to Swami Pattadeswaru
Tasagam. Residing at
Jangam. Wadi Math
Benares city. 19/6/29

नं. १२३

श्रीपंचाक्षर शिवाचार्य
तासगांव

71

श्रीशं वंदे ।

संगीत पुण्यप्रभाव.

लेखक

रा. रा. राम गणेश गडकरी.

प्रेमसंन्यास, सं. राजसंन्यास, सं. एकच प्याला, सं. भावबंधन वगैरे नाटकांचे कर्ते.

आवृत्ति दुसरी.

प्रकाशक

एम्. व्ही. आगाशे.

बुकसेलर आणि पब्लिशर, बुधवार चौक पुणें.

मुद्रक

केशव रावजी गोंधळेकर, 'जगद्धितेच्छु' प्रेस,

४३२ शनवार पेठ, पुणें.

किंमत एक रुपया.

अर्पणपत्रिका.

माझ्या परमपूज्य

मातुःश्री

ती. गं. भा. सरस्वतीबाई

यांच्या पवित्र चरणीं

हें पुस्तक

प्रेमातिशयानें

अर्पण केलें आहे.

राम गणेश गडकरी.

प्रस्तावना.

सुमारें दहा वर्षांपूर्वी किर्लोस्कर संगीत मंडळीच्या नाटकगृहांत रसिकांची दरवाजावर स्वागतपर सेवा करीत असलेल्या व्यक्तीसच आज त्या रंगभूमीवर निराळ्या नात्यानें सेवेसाठीं आपणांसमोर येतांना पाहून रसिकांस आपला उपमर्द होत आहे असें वाटल्यास त्यांत त्या व्यक्तीचा दोष नाहीं. माझ्या प्रथम प्रयत्नाच्या वेळीं उदार महाराष्ट्ररसिकांकडून मला माझ्या अपेक्षेपेक्षांही जें अधिक उत्तेजन मिळालें, तेंच मजकडून प्रस्तुतचा अतिप्रसंग घडवून आणीत आहे. लघुप्रकृतीच्या ठिकाणीं प्रभुप्रसादलवानें सुद्धां प्रेमळ प्रागल्भ्य प्रादुर्भूत होतें, असें शिष्टवाक्य आहे. मागील खेपेप्रमाणेंच याही वेळेला, प्रस्तुत प्रयत्न पुस्तकरूपानें पुढें आणीत असतांना महाराष्ट्ररसिकांच्या न्यायनिष्ठुर मार्मिकतेपेक्षां सदय उदारबुद्धीकडेच मी विशेष आशादृष्टीनें पाहत आहें.

किर्लोस्कर संगीत मंडळीनें आपल्या आयुष्यांतील एका विशिष्ट प्रसंगीं—कीं ज्या वेळीं मजहून फारच अधिक योग्यतेच्या नाटककाराचें सहानुभूतिपर साहाय्य मंडळीस विशेष हिताचें झालें असतें व झालेंही—केवळ आपलेपणाच्या अभिमानानें मजकडून सेवा करून घेतली, हें मंडळीच्या विद्यमान चालकांच्या व तींतील प्रमुख नटांच्या स्वाभिमानाला भूषणावह आहे. पुढें महाराष्ट्र नाटक मंडळीनें हें नाटक गद्यस्वरूपांत स्वीकारून जुनी ओळख कायम ठेविल्याबद्दल व शिवराज संगीत मंडळीनें नवी ओळख जोडल्याबद्दल, त्या दोन्ही संस्थांच्या चालकांचा मी आभारी आहें.

हें नाटक लिहून होत असतांना रा. नारायणराव हरि घोरपडे, रा. केशवराव रघुनाथ सिन्नरकर, रा. भालचंद्र वामन धडफळे, रा. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर या बंधुवर्गानें वेळोवेळीं मला जें परोपरीनें निरपेक्ष साहाय्य केलें आहे, त्याबद्दल मी कोणत्या शब्दांनीं आभार मानूं? माझे व्यवसायबंधु रा. विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांनींतर अथपासून इतीपर्यंत मला शब्दातीत साहाय्य केलें आहे. नाटकप्रयोग बसवितेवेळीं किर्लोसकर संगीत मंडळींतील प्रसिद्ध नट रा. चिंतामण गणेश कोल्हटकर यांनीं अगदीं आपलेपणानें मजकरितां फारच तसदी घेतली आहे.

नाटकांतील विषयाविषयीं व प्रकृतिविवेचनाविषयीं लेखकाची मूळ कल्पना–निदान तिचें नुसतें दिग्दर्शन तरी–प्रस्तावनेंत केलेलें असावें, या नेहमींच्या नियमाचा, स्थलसंकोचास्तव नाइलाजानें येथें सत्कार करितां येत नाहीं, याबद्दल मी दिलगीर आहें. बाकी, असें कल्पनादिग्दर्शन केल्यानें तरी एकाचें ह्मणणें सर्वांना सर्वांशीं पटतें असें सुतराम् नाहीं. 'पांचांमुखीं परमेश्वर' हें तत्त्व खरें असलें तरी मुखांच्या अनेकविधतेमुळें, तद्गत सत्याच्या एकरूप वर्णनांत सर्वांची एकवाक्यता होणें दुरापास्त असतें. तेव्हां हंसत्याचें ऋणित्व कबूल करून, रुसत्याजवळ "येथ न्यून तें पुरतें। अधिक-तें सरतें। करोनि घ्यावें हें तुमतें। विनवीतसें।" असें प्रांजळपणें विनविण्यापलीकडे बिचारा एकमुख लेखक अधिक तें काय करणार? ती. रा. तात्यासाहेब कोल्हटकर, व रा. काकासाहेब खाडिलकर यांसारख्या वैभवशाली वाग्भटांनीं नामांकित केलेल्या प्रदेशांत पाऊल टाकण्याची माझी पात्रता नाहीं व आकांक्षाही नाहीं हें एकदां प्रामाणिक मनमोकळेपणानें प्रस्तावनेंतच सांगून टाकिलें ह्मणजे पुस्तकाच्या पुढील भागाबद्दल उदासीन रहावयाला हरकत नाहीं. उण्याअधिकाबद्दल जनस्वरूप जनार्दनाजवळ क्षमा मागून ठेवण्याचा अधिकार व्यक्तिमात्रास आहेच.

श्रीगणेशचतुर्थी,
२० सप्टेंबर १९१७.
१३६ कसबा, पुणें शहर.

सर्वांचा कृपाभिलाषी,
राम गणेश गडकरी.

प्रस्तावना.

(दुसऱ्या आवृत्तीची.)

पहिली आवृत्ति अतिशय लोकप्रिय होऊन लवकर संपल्यामुळें ही दुसरी आवृत्ति पहिल्या आवृत्तीबरहुकुम काढिली आहे.

पुणें, बुधवार चौक.
ता. २०.जानेवारी १९१९

प्रकाशक,
एम्. व्ही. आगाशे.

श्री.

संगीत पुण्यप्रभाव.

मंगलाचरण.

[सरस सीस मुगुट मोर०]

प्रभुपदास नमित दास मंगलमात्रास्पदा वरदा सद्वानिं लव यद्वलंव विलंब न करि हरि दुरिता सौख्य वितरि ॥ धृ० ॥
सारस्वत–चरणकमल– । दालिं विहरत कविमंडल । दुर्लभ तें दिव्य स्थल । पंकनिरत । राम रमत । धन्य तरी ॥ १ ॥

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

[स्थळः—अरुंधतीनगरांतील शिवालय. ईश्वर प्रवेश करितो.]

ईश्वर—(स्वगत) माझ्या प्रेमसंन्यासानें मला हा पुण्यप्रभावाचा मार्ग अचुक दाखविला नसता, तर अजूनही मन त्या वेड्यांच्या बाजारांतच रमत राहिलें असतें. परमेश्वरा, या हस्तानें स्वीकारलेलें हें सत्कृत्य नीटपणें घडवून आण. माझ्या क्षणोक्षणीं बदलत्या बुद्धीला तुझ्या थोरथोर भक्तांच्या एकनिष्ठेचें, तन्मयतेचें आणि स्वयंपूर्णतेचें सामर्थ्य देऊन आंखलेल्या मार्गांपासून तिला केंसभरही चळूं देऊं नकोस. भाग्यशाली भूपाल, वसुंधरेच्या प्राप्तीमुळें तुला मिळणाऱ्या तुझ्या संसारसुखाची हा संन्यासी ईश्वर कधींही अपेक्षा करणार नाहीं. पण या हृदयाची गडबड अजून शांत होत नाहीं. या शिवालयाच्या दरवाज्याबाहेर वसुंधरेच्या येण्याची वाट पहात मी उभा राहिलों खरा, पण वाऱ्याच्या नुसत्या झुळकीमुळें उद्भवलेल्या, झाडपानांच्या तरळत्या हालचालीसरशीं, वाटेल त्या बाजूनें वसुं-

घरा आल्याचा भास होऊन मी वेड्यासारखा स्वतांभोवतीं गिरक्या खात आहें तो कशानें? माझें मन इतकें चंचल झालें आहे तें आज इतक्या वर्षांनीं वसुंधरा पुनः भेटणार ह्मणून उत्सुकतेमुळें, कीं तिच्याविषयींच्या ज्या माझ्या मनोवृत्ति पार मावळून गेल्या ह्मणून मी अभिमान वाहत आहें त्यांच्याच खळबळाटामुळें? अजून या बाबतीबद्दल माझ्या मनानें एक उत्तर मिळत नाहीं. दुसऱ्याला फसवितांना मनुष्याचें मन जी साव-धगिरी वापरीत असतें तीपेक्षां स्वतांचीच फसवणूक करण्यासाठीं केलेले मनाचे डावपेंच कितीतरी खोल असतात! पण या विचारांना आतां आंव-रून धरिलें पाहिजे; ही पहा वसुंधरा देवळांतून बाहेर येत आहे. अहाहा, हिच्याकडे पाहतांच सारी चेतनाशक्ति डोळ्यांत एकवटून मनांतले विचा-रसुद्धां जागच्याजागीं थबकून राहतात.

[वसुंधरा व मागाहून मुलाला कडेवर घेऊन दामिनी येतात.]

वसुंधरा—दामिनी, दीनाराला घेऊन येतांना त्या पायऱ्यांवरून अशी घाईनें उतरत जाऊं नकोस ह्मणून तुला एक हजारदां सांगितलें असेल, पण तुला कांहीं राहवत नाहीं. तुझ्या चंचलपणाबद्दल सुदाम इतकें बोल-तात तें एका परीनें खरेंच ह्मणायचें!

दामिनी—बाईसाहेब, तुमचा स्वभावच भारी भित्रा! तुह्मी अगदीं काळजी करीत जाऊं नका. तुमचा दीनार तुह्मांला नुसता दीनारच आहे, पण आह्मां साऱ्या चाकरमाणसांच्या हृदयाचा हा हिरा आहे, समजलां!

वसुंधरा—आणखी ती पहा, सरकविलीस त्याची झूल एकीकडे! कातरवेळेला एखाद्याची नजर गेली तर माझ्या सोनुल्याला तेव्हांच दृष्ट लागायची! साऱ्यांच्याच नजरा कांहीं सारख्या नसतात हो!

दामिनी—अष्टौप्रहर माझ्या जिवाभावाचें निंबलोण उतरून मी त्यांची दृष्ट काढीत असल्यावर कशी कोणाची दृष्ट लागणार? आणखी, असल्या भिऱ्या गोष्टींचा आमच्या धाकट्या धनीसाहेबांना मोठा राग आहे हो! बाईसाहेब, तुह्मीं दृष्टीचें नांव काढतांच, पहा, आमच्या खांद्यावरच्या खाशांनीं एकेक डोळा केवढाला केला आहे तो! अगबाई, आह्मां बाया-बापड्यांकडे बाळंत्यांतल्या बहाद्दरांनीं असें रागावून पाहूं नये गडे! मला कसें कांपरें भरलें आहे सारखें, नी बाईसाहेब ह्मणतात स्वारीला दृष्ट

लागेल ह्मणून! आणि दृष्ट लागेल असलें रत्न झांकून का ठेवावयाचें? या साऱ्या योगायोगाच्या गोष्टी! सुंदर नक्षत्रांचा एवढा पसारा देवानें आभाळांत उघड्यावरच नाहीं का टाकिला आहे तो!

वसुंधरा—अग, नक्षत्रांवरसुद्धां दृष्ट पडत नाहीं का? चांगल्या चमकत्या चांदण्या देखतांदेखत आभाळांतून निखळून पडतात त्या का कोणाची पापी नजर फिरल्यावांचून पडतात? होत्यावेळीं नाहीं तें होतें.

[नजरा नहि आंदावे०]

नच संभव ज्या कांहीं। होत अकारण तेंही। कालहि त्या नाहीं॥ धृ०॥ कलिका नाहीं खुलली, करपत तों अकालीं॥ हरपत मोहर कां वनि बाई॥ १॥

दामिनी—अगबाई, तो कोण मेला एका नजरेनें—

वसुंधरा—दामिनी, वेड्यावांकड्या शब्दांखेरीज तुला बोलतांच येत नाहीं वाटतें?

दामिनी—असें बोलायचें नाहीं तर काय करायचें? अजून सारख्या नजरेनें पाहत आहे पहा कसा! या मेल्या धटिंगणांना दोन्ही डोळ्यांची मुरवत कशी ती मुळींच नसते. चला, बाईसाहेब, नका पाहूं तिकडे!

(वसुंधरा ईश्वराकडे वळून पहाते.)

दामिनी—ए मेल्या, असा नजरेला नजर देऊन मोठ्या दिमाखानें—

वसुंधरा—दामिनी, ऐक पाहूं तूं जरा. कोण, ईश्वर?

ईश्वर—होय, तोच मी एकवेळचा तुझा भक्त ईश्वर.

वसुंधरा—तुह्मांला एकदम ओळखिलें नाहीं त्याची क्षमा करा. पण तुमच्यांत बदलच तसा झालेला आहे.

ईश्वर—तूं ह्मणतेस तें अगदीं खरें आहे. पण हा फरक केवळ बाह्यांगापुरताच झालेला नाहीं; वसुंधरे, मीं आतां अंतर्बाह्य सारखा बदलून गेलों आहे.

वसुंधरा—तुमच्यांत असा बदल होण्याचें कारण विचारिलें तर उगीच देखल्या देवा दंडवत केल्यासारखें कांहीं तरी विचारिलें, असें नाहीं ना तुह्मी ह्मणणार?

ईश्वर—बरळणाऱ्या मत्सराला ज्याचा संशयसुद्धां येणार नाहीं तें प्रेमाला–क्षमा कर–मृतप्रेमाला कसें ह्मणतां येईल ? पण एका शून्यजीवन कर्महताची कहाणी ऐकून तुझ्या आनंदी मनाला कदाचित् त्रास होईल अशी—

वसुंधरा—ईश्वर, ज्या स्थितीचा तुह्मी सारखा अनुभव घेत आहां, तिची नुसती हकीकत ऐकून मनाला वाईट वाटेल ह्मणून माणुसकीला दूर लोटण्याइतकी का मी निर्दय आहे ? यापूर्वींच तुमच्याबद्दल विचारपूस करण्याचें माझ्या मनांत आलें होतें; पण आह्मांला सांगोवांगी कळलें, कीं नांव मिळविण्यासाठीं ईश्वर दूरदेशीं निघून गेले ह्मणून.

ईश्वर—वेडी लोकवार्ता ! संसाराच्या सामान्य राहणीला सोडून एखाद्यानें जरा निराळ्या मार्गानें जाण्याचा विचार केला म्हणजे लोकवार्ता आपल्या दृष्टीनें त्याच्याबद्दल बऱ्यावाईट कल्पना काढीत असते. मात्र, अशा वेळीं श्रीमंतांच्या स्वैरवृत्तीला नांवलौकिकाचा आधार मिळतो आणि गांजलेल्या गरिबांकडे वाईटाचा वांटा येतो. बाकी माझ्या बाबतींत एका अर्थीं नांव मिळविण्याबद्दलची लोककल्पना खरीच आहे ह्मणावयाची; कारण नांव बदलून हिंडण्यासाठीं मला आधीं खरोखरींच दुसरें नांव मिळवावें लागलें. फरक इतकाच, कीं मला नांव मिळविण्यासाठीं प्रवास करावा लागला नसून, प्रवास करण्यासाठीं मात्र नांव मिळवावें लागलें.

वसुंधरा—तुमच्या करुणकथेची भावी कल्पना मनाभोंवतीं सारखी तरंगत असल्यामुळें माझ्यानें तुमच्या या मौजेच्या बोलण्याचें सुद्धां कौतुक करवत नाहीं. बरें, तुमचें बोलणें मध्यंतरींच थांबलें ?

ईश्वर—अतिपरिचयामुळें मला माझ्या दुःखदस्थितीचें आतां कांहींच वाटेनासें झालें आहे. ऐक माझी हकीकत; पण मला ती नीट जुळून मात्र सांगतां येणार नाहीं. आज इतकीं वर्षें दुसऱ्याशीं बोलण्याची माझी संवय इतकी मावळून गेली आहे, कीं, एखाद्याशीं बोलतांना आवाज किती लहानमोठा करावा लागतो याचासुद्धां मला अंदाज राहिलेला नाहीं; मग एखादी गोष्ट संगतवार सांगण्याची गोष्टच सांगावयाला नको. तुझा लग्नदिवस तुझ्या लक्ष्यांत असेलच ?

वसुंधरा—लग्नदिवसाचा कोणाला कधीं विसर पडेल काय ?

ईश्वर—खरेंच; आयुष्यांतल्या आदिमध्यांतांच्या तीन अत्यंत महत्त्वाच्या दिवसांपैकीं, जन्ममरणांच्या टोंकांवरच्या दिवसांची कमकुवत मनुष्यबुद्धीला आठवण नसते; पहिल्यावेळीं आठवणीचा जन्म झालेला नसतो आणि मरणकाळापूर्वीच आठवणीचें मरण घडून येतें; आणि ह्मणून लग्नदिवसाची आठवण मात्र तिप्पट ताकदीनें जीव धरून राहते. वसुंधरे, तुझ्या लग्नदिवसानें माझ्या जन्मदिवसाला निष्फळ ठरवून मला मरणदिवसाची अपेक्षा करावयाला लाविलें. त्यादिवशीं तुझा खऱ्याखुऱ्या सुखाचा जन्म झाला आणि माझें जन्माचें सुख नाहींसें झालें! ज्या मुहूर्तावर तूं आपल्या घरांत पहिलें पाऊल टाकिलेंस त्याच मुहूर्तावर मीं माझ्या घरांतून शेवटचें बाहेर पाऊल टाकिलें.

वसुंधरा—बाबासाहेबांनीं तुह्मां दोघांच्या मागण्या नाकारून मला या स्थळीं दिली; वृंदावनानां कमी दर्जाच्या कुळांतले ह्मणून नाहीं ह्मटलें आणि तुह्मांला—

ईश्वर—आणि मला योग्यतेमुळें तुझ्या अयोग्य ठरविलें! आतां त्याबद्दल बोलतांना वाईट वाटू देण्याचें कांहीं कारण नाहीं. माझ्या नशिबाचा जोरच तितका!

वसुंधरा—ईश्वर, त्याबद्दल तुह्मी मला दोष देत नाहीं ना?

ईश्वर—भलतेंच! बाबासाहेबांच्या दृष्टीनें त्यांचें ह्मणणें खोटें नव्हतेंच; आणि कदाचित् असलें तरी त्याबद्दल मी तुला काय ह्मणून दोष देऊं? विश्ववैभवाची वैजयंती लक्ष्मीवल्लभासारख्या लोकैकपुरुषाच्या कंठीं पडली तर तिच्याकडे आशेनें पाहणाऱ्या भणंगानें आपल्या भिकारी भाग्यदेवतेला बोल लावावा; यांत वैजयंतीचा काय दोष? आकाशांतून उतरलेल्या हिमवंतीनें फुलत्या फुलाच्या हृदयांत ठाव घेतल्याबद्दल, जमिनीशीं जखडलेल्या दगडानें दुर्दैवाला दोष देत बसावें! तिच्याकडे पहात राहिल्यानें तिच्यावर हक्क कसा पोंचणार? केवळ तिच्या वाढत्या वैभवाकडे पाहण्यांतच त्याच्या सुदैवाची सीमा संपते.

वसुंधरा—ईश्वर, क्षमा करा—पण आतां तरी तुमच्या मनांत—

ईश्वर—तुझ्याबद्दल भलत्या कल्पनेची छायाही सांपडणार नाहीं. त्याक्षणींच मीं आपलें हृदय दगडाप्रमाणें घट्ट आणि निर्विकार करून टाक-

ण्याचा निश्चय केला; माझ्या हृदयाच्या दगडफुलानें तुझ्या नाजूक प्रतिमेची पूजा करीत बसण्याइतकां अविचारी मी खास नाहीं. तुझ्या लग्नांतल्या मंत्रांनींच माझ्या आशेच्या उत्तरक्रिया उरकून घेऊन आणि विवाहहोमांत माझें हृदय होमून, आतां मी संसाराच्या सुतकांतून सर्वस्वीं सुटलों आहे.

वसुंधरा—तुमच्या तीव्र उदासीनतेमुळें माझ्या मनाला किती वाईट वाटतें ह्मणून सांगूं ?

[नृपकुलीं जनन चिर०]

शिशुपणाहूनि परिचित जनांसि बघुनि दुःखिं हो स्वसुख असुखमय कटुतर वाटे। मोदहि विषसम ॥ धृ० ॥ मंद सदा आनंद विषादें। हृदयिं विरति खर वसवि निजधाम ॥ १ ॥

ईश्वर, यापेक्षां तुह्मी अजून मनासारखी एखादी स्त्री पाहून विवाहसुखांत संसारी आयुष्य घालविण्याचा विचार कां करीत नाहीं ?

ईश्वर—ज्या सुखाची लहानपणापासून आशा केली तें मिळण्याची आतां आशा नाहीं ह्मणून. वसुंधरे, यापेक्षां स्पष्ट बोललों तर त्याची पापांत जमा होईल.

वसुंधरा—समजलें; पण आपल्या साऱ्या कल्पना खऱ्या होतात असें थोडेंच आहे ! जितकें सुख मिळेल तें आपलें समजून समाधानानें राहण्यांतच, देवाच्या मर्जीला मान दिल्यासारखें होतें.

ईश्वर—खऱ्या सुखाच्या निराशेनंतर हें कशाचें सुख आणि कशाचें समाधान ! गजान्तलक्ष्मीच्या राजवैभवांत मिरवणूक काढण्यासाठीं आणलेल्या हत्तीच्या मढ्यावर हस्तीदंती सामानाचें दुकान काढण्याचा प्रसंग आला तर त्यांत समाधान कोण मानील ? पिकास आलेल्या क्षेत्रभागावर तरंगणाऱ्या मेघापासून कृषीवलानें जीवनाची आशा करावी. आणि शेवटीं वृष्टि केल्यावांचून मेघ निघून गेल्यावर, निदान त्याच्यापासून क्षणभर छाया मिळाली ह्मणून समाधान मानावें तशांतलाच हा प्रकार नाहीं का ? वसुंधरे, तुझ्यासारख्या त्रिभुवनदेवतेला सावधिक संसाराच्या साम्राज्यांत राणी केल्यानंतर, या उपमर्दाबद्दल तिच्या दिव्यपदाची भरपाई करून देण्यासाठीं उत्साहानें लहानपणापासून कमावीत आणलेली बुद्धिमत्ता, मानसशक्ति

आणि बाहुबल आतां एकाद्या सजीव बाहुलीला सजविण्यासाठीं खर्च करीत बसूं आणि त्यांत सर्वस्वाचें सार्थक मानूं ? वसुंधरे, अमर्याद इच्छा करणाऱ्या निराश मनाला, मर्यादित सुखप्राप्तीपेक्षां सर्वस्वाच्या सत्यानाशानेंच अधिक समाधान वाटतें !

वसुंधरा—लहानपणीं आपण एका जागीं वाढलों खेळलों, ह्मणून बोलावेंसें वाटतें. ईश्वर, रागावूं नका; पण अमर्याद सुखाची आशा धरून बसणें आणि तें मिळालें नाहीं ह्मणजे डोक्यांत अशी राख घालणें हें जरासें गैरच नाहीं का ?

ईश्वर—वसुंधरे, माझी आशा असंभवाच्या कोटींतली मुळींच नव्हती. वस्तुस्थितीचा पुरता विचार करूनच मी तिची जोपासना करीत आलों होतों. माझीच काय, पण आपणां सर्वांच्याच पहिल्या आशा शक्यतेला फारशा सोडून नसतात. आपलीं बाळपणचीं आशेचीं कल्पनाचित्रें जरा भडक रंगांत रंगविलेलीं मात्र असतात; तीं व्यवहारांत वठावयाला ज्या मानानें कमीजास्त वेळ लागतो त्या मानानें त्यांच्यावरचे रंग उडून जाऊन तीं थोडींबहुत फिकट होतात एवढेंच ! बाकी बहुतेकांचीं इच्छाचित्रें बहुतांशीं वस्तुस्थितींत उतरलेलीं दिसतात. असें होत नसतें तर संसाराचा विस्तार इतका न पसरतां, जग ह्मणजे वैतागलेल्या वैराग्यांची एक मोठी थोरली धर्मशाळाच झाली असती; किंबहुना मानवतेची वाढ खुंटून सारी पृथ्वी पशुपक्ष्यांच्या ताब्यांत गेली असती. माझ्यासारखीं जीं कांहीं उलट बाजूचीं उदाहरणें सांपडतात त्यांचें कारण, मानवी इच्छेशीं कधीं कधीं ईश्वरी इच्छेचा विरोध होतो हेंच! परिस्थितीच्या पटांगणांत मानवी मनोरथांना कल्पनेच्या वेगानें फिरवितांना आह्मी, विश्वाचें नियमन करणाऱ्या अदृश्य शक्तीला जमेस धरीत नाहीं ह्मणूनच आमच्या स्वैरसंचाराला वेळोवेळीं आघातांचे अडथळे होतात. या शक्तीचा वेग आह्मांला विरोधी झाला ह्मणजे आमचे मनोरथ कधीं तात्पुरते अगतिक होतात आणि कधीं आडमार्गी उलथून कायमचे मोडून जातात. या दैवी इच्छेनेंच माझ्या दुर्दैवाच्या रेषांना अशा वांकड्या वळणावर ओढून नेलें आहे ! जाऊं द, वसुंधरे, या गोष्टीचा विचार करण्यांत अर्थ नाहीं. कर्तृत्वाच्या अभावीं आजपर्यंत सारें आयुष्य विचार करण्यांतच घालविल्यामुळें, कोणत्याही विषया-

ंधीं माझें बोलणें इतकें पाल्हाळाचें होऊन बसलें आहे, कीं, ऐकणाराला त्याचा कंटाळा आल्यावांचून राहत नाहीं. बहुभाषित्वाला मूर्खपणाइतकेंच दुर्दैवाचेंही निदर्शक ह्मणतां येईल ! माझ्या दुर्दैवाचा परिणाम तुला याहून अधिक जाणविण्याची माझी इच्छा नाहीं ! त्याची ओरड तुझ्या कानींकपाळीं कशाला ?

वसुंधरा—तुमच्या अशा बोलण्यानें मन कसें दुभंगून जातें अगदीं ईश्वर, तुह्मांला पुन्हां सांगतें—नीट विचार करा—आपले वृंदावन—तुमच्याप्रमाणेंच बाबांनीं त्यांचीही मागणी नाकारिली. त्यांनांही कांहीं दिवस वाईट वाटलें; पण पुढें त्यांनीं लग्न केलें—

ईश्वर—काय, वृंदावनानें लग्न केलें ? मग तो तुला खरोखरींच योग्य नव्हता ! वृंदावनानें लग्न केलें आणि योग्य स्त्री मिळवून आतां तो सुखांत आहे, हेंच तूं मला सांगणार ना ?

वसुंधरा—कालिंदीबाईच्या माहेरची—आणि सासरचीही, तशी मला फारशी माहिती नाहीं; पण वृंदावन हल्लीं पूर्ण सुखांत असलेले दिसतात एवढें मात्र खास ! ते आज इतकीं वर्षें आमच्या अरुंधतींतच राहत आहेत. आमच्या मंडळीचा आणि त्यांचा मोठा जिवाभावाचा घरोबा आहे. त्यांचें पथक आमच्याच तैनातीला असतें. आज अरुंधतीच्या चांगल्या नांवाजलेल्या सरदारांत त्यांची जमा होते; झालें ह्मटलें तर, त्यांना माझ्या दीनाराच्या बरोबरीचा मुलगाही आहे. दामिनी, दीनार आणि केतन सारख्याच दिवसांचे असतील नाहीं ?

दामिनी—होय, बाईसाहेब; अगदीं एकाच शिणेचे. दोघांनाही अजून पुरतें वर्ष कांहीं उलटलें नाहीं.

ईश्वर—हा तुझा चिमुरडा वाटतें ? काय याचें नांव, दीनार नाहीं का ? गुलाम अगदीं मातृमुखी आहे ! आणि वृत्तिही तुझीच ! तोंडाकडे पाहण्याची खोटी, लागला गुलाम हंसायला. दीनारा, लबाडा, ही कुठल्या जन्मींची ओळखरे ? गालांना या नखाएवढाल्या खळ्या ! वसू, तुझे वडील आज जिवंत असते तर तुह्मां दोघांच्या तोंडाकडे एकदम पाहून, त्यांना तेव्हांच्या आणि आतांच्या, दोन्ही काळच्या आयुसुखाचा एकाकाळीं

उपभोग घेण्याचा लाभ झाला असता ! किती तुह्मां दोघांचें साम्य हें ! तुझें मूल पाहण्याची त्यांची मोठी इच्छा !

वसुंधरा—झाल्यागेल्या गोष्टी ! बाबासाहेबांचा तुमच्यावरसुद्धां मोठा जीव होता. तुह्मांला त्यांनीं असेंच कटिखांदा खेळविलें आहे. आज दीनाराला असा पाहून त्यांना जितका आनंद झाला असता तितकाच तुह्मांला असें पाहून त्यांना खेदही झाला असता.

ईश्वर—(स्वगत) या मुलाकडे पाहतांच माझ्या मनांत विलक्षण असंबद्ध कल्पनांचें काहूर उद्भवल्यामुळें मी इतका भांबावून गेलों आहें, कीं, याला जवळ घेतला तर हा हातांतून खालीं पडेल. (उघड) वृंदावनाबद्दल तुझें बोलणें पुढें तितकेंच राहिलें.

वसुंधरा—मला बोलावयाचेंही तितकेंच होतें. बरें, पुढें तुह्मीं काय करावयाचें योजिलें आहे ?

ईश्वर—ठीक विचारिलेंस. या प्रश्नाच्या उत्तरांतच तुझ्या भेटीचें कारणही तुला कळणार आहे. वसुंधरे, चालू प्रवासाच्या प्रारंभीं, कांहीं दिवस जगांतल्या नव्याच्या नवाईचें नवल वाटून मन निरनिराळे प्रदेश पाहण्यांत रमून जात असे; परंतु अलीकडे अतिशयामुळें सृष्टिसौंदर्यांत माझ्या मनाचें आकर्षण करण्याची शक्ति राहिनांशी झाली आहे. गगनाशीं गोष्टी सांगणारे पर्वत माझ्या घराच्या उंबरठ्याप्रमाणें मला दुर्लंघ्य झाले; मोठालीं रमणीय अरण्यें घरापेक्षांही शून्य वाटूं लागलीं; स्मशानांतही आमच्या दिवाणखान्यांतलीच भीषणता दिसूं लागली. विपण्ण अर्थाचा एकांतांतला कलकलाट, नुसत्या नादानें भरलेल्या, गर्दीतल्या गडबडीपेक्षां हजारपटीच्या कडवटपणानें कानठाळ्या बसवूं लागतो. हेतुशून्य मनाच्या एकवृत्तीच्या यातना चुकविण्यासाठीं थारेपालट हा एकच उपाय असतो; आणि ह्मणून मी या स्थळीं आलों आहें.

वसुंधरा—बायकांनीं असें बोलूं नये खरें—पण तुह्मी माझे लहानपणचे सोबती, ह्मणून जरा मोकळ्या मनानें विचारितें—अशी थारेपालट करण्यासाठीं आमच्या गांवींच येण्यांत तुमची थोडीशी चूक झाली नाहीं का ? माझ्यामुळें उत्पन्न झालेली तुमची विषण्णवृत्ति माझ्यासमोर राहून उणी

होणार कीं दुणावणार ? तुमच्या हृद्रोगाला माझी तर आठवणसुद्धां अगदीं कुपथ्यांतलें कुपथ्य ?

ईश्वर—मी या गोष्टींकडे तिऱ्हाईत नजरेनें नुसतें वरवर पाहिलें नसून स्वार्थाच्या कळकळीनें तिचा विचार केलेला आहे. वसुंधरे, आपल्या दुसऱ्याविषयींच्या भावना स्थल, काल आणि दशा यांनींच बहुतांशीं आंखलेल्या असतात. आजपर्यंतच्या माझ्या मनांतल्या विचारांत वावरणारी तुझी मूर्ति एका कुमारिकेची होती आणि कुमारिकेबद्दलच्या निर्दोष अभिलाषदृष्टीनेंच मी तिच्याकडे पहात आलों. तिच्या हानीबद्दलचे माझे निश्वासही याच कारणामुळें क्षम्य होते; आज इथें आल्याबरोबर तुझ्या ठिकाणीं नाममात्रानेंही अचिंत्य अशी परस्त्री दिसत आहे. तुझ्या बदललेल्या स्थितीची कल्पना एकदां नीट बसली म्हणजे कुमारिकेबद्दलच्या शुद्ध प्रीतीचें, पत्नीपदारूढ झालेल्या पतिव्रतेविषयींच्या उज्ज्वल भक्तींत संक्रमण होईल. ही निर्लोभ दृष्टि एकदां झाली ह्मणजे झालें! उच्चपदीं विराजणाऱ्या सौंदर्याबद्दल दुर्लभतेमुळें अभिलाषबुद्धीऐवजीं आदरभाव उत्पन्न होतो; हातालगतचीं फुललेलीं फुलें खुडून घेण्याची इच्छा होते, पण आकाशांत बसून हंसणाऱ्या तेजस्वी फुलांकडे आपण विस्मयपूर्ण आदरदृष्टीनें पाहत असतों. त्यांतून, तुझ्या अलौकिक गुणांचा, अढळ व्रताचा, तेजस्वी सौंदर्याचा आणि देदीप्यमान दृष्टीचा सारखा साक्षात्कार होत राहिल्यावर भलत्या भावनांचें नांव सुद्धां काढावयाला नको! दिव्य सौंदर्याच्या सांनिध्यानें मनोवृत्ति निवळतील, कीं गढूळ होतील? आणखी एका क्षणानें मी तुझ्याजवळ एक मागणें मागणार आहें ह्मणून आधीं तुझी स्तुति करितों आहें असें नाहीं; वसुंधरे, पापदृष्टीला दर्शनमात्रानें पुण्यवृत्ति करणारें तुझें पवित्र सौंदर्य, पुरुषांनासुद्धां अलंकृत करणारी तुझी विद्याप्राप्ति, पंडितांनाही लाजविणारी तुझी प्रगल्भ बुद्धि, कसलेल्या सेनापतींनेंही सादर आशेनें पाहण्याजोगें तुझें मनोधैर्य—जाऊं दे; आत्मस्तुति ऐकण्याचा प्रसंग आल्यामुळें ओशाळूं नकोस; मीच हा विषय सोडून माझ्या मागण्याबद्दल गोष्ट काढितों.

वसुंधरा—तुमची इच्छा अशीच स्वच्छ असणार, कीं ती ऐकण्यापूर्वींच मी ती पुरी करण्याचें तुह्मांला मोठ्या आनंदानें अभिवचन देतें.

ईश्वर—माझें ह्मणणें इतकेंच, कीं कधींमधीं मला तुझें दर्शन घेण्याला प्रत्यवाय नसावा. माझ्या दुर्दैवी दर्शनानें मी तुला वारंवार विषाद देणार नाहीं हें मी आधींच सांगून ठेवितों. तुझ्या आयुष्याच्या नाटकांतल्या पहिल्या प्रवेशांत मला जितकें काम मिळालें तितकें पुढें कधींच मिळाव-याचें नाहीं हें मी पुरतेपणीं जाणून आहें. माझ्या भेटण्यानें तुला किंवा तुझ्या पतीला—

वसुंधरा—भलतेंच! माझी पातिव्रत्याबद्दलची कल्पना इतकी हास्या-स्पद नाहीं. परपुरुषाकडे पाहण्यानें किंवा प्रसंगीं त्याच्याशीं बोलण्यानें, चूर होऊन जाण्याइतका नकली नाजूकपणा माझ्या पातिव्रत्यांत मुळींच नाहीं. माझ्या पतीखेरीज पुरुषमात्राला, मी बंधूसमान मानितें; आणि माझ्या कोणत्याही बंधूचें मोकळ्या मनानें प्रेमाचें स्वागत करण्यांत मला तिळमात्र संकोच वाटावयाचा नाहीं. माझे पतिही असे अनुदार मनाचे नाहींत. त्यांची उदारता तर इतकी विशाल आहे, कीं, ते तुह्मांला आम-च्याच इथें राहण्याचा आग्रह करतील.

ईश्वर—माझी विनंति मान्य केलीस हेच तुझे मोठें उपकार झाले! तुझ्या घरीं राहण्याची माझी इच्छा नाहीं. होतांहोईल तों जिवंतपणींच अगदीं नामशेष—नाहीं, नांवासकट नाहींसें होण्याचा माझा संकल्प आहे. तुह्मां थोरामोठ्यांच्या घरांत अशा विचित्र वेषानें राहिलें तर कारणावांचून च प्रसिद्धि वाढत जावयाची. तुझ्या पतीचा इथें फारच मानाचा अधि-कार आहेना?

वसुंधरा—तुह्मांला माहित असेलच—आमच्या मृत्युंजयमहाराजांना पहिल्यानें पुत्र नसल्यामुळें, अरुंधतीच्या राज्याचा वारसा इंद्रनाथ आणि आह्मी, असा दोन घरीं जाणार होता. माझे पति महाराजांचे सर्वांत निक-टचे आप्त; पुढें वृद्धपणीं महाराजांना पुत्ररत्नाची प्राप्ति झाली आणि ह्मणून —खरें ह्मटलें तर कांहींच कारण नव्हतें—महाराजांनीं मुद्दाम, सर्व मांडलि-कांवर अधिकार चालविण्याची 'मंडलेश्वर' ही पदवी आह्मांला दिली. महाराजांचा आमच्यावर अत्यंत लोभ—राणीसाहेबांच्या पश्चात् बालयुवरा-जांचें संगोपन करण्याची कामगिरी महाराजांनीं मोठ्या विश्वासानें आम-च्यावरच टाकिली!

[राजपुत्र इंद्रायुध व कंकण येतात.]

कंकण--धाकटे सरकार दर्शनाला येताहेत.

वसुंधरा--युवराज, तुह्मांला शंभर वर्षांचें दीर्घायुष्य आहे; आतांच तुमची आठवण केली.

युवराज--वहिनीसाहेब, आठवण केली हें माझें सद्भाग्य! (वसुंधरेला प्रणाम करितो.)

वसुंधरा--देव तुह्मांला शतायुषी करो!

ईश्वर--वः, बालवय असून किती प्रौढ बुद्धि ही! यांच्या चेहेऱ्याकडे पाहतांच यांची विशाल बुद्धिमत्ता अगदीं निर्बुद्ध आंधळ्यासही दिसून येईल! बोलणें किती चाणाक्षपणाचें!

वसुंधरा--तें कांहीं विचारूं नका! आमच्या अरुंधतीची पुण्याई मोठी ह्मणून आह्मांला या कौस्तुभरत्नाचा लाभ झाला आहे. वय इतकें लहान पण पोरपणाचें नांव नाहीं. बोलणें चालणें, आचार विचार, मोठे प्रौढ; मन प्रेमळ आणि निर्मळ.

युवराज--मंडलेश्वर दरबारांत मुख्य सचिवाचा अधिकार बजावीत आहेत आणि वहिनीसाहेब आमच्या नर्मसचिवाची उणीव भरून काढीत आहेत; मी तर स्तुतिपाठक वंदीजनच ह्मणणार होतों, पण--

वसुंधरा--मग थांबलांत कां ? तुह्मीं आपल्या गुणबंधानें आह्मांला बांधूनच ठेविलें आहे.

[इंद्रायुध ईश्वराला प्रणाम करितो.]

ईश्वर--आयुष्मान् व्हा. महाराज, माझ्या वेषावरून माझा पेशा ओळखूं येण्यासारखा नाहीं; माझ्या आशीर्वादांत दुसऱ्याच्या सुदैवाची घटना करण्याचें सामर्थ्य नसून मी स्वतःच दुर्दैवानें अगतिक झालों आहें. आपण मला प्रणाम करण्याइतकी माझी योग्यता नाहीं.

युवराज--या वेषांत असलेल्या प्रत्येकाला मी ईश्वर समजून प्रणाम करितों.

ईश्वर--मग मी नांवापुरता तरी या प्रणामाचा अधिकारी आहें खरा!

युवराज--तुमचें नांव ईश्वर तर ? वहिनीसाहेबांना तुमच्याबद्दल बोलतांना मी पुष्कळदां ऐकलें आहे. बरं, वहिनीसाहेबांनीं आतांच सांगि-

तलें, कीं माझ्यांत पोरपण नाहीं ह्मणून; पण अगदीं लहान मुलाच्या चंचलपणानें मी आपला निरोप घेतों. पुढें केव्हांही आपल्या दर्शनाला मी कृपाप्रसाद समजेन. वहिनीसाहेब, राजदर्शनाला जाण्यासाठीं मंडलेश्वर आपली वाट पाहत आहेत.

वसुंधरा—आणि हें सांगण्यासाठीं स्वतः तुह्मी आलांत ?

युवराज—केवळ आपल्या आशीर्वादाच्या आशेनें ! या पुण्यपदांचें दर्शन दिवसांतून कितीही वेळां घेतलें तरी समाधान होत नाहीं. आपलें माझ्यावरचें प्रेम मातृप्रेमापेक्षांही अधिक आहे. आपल्या दीनारालासुद्धां तें आपल्याकडे वळवून घेतां आलें नाहीं. या लबाडाला झोंप लागली आहे वाटतें ? स्वारीचें देवदर्शन डोळे मिटूनच झालें ह्मणायचें ! (त्याच्याकडे पाहतो.)

कंकण—(स्वगत) धन्य आहे या कंकणाची ! बायकांना बेहोष करण्याकरितांच या कंकणाचा अवतार आहे असें मी नेहमीं ह्मणतों तें कांहीं खोटें नाहीं. बिचाऱ्या दामिनीचे डोळे माझ्याकडे सारखे लागावेत यांत काय नवल ? वसुंधराबाई पतिव्रता ह्मणून गाजलेल्या ना ! पण इतक्यांत तीन चार वेळां तरी त्यांनीं माझ्याकडे पाहिलें असेल ! पण मीं कांहीं नजरेला नजर भिडूं दिली नाहीं अजून ! हो, इतक्या स्वस्त्या भावानें विकून घेतल्यावर मग खरा रंगेलपणा कुठें राहिला ! आपल्याकडे पाहणाऱ्या बायकांकडे पाठ फिरवून पळत्या सावजाच्या पाठीस लागलें तरच इष्काची खरी शिकार ! बाकी या बायकांची तरी काय कसूर ? तसा जवान समोर दिसला, कीं नजर फिरावयाचीच ! (इकडे तिकडे पाहून उगाच हातवारे करितो.)

वसुंधरा—कंकणा, रथ सिद्धनाथमंदिरासमोर घेऊन यायला सांग.

कंकण—जशी आज्ञा ! (स्वगत) मला वाटलेंच होतें, कीं कांहीं तरी निमित्त काढून बाईसाहेब माझ्याशीं बोलणार ह्मणून ! नाहींतर इकडची गाडी तिकडे कशाला न्यायला हवी होती ?

वसुंधरा—ईश्वर, मी जातें आतां ! तुह्मांला वाटेल त्या वेळीं मला भेटत जा ! युवराज, सिद्धनाथमंदिराचें दर्शन घ्यायचें राहिलें आहे !

दामिनि, हो पाहूं पुढें ! (जरा पुढें जाऊन व मागें वळून) कंकणा, तूं अजून इथेंच ! मोठा गैदी माणूस आहेस !

कंकण—चुकीची माफी असावी, बाईसाहेब ! (जातां जातां स्वगत) पुन्हां तर्क बरोबर ! जातांना मुद्दाम वळून पाहिलेंच ! आणि हें रागाचें अवसान तर नुसतें जाळीदार ! पलीकडचा चोरटा रंग छटान छटा निरखून बघून घ्यावा.

[ईश्वराखेरीज सर्व जातात. ईश्वर वसुंधेरकडे पहात राहतो. एकीकडून नूपुर येतो.]

नूपुर—(स्वगत) कुठल्याशा भाषापंडिताला ह्मणे आपल्या सूत्रांतली एक मात्रा कमी करितां आली ह्मणजे एक पुत्र झाल्याचा आनंद होत असे; पण माझ्यासारख्या व्यवहारपंडिताला लोकांच्या सुताड्यागोताड्याबद्दल आपल्या माहितींत एक अक्षराची भर पडली ह्मणजे एक पितर स्वर्गास गेल्यासारखें वाटतें ! निदान दुसऱ्याचा एकादा पितर नरकांत पडल्याबद्दल तरी खातरजमा होते ! त्यांतल्या त्यांत चोरट्या रागरंगाचें रहस्य कळलें म्हणजे तर बोलावयालाच नको—किंवा त्याबद्दल सारखेंच बोलत राहावयाला पाहिजे ! आजचा हा रागरंग असाच अंधेरांतला आहेसा दिसतो ! आडून बोलणें जरा ऐकायला यायला हवें होतें ! (ईश्वराच्या खांद्यावर हात मारून उघड) काय अवधूतमहाराज ! आतां ही समाधि कधीं उतरणार ! कोणत्या निर्गुण मूर्तीचें हें ध्यान चाललें आहे ? तें मोठ्या घरचें जडावाचें जोखीम, कीं तो गरिबींतला मुलाम्याचा डाग ?

ईश्वर—(चपापून) कोण तुह्मी ? धाडशी बेशरमपणाची कमाल झाली !

नुपूर—होय ? मग ब्रह्मर्षिमहाराज, देवाच्या साक्षीनें या गार्गीमैत्रेयींबरोबर कांहीं वेदांताची वाटाघाट करीत होतां वाटतें ?

ईश्वर—अशा अनोळखी आचरटपणानें आतां एक शब्द अधिक बोलाल तर मला तुमची फाजील जीभ कापून वेताची करावी लागेल !

नूपुर—(हंसून) अखेर बरेच रागावलां कीं बैरागीबुवा ! मला वाटलेंच होतें, कीं एकदोन फुंकरा मारल्याबरोबर तुमच्या अंगावरून ही वरवरची राख उडून जाईल आणि आंतला अंगार भडकून निघेल ह्मणून !

तुह्मांला राग येतो खरा, पण मग, या वेषानें त्या बायकांशीं कशाला बोलत राहिलां? अहो, असा चोरटा संबंध एकदां उघडकीस आला ह्मणजे सारा गांव त्यासंबंधीं कायकसें करावयाला लागतो.

ईश्वर—तुह्मी बोलतां याला कांहीं प्रमाण आहे का?

नूपुर—त्याला कशाला पाहिजे आहे प्रमाण? लग्नाच्या जोडप्याखेरीज कोणतींही स्त्रीपुरुषें कुठेंही आणि कांहींही बोलतांना आढळलीं तर तेथें कांहीं तरी दगलबाजी असावयाचीच हें लोकशास्त्रांतलें महावाक्य!

ईश्वर—कोण पाजीपणाची कल्पना ही! हें पहा, ज्या स्त्रीशीं आतां मी बोलत होतों ती मला माझ्या सख्ख्या वहिणीप्रमाणें आहे, समजलांत?

नूपुर—या बंधुप्रेमाची सारी भिस्त, आपण सर्व एकाच ईश्वराचीं लेंकरें आहों, या ऐसपैस नात्याच्या जोरावरच असेलना! ठीक आहे. असा त्रागा केल्यानें जर लबाड्या लपत्या तर आणखी काय हवें होतें! हां हां ह्मणतां, तुमचीं सारीं कुलंगडीं हुडकून काढून चवाठ्यावर आणतों. (स्वगत) आधीं तिकडे, त्या बायका कोणिकडे जातात त्याचा तलास काढावा आणि मग या गोसावड्याच्या मठीचा मार्ग काढावा! हा कांहीं-वेळ इथेंच घोटाळत राहणारसें दिसतें. (जातो.)

ईश्वर—काय मनाचा नमुना आहे पहा!

(त्याच्याकडे पाहत राहतो. इकडे घाटाच्या कठड्यामागून सुदाम उठून उभा राहतो व पुढें येतो.)

सुदाम—(स्वगत) स्त्रीजात तेवढी निमकहराम! ज्योतिषी लोकांना अनंत योजनांवर रात्रीच्या काळोखांतून भटकणाऱ्या, आकाशांतल्या चांदण्यांच्या गति इथूनच बिनचूक ठरवून टाकितां आल्या; पण दिवसाढवळ्यां, इथल्याइथेंच उनाडणाऱ्या चटकचांदण्यांच्या हालचाली त्रिकालज्ञ ऋषींनाही समजण्यासारख्या नाहींत. थोड्याशा आंकडेमोडीनें तारांचे वेध चटकन् घेतां येतात, पण यांचे कोणाला, आणि यांना कोणाचे वेध लागतील हें कालत्रयींही कळावयाचें नाहीं. स्त्रियांचा भरंवसा धरणारा अगदीं मूर्खांतला मूर्ख! दामिनीला काय हंसावयाचें, ती माझ्यासारख्या सामान्य माणसाची बायको! पण ही वसुंधरा, एवढी थोरामोठ्याची स्त्री, पण बे-मुरवत या गोसावड्याशीं चकाट्या पिटीत बसली. तें कांहीं नाहीं; हा खेळ

आणखी कांहीं वेळ असाच चालू राहिला तर बघतां बघतां, सुदाम आणि दामिनी हें जोडपें ह्मणजे लोकांना हंसवायचें साधन होऊन बसेल. हा राखेंतला रंगेला घटकाभर निरूपण करीत बसलाच होता ! तो गांवगुंड तर पाळतीवरच असल्यासारखा दिसतो ! आतां आधीं या कानफाट्याचे चांगले कान उपटतों आणि मग त्या उठवळ बिजलीला नीट बांधून टाकितों. (उघड) अहो परमहंस, तुमचें उनाड पांखरूं मघांच उडून गेलें; आतां कशासाठीं देवाच्या दारीं धरणें धरिलें आहे हें ?

ईश्वर—(स्वगत) हा तिसरा इब्लिस दिसतो; आणि याची ही वेडाची लहर अगदीं भडकलेली आहेशी वाटते. (त्याच्याकडे पाहतो.)

सुदाम—असा पाहतोस काय माझ्याकडे घुंभासारखा ! कांहीं लाजलज्जा आहे का शिल्लक ? का संसाराबरोबर तिचीही राखरांगोळी केली आहेस ? हें बघरे, ए गोसावड्या, तुह्मी वैरागीलोक मोठे बदमाष असतां ! स्वतांचें घर एकदां सोडलें ह्मणजे दुनियेचीं घरें तुह्मांला आपलींचीं होतात; आपल्या नुसत्या अंगाला भस्म चोपडतां पण दुसऱ्याचा सारा संसार भस्म करून टाकितां; आपल्या नांवावर पाणी सोडतांच लोकांचीं नांवें बुडवायला मोकळे ! इकडे हातांतल्या चिमट्यानें चिलमीवर निखारे ठेवण्याचा जरा सराव होतो न होतो तोंच दुरून दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला चिमटे घेऊन त्यावर अंगार ठेवण्याची तयारी ! वैराग्याच्या एकेक माळेगणिक लग्नाची किमानपक्षीं हजार हजार माळ तरी तुटत असेल ! वाल्ह्या कोळ्यानें खड्यांनीं रांजण भरून आपण उडविलेली शिरगणती ठेविली होती, तशी मला वाटतें, वैराग्याची स्मरणी ह्मणजे त्याच्या बदफैलीची मोजदादच असावी. ए राखुंडींतल्या रामोशा ! पहा, मी इतकें बोलतों आहें, पण वेरड एक शब्द तरी बोलतो आहे का ? नुसता तोंडाकडे पहात सुद्धां नाहीं. (ईश्वर हंसतो.) तुझें हंसणें रास्त आहे; जाऊं दे, तुझ्या सारख्या तिऱ्हाइताला बोलण्यांत काय अर्थ ! आपलाच दाम खोटा ! छेः छेः, याचा बंदोबस्त केलाच पाहिजे. (स्वगत) या जगांत एखादें खरें तत्त्व असेल तर तें हेंच, कीं स्त्रीजात तेवढी निमकहराम ! विधात्या, कशाला या सुंदर जगांत ही हरामखोर जात पैदा केलीस ?

ईश्वर—(स्वगत) आतां आणखी कांहीं वेळ या जागांच थांबलों

तर मला खात्रीनें वेड लागेल. कुठल्याशा देवस्थानाभोंवतीं भुताखेतांनीं पछाडलेल्या झाडांचें जंगलच्याजंगल जमत असतें अशी त्याची ख्याति आहे; त्याप्रमाणें, बायकांच्या बाबतींत बहकलेल्या बेवकुफांची यात्रा जमण्याचें हें ठिकाण आहेसें दिसतें. काय एकेकाच्या स्त्रियांविषयीं भावना आहेत ! एकानें आल्यागेल्या बाईकडे पाहून माकडासारखे चाळे करावे; दुसऱ्यानें त्या माकड चेष्टांवरच रामावांचून रामायण रचून काढावें आणि तिसऱ्यानें त्या तसल्या रामायणाबरहुकूम, आपल्या सितेच्या साध्वीला घरांतल्या घरांत वनवास भोगायला लावावा ! पण यांच्याकडे तरी काय दोष ? चांगल्या चांगल्या प्रतिष्ठितांत सुद्धां असल्या कुटाळक्या आणि बायकांबद्दलच्या वाटेल त्या गोष्टींवर बिनदिक्कत भरंवसा ठेवण्यांत जिथें लाज वाटत नाहीं तिथें हलक्या मनाच्या लोकांच्या कल्पना अशा असावयाच्याच ! सगुणमूर्तीची कल्पना करण्यासाठीं, पशुपक्ष्यांत—अगदीं पाषाणांतसुद्धां प्रत्यक्ष परमेश्वराची प्राणप्रतिष्ठा करण्याइतकी उदार अशी आमची आर्यदृष्टि, आमच्या मुलींकडे, भगिनींकडे, अर्धांगींकडे आणि मातांकडे वळतांच अनुदारवृत्तीनें संकोच पावते आणि स्त्रियांमध्यें तिला साधी माणुसकीसुद्धां दिसेनाशी होते ! या असल्या पतितांचे विचार, नागर मनाला त्रासदायक तर खरेच; पण एकेकदां मनःक्षोभ इतका आवेगाचा होतो, कीं अशा विचारांपैकीं साधारण प्रकारचे नमुने तरी लोकांसमोर मांडावेत आणि चारचौघांकडून या चारगटांचा उपहास करवावा ! पण जाऊं द्या हा विचार ! या दुःखदायक विचारांची लांबण तितक्याच प्रमाणानें मनाला संताप मात्र देईल. आपल्या साऱ्या सोई अजून जमावयाच्या आहेत. (जातो.)

सुदाम—(स्वगत) मूर्खा सुदामा, भोग आपल्या लग्नाचीं फळें ! (पाहून) हा तो गांवगुंड आला वाटतें ? याच्या थोडें पोटांत शिरलें पाहिजे.

[नूपुर येतो.]

नूपुर—(स्वगत) हा कोण घुटमळतो आहे इथें ? स्वारीला घेरलें पाहिजे !

सुदामा—कायहो, आपलें नांव सांगाल का ?

नूपुर—माझ्या बारशाच्या पूर्वींच माझे आईबाप मेले, तेव्हां मला नांव ठेवण्याचें तसेंच राहिलें आहे. बरें, आपलें नांव ?

सुदाम—(स्वगत) अरे चोरा, मी तुझें बारसें जेऊन बसलों आहें ह्मणावें. (उघड) माझाही जरा असाच घोंटाळा झालेला आहे. मला लोक रोजच्यारोज इतकीं नांवें ठेवितात, कीं त्यांतून वेळेवर कोणतें सांगावें हेंच कळत नाहीं.

नूपुर—हरकत नाहीं, फिटंफाट झाली. आतां आपण एकमेकांना तात्पुरतीं नांवें ठेवूं या ह्मणजे बोलायला चालायला सोईचें पडेल. चला, आम्ही ठेवलें तुमचें नांव सुदाम !

सुदाम—(दचकून) सुदाम !

नूपुर—काय चपापलां हो ? तुमचें खरें नांव एकाद्या अनोळखी माणसानें नेमकें सांगितलें असतें तरीसुद्धां तुम्ही इतके दचकलां नसतां.

सुदाम—तुम्ही पाहतांच आहां कीं मी आहें जरा फाटक्या अंगाचा आणि तुह्मीं ह्मणाला मला सुदाम तेव्हां सहजच वाटलें, कीं मला हिण-विण्यासाठीं तुह्मीं असें नांव काढलें मुद्दाम.

नूपुर—अंः, तसें कांहीं नाहीं; त्याचें कारण वेगळेंच आहे. सांगूं तुह्मांला तसा मोका जुळून आला ह्मणजे.

सुदाम—बरें, तें राहूं द्या; तुम्ही आतां बराच वेळ एवढ्यांतच फिरत होतां; एखादें रंगीबेरंगी पाखरूं जातांना दिसलें का इथून ?

नूपुर—छट, चिटपाखरूं सुद्धां नाहीं.

सुदाम—काय बेगुमान थापा मारतां हो ! मी चांगला पाहतों आहें. तब्बल अर्धा घंटा तुम्ही इथून टेहळणी ठेवून होतां त्या—

नूपुर—असें असें ! आतांच्या गंमतीबद्दल बोलतां होय तुम्ही ? आतां तुमच्याजवळ म्हणून बोलायला हरकत नाहीं, पण तें पांखरूं ह्मणजे एक अजब चीज आहे.

सुदाम—(स्वगत) अजब चीज ! स्त्रीजात तेवढी निमकहराम ! (उघड) दोघींतलें कोणतें पण तें ? वसुंधरा कीं तिची ती दासी ?

नूपुर—भले ! तुह्मांला तर नांवेंही पाठ आहेत; उगीच नाहीं लोक तुह्मांला नांवें ठेवीत ! अहो, वसुंधरेबद्दल बोलायला कशाला पाहिजे !

मोठ्या नदींत बारमहा पाणी असायचेंच ! मी त्या गांवगंगेबद्दल ह्मणत होतों. पोरसवदाच आहे, पण अशी बाजिंदी बायको आहे ! छटेल तर इतकी आहे ह्मणतां, गाहिरी नजर आद्माळभूतपणानें नुसती हरिणासारखी कावरीबावरी फिरकत होती इकडून तिकडे !

सुदाम—(स्वगत) बाजिंदी, छटेल ! आमच्या पतिव्रतेनें कमाई तर खूप करून ठेविली आहे !

नूपुर—कांहो, अगदीं विचारांतसे पडलां ? कोणाला वाटेल, कीं तुमच्या बायकोचीच तुमच्यापुढें नालस्ती चाललेली आहे !

सुदाम—(स्वगत) हा हरामखोर अगदीं वर्मी डाग देत आहे. (उघड) भलतेंच, तसा तिचामाझा कांहीं संबंध नाहीं; मी सहज विचारितों आहें. हो, आपलें माहीत असावें !

नूपुर—एवढेंच असेल तर फिकीर नाहीं; नाहींतर आमची भासलेबाईक मजा व्हायची ! बाकी मीसुद्धां तुमच्यासारखा नुसतीच माहिती मिळवीत आहें हो ! बोलण्यासारखी गोष्ट नाहीं, पण तुमच्याजवळ ह्मणून सांगायला हरकत नाहीं. कान करा इकडे—बोलूं नका कुठें—हें पहा, बायकांच्या फंदांत कधीं पडूं नये; बायकांची जात बडी हरामखोर !

सुदाम—(स्वगत) स्त्रीजात तेवढी निमकहराम ! (उघड) तुमचें ह्मणणें खरें आहे अगदीं अक्षरशः !

नूपुर—आतां हेंच पहा कीं चित्र ! गरिबींतल्या गरिबींत जिवाला हौस केवढी आहे ! तेवढ्यांतच लुगडें गंगाजमनी होतें ! दरिद्री छानछोक गरिबीबरोबरच मनाचा उथळपणाही दाखविते ! कण्हेरीच्या कंगाल बाबाकडे तिच्या रंगाच्या भिकारड्या भपक्यानेंच लक्ष्य जातें.

सुदाम—हा, कपड्यालत्त्यांत असा रंगेलपणा उपयोगाचा नाहीं हें खरेंच !

नूपुर—मुळींच उपयोगाचा नाहीं. तुमच्याजवळ ह्मणून सांगून ठेवितों, नीट लक्ष्यांत ठेवा—कपड्यालत्त्यांत छानछोकी, बोलण्यांत एवढासा मोकळेपणा, नजरेंत एवढीशी लोभी फिरकी—जराशी हसऱ्या डोळ्यांची आणि दाबलेल्या ओंठाची; निलाजरा लाजाळूपणा हीं दिसलीं, कीं हजार हिश्शांनीं तिथें लगीनगांठ सैल आहे अशी खूणगांठ बांधून ठेवा !

सुदाम—इतक्या खाणाखुणा तरी कशाला हव्या ? नुसतें चालणें एकदां पाहिलें कीं बाकी चाल चटकन् लक्ष्यांत येते. तें शब्दांनीं सांगतां येत नाहीं नीटसें, पण एका पावलावरून परीक्षेला पटतें !

नूपुर—बस्, अगदीं अनुभवाचें बोललां; पटलें !

सुदाम—(स्वगत) हा बिलंदर मुद्दाम वेंचक बोलतो आहे कीं काय ! (उघड) नशीब त्या बिचाऱ्या नवऱ्याचें !

नूपुर—तो अगदींच गलथान आहे ह्मणतात. तुमच्यासारखाच फाटक्या अंगाचा आहे. मघाशीं मीं तुह्मांला सुदाम ह्मणून नांव दिलें तेंच त्याचें नांव ! मला तें आतांच समजलें, तेव्हां डोक्यांत ठसण्यासाठीं तुमच्या माथीं मारलें. या बाईचा नवरा सुदाम. हिच्या जपणीस बसण्यासाठीं स्वारी घरींच बेकार बसून असते; तरी हिचीं गांवांत देवदर्शनें चाललींच आहेत. तेव्हां आतां तो बेवकूब ह्मणावयाचा कीं हिची शहामत ह्मणावची ? आतां तुह्मीआह्मी जुटीनें या भानगडीच्या खनपटीस बसूं या ! अगदीं बित्तंबातमी लागेपर्यंत थांबायचें ह्मणून नाहीं.

सुदाम—पसंत आहे. एवढेंसें कांहीं समजलें, कीं एकमेकांना खबर द्यायची, आहे कबूल ?

नूपुर—कबूल ! तो नवरा हातीं सांपडायला पाहिजे होता हो ! ह्मणजे खूप रंग आला असता ! तुह्मीही त्या बैलोबाच्या तपासांत असाच. चला. (दोघेही जातात.)

[पडदा पडतो.]

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ—वृंदावनाचा दिवाणखाना. कालिंदी केतनाला पाळण्यांत निजवीत आहे.]

कालिंदी—वाजिवरे बाळा । वेल्हाळा । रुमझुम् घुंगुरवाळा ॥
अस्फुट विश्वाचें । प्रेमाचें । गाणें आनंदाचें ॥
वदलों जें नादीं । संवादीं । तुझिया जन्माआधीं ॥
पहिल्या प्रीतीचे । गमतीचे । कांहींसे भीतीचे ॥

वाळा ते बोल । तूं बोल । आज मनीं जे खोल ॥
रात्रीच्या काळीं । जों बसली । ब्रह्मानंदीं टाळी ॥
मनिं तेव्हां वाणे । जें गाणें । अस्फुट मंजुळवाणें ॥
धीर न परि हृदया । उघडाया । उघडपणें तें गाया ॥
हृदयीं खळवळलें । दरवळलें । विना ऐकिल्या कळलें ॥
गाणें मंजुळ तें । झुळझुळतें । तुझिया वाळ्याभंवतें ॥
वाळा हालूं दे । बोलूं दे । आनंदें डोलूं दे ॥
एकच पायाचा । वाळ्याचा । नाच गोड वाळाचा ॥
ऐकुनि आनंदें । त्या छंदें । घर सगळें नाचूं दे ॥

(स्वगत) वेडी तर नाहीं मी! केतनाला निजविण्यासाठीं ह्मणून गाणें ह्मणतें आणि त्यांत त्याला घुंगुरवाळा वाजविण्याचा आग्रह करितें! त्यानें आतां करावें तरी काय? बाकी अशा अचपळपणांत माझा केतन माझ्या इतक्या अर्ध्या वचनांत असावयाचा, कीं मीं घरांत एकाच पायाचा नाच करायला सांगितलें तर लबाडाला दोन्ही पायांनीं घुंगुरवाळा वाजवितांना ब्रह्मांड अपुरें होईल. झाली, चांगले डोळे उघडून, माझ्याकडे पाहून हंसायला सुद्धां सुरवात झाली! बाळ, पुरे झाला हा डोळयांचा नाच बरें! निजा आतां! व:, लगेच घेतले डोळे मिटून! जसें कांहीं समजलें अगदीं बोललेलें! गुणि बाळ, असे गुण केल्यामुळें माझ्या बाळबृहस्पतीला एकाद्याची दृष्ट लागली तर कसें बरें होईल? हं:, यानें डोळे मिटून घेतांच माझ्या डोळ्यांपुढें वेड्यावांकड्या हजार गोष्टी उभ्या राहतात; या कोवळ्या देहाकडे पाहतांना उगीच कठोर विचार मनांत येतात; याला झोंप लागतांच माझी कल्पना जागी होते! कां बरें मला नेहमीं असें व्हावें?

[गोकुलमां लइ चालो०]

व्याकुल हें मन होई कां । सतत कां त्यास छळ हा ॥ ध्रु०॥
जगतिं न रंगे । विचारीं परी तरंगे । नच त्या कांहिं विसावा हा! ॥ १ ॥ अनलज्वाळा । जाळिते अशी जिवाला । पसरी अंतरिं या दाहा ॥ २ ॥

इतक्या सुखाच्या सागरांत पडलें आहें तरीपण कांहीं तरी चुकल्यासारखें

वाटतें! जगाच्या खरेपणाबद्दल कांहींच खात्री वाटत नाहीं. माझ्या भोंवतीं हें सुखस्वप्न पसरलें असून दैवाच्या कसल्या तरी अकल्पित आघातानें मी एकदम जागी होईन आणि या सुखाला अंतरेन अशी अंतःकरणांत सारखी हुरहूर वाटते! या सुखाच्या स्वप्नापेक्षां अगदीं स्वप्नाचें सुखसुद्धां किती तरी खरेपणाचें भासतें! अतिसुखामुळें तर असें होत नसेल? बाळा केतना, इतकी का मी पूर्वजन्मींची पापीण आहें, कीं तुझ्यासारखें रत्न मला-अगबाई, भलतेंच कांहींतरी मनांत यायला लागलें! आज अजून कां बरें येणें झालें नाहीं? समाधान तेवढें काय तें त्या मूर्तीच्या दर्शनानें! पण त्यांच्याकडे पाहतांनां तरी डोळ्यांची भीति कुठें मोडते आहे? आतां डोळ्यांसमोर ती मूर्ति उभी करून वाटेल तितका वेळ पाहत बसेन; पण जर खरोखरींच येणें झालें तर-अगबाई, खरोखरींच येणें झालें!

[उठून उभी राहते; वृंदावन येतो.]

वृंदावन—(स्वगत) हिच्याकडे पाहिलें ह्मणजे पूर्वजन्मावर विश्वास ठेवावासा वाटूं लागतो; एरवीं, या जन्मीं या दुर्दैवी जीवानें असें कोणतें पाप केलें आहे. कीं त्याबद्दल अष्टौप्रहर असा मनाचा मुकामार सहन करावा लागावा! वृंदावन आणि कालिंदी! लग्नाचें सोंग करून मीं हिला उगाच दुःखांत पाडिली आहे. मी हिच्याशीं मोकळेपणानें वागत नाहीं हें हिच्या पुरतेपणीं लक्ष्यांत आलें आहेसें दिसतें; आणि मी तरी हें सोंग यथासांग किती दिवस करीत बसूं? या नाटकाचा मला आतां इतका वीट आला आहे, कीं-पण आतां कुरकुर करून काय उपयोग? माझ्या लौकिकासाठीं मला हें सारें केलेंच पाहिजे. (उघड) प्रखर सूर्याच्या प्रकाशांत कोमेजणारी नाजूक कुमुदिनी चंद्राच्या कोवळ्या किरणांनीं तरी खुलते; आठ महिने गप्प बसलेल्या कोकिळेला वसंतऋतूंत तरी कंठ फुटतो; पण इथें तर कधीं कळी उमलायची नाहीं आणि कधीं तोंडांतून शब्द निघायचा नाहीं. कालिंदी, सुंदर स्त्रियांना खुलविणारा एकादा दिव्य मंत्र पुरुषांना जर सांपडला तर त्याचा विधि समाधीपेक्षांही अवघड असला तरी पुरुष त्याचा अष्टौप्रहर जप करीत बसतील.

कालिंदी—मग तसें नाहीं कुठें! पुरुषांनीं नुसता कानमंत्र सांगतांनासुद्धां जरी इकडे तिकडे केलें तरी बायकांच्या गालावरच्या गुलाबाची

तेव्हांच खुलावट होते ना ? विधि नको आणि मंत्राचा जप नको ! अगदीं मुक्यानेंच एवढें होतें.

वृंदावन—हं, बोल, बोल, स्पष्ट भ्याल्यावांचून बोल पाहूं ! कालिंदी, काय तुझें मन हें ? एवढे शब्द बोलतांना तुला दम लागला; ओंठ सुकून गेले; कावरीबावरी नजर छपविण्यासाठीं डोळे खालीं वळले ! वेडे, तुझी छातीसुद्धां धडधड करायला लागली आहे ! बोलूं लागलीस ह्मणजे इतकें चांगलें बोलतेस, कीं मनाचे कान आणि जिवाचें भान करून तें ऐकत रहावें ! पण मोकळ्या मनाचीं मौजेचीं भाषणें बोलतांना तूं नवाशिक्या गुन्हेगारापेक्षांही ज्यास्त भेदरून जातेस ! आणखी किती दिवस तूं मला भिणार ? आरंभींच्या अनोळखी अल्लडपणाला भीति साजून गेली ! पण आतां—मूल झाल्यावरसुद्धां—आतां आपला केतन चांगला आठ दहा महिन्यांचा झाला असेल—अजून भित्रेपणाच ! नवाईच्या नव्हाळीची ही मनाची मुकी माया मनोहर तर खरीच; पण मुका मुलगा कधींतरी चालत्या-बोलत्या रंगारूपाला आल्यावांचून स्त्रीत्वाचें सार्थक होत नाहीं ! कालिंदी, आतां तूं आपण होऊन बोलली नाहींस तर यापुढें मी एक अक्षरही बोलणार नाहीं ! (कांहीं वेळ थांबून) या केतनाशीं वारंवार घटका सारखी बोलत असतेस आणि मी एका शब्दालाही महाग झालों ? तें कांहीं नाहीं ! कालिंदी, तुला माझी शपथ आहे, माझ्या प्रश्नाचें अगदीं मोकळ्या मनानें उत्तर दे पाहूं ! तुझें आयुष्य अगदीं सुखांत जात आहे का ? (कालिंदी वृंदावनाकडे पाहते.) हें पहा; माझ्या मनाचा कल ओळखण्यासाठीं तूं अनिश्चयाच्या शोधक दृष्टीनें माझ्याकडे पाहूं लागलीस ! कालिंदी, मी अनुकूल उत्तराच्या अपेक्षेनें हा प्रश्न टाकला नाहीं ! आपल्या संसारांत तूं पूर्ण सुखी आहेस का !

कालिंदी—सर्वेश्वरा, आपण सुखी आहां का ?

वृंदावन—मी अगदीं पूर्ण सुखांत आहें.

कालिंदी—मग मीहि पूर्ण सुखांतच आहें ! जीवितेश्वरा, मला आपल्याहून निराळें जीवित आहे का ? या देहाची मी छाया; छायेची हालचाल देहाच्या जीवनशक्तीनें होते ! तिला भिन्न इच्छा, भिन्न जीवन कोठून असणार ? आपल्या श्वासोच्छ्वासानेंच माझा जीवनप्रवाह चालत

असतो. कालिंदीच्या हृदयाचे व्यापार तिथें विराजणारी वृंदावनांची मूर्तिंच करिते !

वृंदावन—कालिंदी ! माझी शपथ घातली तरीसुद्धां तूं खोटें सांगितलेंस ! तुझी जीवनवृत्ति खरोखरीचं छायेप्रमाणें निर्जीव आहे ! तुझें समाधान हताश हृदयापेक्षांही शून्यवृत्तीचें वाटतें ! अल्लड वयांतल्या विविध विकारांचें ठाणें उठल्यामुळें तुझ्या चेहऱ्यावर उजाड वस्तीच्या गांवठाणाचा ओसाडपणा पसरलेला दिसतो ! (तिचे हात आपल्या हातांत घेतो.) कालिंदी, माझ्याजवळ खोटें कां बरें बोलतेस ? तूं दुःखीकष्टी आहेस याचा मला मुळींच संशय नाहीं; मग त्याच्या कारणाविषयींच मला संशयांत कां ठेवितेस ?

कालिंदी—(त्याच्या गळ्याला मिठी मारून) असें आपल्याला कशावरून वाटतें ?

वृंदावन—पुष्कळ दिवसांच्या सूक्ष्म अनुभवानें मीं ओळखलें आहे. तुझी आणि माझी अजून पुरती दिलजमाई झाली नाहीं ! तूं आपण होऊन मला कधीं आलिंगन दिलें नाहींस; पण मी तुझे हात माझ्या मानेजवळ आणतांच त्यांचा विळखा इतका जोराचा बसतो, कीं प्रीतीच्या भरतीची उसळणारी उत्कंठा थोपवून ठेविल्याचें तावडतोब लक्ष्यांत येतें. माझी नजर चुकवून माझ्याकडे पाहतांना, माझ्या चेहऱ्यावरून कांहींतरी हुडकून काढण्याचा तुझा प्रयत्न चाललेला असतो ! हातांत हात घालून माझीं बोटें दाबतांना सभय उत्सुकता दिसून येते ! विनोदप्रसंगीं माझ्या हंसण्याबरोबर तावडतोब आपलें हंसूंही थांबविण्यासाठीं, हंसण्याच्या उत्कट भरांतसुद्धां माझ्याकडे पाहण्याच्या सावधगिरीचा तुला विसर पडत नाहीं. बोलतांना शेवटीं एक शब्द ओंठावरच घुटमळून पुन्हां हृदयांत जाऊन दडून बसतो ! कालिंदी, तो शब्द आपल्या दिलगीचा आडपडदा आहे ! कुठल्या तरी दुःखी संशयाचा कृष्णमेघ तुझ्या हृदयांत सारखा घुटमळत राहिलेला असतो. हें पहा, तुझ्या डोळ्यांत पाणी तरंगूं लागलें, ही त्याच मेघाची वृष्टि ! हां; ते अश्रु पुसूं नकोस, तुझ्या हृदयाला, त्यांतल्या दुःखदायक रहस्याला बाहेर येऊं दे. कालिंदी, माझ्यापासून आपलें दुःख लपवूं नकोस !

कालिंदी—हृदयसंपुटांत सांठवून ठेविलेल्या या प्राणजीवनापासून मी काय लपवून ठेवणार ? प्राणेश्वरा, क्षमा करा; मीं आपल्याला फसविलें खरें ! पण तें केवळ आपल्या मनाला त्रास होऊं नये ह्मणून !

वृंदावन—वेडी ! वेडी आणखी हट्टी ! चटदिशीं आपलें मनोगत मला सांगून दुःखमुक्त हो ! अशी रडूं नकोस. इतक्यांत हंसत होतीस, आतां रडूं लागलीस ! मुलाच्या मनाप्रमाणें तुझें मन सुखदुःखांच्या ऊनसांवलींत माझ्याशीं लपंडाव खेळत आहे. मला वाटतें, पोर झालें ह्मणजे त्याच्या सहवासानें बायकांचें मनसुद्धां पोरकट होत जातें ! हं, सांगतेसना तुझ्या दुःखाचें कारण ?

कालिंदी—माझें दुःख मीं आपल्याला सांगितलें तर आपण माझ्या-बद्दल ह्मटलें तेंच मी आपणांबद्दल ह्मणतें असें नाहींना आपण ह्मणणार ? माझें रहस्य सांगणें ह्मणजे मीं आपलें रहस्य ऐकणें असें आपल्याला वा-टलें तर आपण माझ्यावर रागावणार नाहींना ? आपल्या प्रश्नाचें उत्तर माझ्या प्रश्नानें दिलें तर चालेल का ?

वृंदावन—तुझा प्रश्न ! माझें रहस्य ! कालिंदी, तूं काय ह्मणतेस हेंच मला कळत नाहीं. कोणतें माझें रहस्य !

कालिंदी—(एकदम हुंदका देऊन व त्याला मिठी मारून) आप-ल्याला राग आला ! मला आपल्या या मुद्रेचें भय—प्राणेश्वरा, मी नावडती आहें ह्मणून का राग ? जीवितेश्वरा, मला संभाळा, मी आपल्याला भ्यालें आहें, मला संभाळणारही आपणच !

वृंदावन—(स्वगत) हिला धीर दिला नाहीं तर हिचे भीतीनें प्राण जातील ! (उघड) कालिंदी, काय हें ? वर पहा ! (ती वर पाहते. स्वगत) काय हे हिचे डोळे ! शिकारी कुत्र्यांच्या भेसूर हाकाटीनें भेदरून एकाद्या झुडपाखालीं दबा धरून बसलेल्या भेकड सशाचे डोळेसुद्धां इतक्या शून्य वृत्तीनें, इतक्या साशंक भीतीनें आणि इतक्या तीव्र शोधकतेनें स्थि-रावत नसतील. (उघड) कालिंदी, भिऊं नकोस; तूं मला नावडती आहेस असें तुला कां वाटतें ?

कालिंदी—आपल्या उग्र मुद्रेची मला अजून भीति वाटते ! प्राणां-

पलीकडे लंपविलेल्या शंकेचे शब्द बाहेर काढितांना प्राणही कंठाशीं येऊन अगदीं कोंडल्यासारखें झालें आहे.

वृंदावन—माझी मुद्रा तुला उग्र वाटते ? वेडे, अशी भलतीच जन्माची समजूत करून घेतलीस तर मला कायमची भीत राहशील. कदाचित् माझा तिटकाराही करूं लागशील !

कालिंदी—नाहीं, नाहीं; आपली मुद्रा जात्या उग्र नाहीं; आपला मूळचा चेहरा इतका सोज्वळ आहे, कीं स्त्रीदृष्टीला त्याचा मोह सोडावासा वाटणार नाहीं; आपलें विशाल अंतःकरण पुरतेपणीं दाखविण्याजोग्या या डोळ्यांत प्रतिबिंबरूपानें शिरून, त्या अंतःकरणांत प्रीतिभावानें स्थिर होण्यासाठीं कोणती स्त्री झटणार नाहीं ? आपल्या मांसल आणि मृदु कराचा आधार मिळतांच संसारयात्रेंतून स्वर्गापर्यंत निभावून जाण्याची कोणत्या स्त्रीला खात्री पटणार नाहीं ? (पाहून) नका, नका, असे निश्वास टाकूं नका ! आपल्या वर्णनांत स्तुतीचा संशय येऊन तिला आपण अपात्र आहां अशी मनोमन साक्ष पटल्यामुळें आपण ओशाळलेल्या नजरेनें माझ्याकडे पाहूं लागलां ह्मणजे माझा धीर तुटून मी भांबावल्यासारखी होतें ! आपल्या हृदयाबद्दल मी माझ्या मनाची ग्वाही देतें ! हें काय ? आपण ज्यास्तच खिन्न होत आहां ! आपल्याला आत्मविश्वासानें ही स्तुति खरी कां वरें वाटत नाहीं ? कोणत्या गोष्टीच्या आठवणीनें आपण—पण वेडीवांकडी कल्पना आपल्या मनांत कशी येणार ? मग माझ्याशीं अशी प्रतारणा—(रडत) याच गोष्टीमुळें, मी आपल्याला आवडत नाहीं असें मला वाटूं लागतें.

वृंदावन—पण न आवडण्याचें कांहीं कारण आहे का ?

कालिंदी—आपल्या उदार दृष्टीला कदाचित् दिसलीं नाहींत ह्मणून माझीं मलासुद्धां तीं कारणें दिसल्यावांचून कशीं राहतील ? आपल्या—माझ्यांतलें अंतर थोडें का आहे ? आपल्यासारख्या बावन्न बिरुदांच्या धन्याला शिलेदारी शिरपेचांची शोभाच साजूक दिसायची ! माझी आपली सांवळ्या तुळशीची साधीभोळी मंजुळा ! प्रीतीची पूजा बांधायला नुसतीं तुळशीपत्रें कशीं पुरणार ? पुरुष आधीं रूपाकडे पाहतात; आणि तसें सौंदर्य माझ्या कपाळीं मुळींच नाहीं ! माझें कपाळ अगदींच बारीक नाहीं का ?

वृंदावन—सुखाप्रमाणेंच सौंदर्यालाही रहावयाला फार जागा लागत नाहीं ! तुझ्या लहान कपाळावर माझ्या जीविताच्या आणि तुझ्या सौभाग्याच्या, या कुंकुमाकृति राजमुद्रेला अक्षय राहण्याइतकी जागा मिळाली म्हणजे आपल्या सुखाप्रमाणेंच आपण दोघेंही चिरंजीव होऊं !

कालिंदी—अगबाई, आपल्या आशीर्वादांतून केतनाला कां बरें वगळावयाचें झालें ?

वृंदावन—लाडके, त्याची आपल्या सुखांतच जमा झाली ! केतन आपल्या सुखाचा भागीदार नसून भागमात्र आहे ! पण तुझीं कारणें तशींच राहिलीं !

कालिंदी—आपण थट्टेवारी नेत आहां; मी आपली खऱ्या भावानें सांगून टाकतें.

वृंदावन—काय ही कल्पना ! माझ्या वर्तनांत तुला कधीं संशयाला जागा मिळाली आहे का ?

कालिंदी—आतांपर्यंतच्या आपल्या बोलण्यानें मला इतका धीर आलेला आहे, कीं आपल्याजवळ सारें बोलून टाकायचा मीं आज निधडा निश्चय केला आहे. मी वेडी आहें, भाबडी आहें पण आपली आहे! मी माझ्या सुखासाठीं बोलत नाहीं; माझ्यामुळें आपल्याला त्रास होतो अशी माझी खात्री झाली तर आपल्या पुण्यमय सुखाच्या मार्गांतून मी क्षणमात्रांत दूर होईन. मला राहून राहून असें वाटण्याचें कारण सांगितलें तर आपण माझ्यावर रागावूं मात्र नका; कधीं कधीं आपण सुखाच्या पूर्ण भरांत असतांना मध्येंच विमनस्क होतां; बोलण्याच्या ओघांत क्षणभर—अगदीं अर्धा क्षणच पण—एकदम थांबतां; वस्तुमात्राकडे नेहमीं शोधकवृत्तीनें पाहणारी आपली दृष्टी एकाएकींच शून्यवृत्ति होते; चालल्या विषयाच्या भरमध्यांत प्रारंभींच्या सामान्य संबंधानें सुरवात करितां; सवाल समजून घेतल्यावांचून जबाब देतां; डोळ्यांनीं जगाला पाहत नाहीं आणि दिसत नाहीं ! त्यावेळीं आपल्या डोळ्यांत एकलेपणानें माझी बाहुली बसविण्याची मला भीति वाटते; आपल्या जीवनक्रमाच्या सर्व प्रयत्नांत अतृप्त इच्छेची आतुर तीव्रता दिसून येते ! नाथ, अशावेळीं माझ्या मनांत कालवाकालव उत्पन्न होते. नाथ, क्षमा करा. आपल्या ठिकाणीं वाइटाची कल्पनासुद्धां कर-

ण्याची माझी योग्यता नाहीं. पण भांबावलेल्या बुद्धीला दारुण शंका—प्राणेश्वरा, या चुकलेल्या दासीला संभाळून घ्या—आपल्या ठिकाणीं भलती भावना संभवत नाहीं अशा कल्पनेनें मी विचार करूं लागलें म्हणजे मी आपल्याला नावडती आहें, माझ्यामुळें आपण असंतुष्ट आहांत असेंच मला वाटावयाला लागतें; मला याच दृष्टीनें पहावेंसें वाटतें ! सर्वेश्वरा, मी आणखी बोलणार आहें. माझा हा अपराध शेवटचा आहे. मी बोलूं का ? माझ्या जीवाच्या परमेश्वरा, रात्रीं बोलतां बोलतां अखेर आपण शांत होतों त्यावेळीं आपल्या रहस्याच्या विचारानें आपल्याला झोंप येत नाहीं. आपण जागे असल्यामुळें मला झोंप येत नाहीं. त्या निश्चेष्ट स्थितींत आपण आपल्या रहस्याचा शेवट शोधून काढण्यासाठीं झटत असतां; मी त्या रहस्याचा आरंभ हुडकून काढण्याचा यत्न करीत असतें ! नाइलाजानें पिळलेल्या आपल्या जीवाचे जड निश्वास व-यावर तरंगूं लागले म्हणजे त्या काळोखाच्या पडद्यावर मी कल्पनेनें आपल्या रहस्यांतल्या स्त्रीची प्रतिमा रेखाटण्यासाठीं—नाथ, आपण केवढ्यानें दचकलांत ? (उठून दूर उभी राहते; वृंदावन तिजकडे पाहतो.)

वृंदावन—माझ्या रहस्यांतली स्त्री ? कशावरून ? स्त्रीचा त्यांत काय संबंध ?

कालिंदी—माझी पुरी खात्री आहे, कीं आपलें रहस्य स्त्रीविषयक आहे ! हें मी कसें ओळखलें हें सांगणें फारसें कठिण नाहीं ! पण आतांच्या आपल्या दचकण्यानें मला पुन्हां भीति वाटते ! आपल्याला नकोशी असलेली गोष्ट माझ्याकडून बोलण्यांत निघाली का ?

वृंदावन—माझें रहस्य स्त्रीविषयक आहे हें कशावरून ओळखलेंस सांग पाहूं ?

कालिंदी—हें ओळखण्यांत अवघड तें काय असायचें आहे ! तरुण अंगांना परस्परांचा स्पर्शसहवास होतांच, बुद्धीला बधिरता येते, कांपणाऱ्या अंगाबरोबर विचार तरळूं लागतात; पुरुषाला त्या स्थितींत, स्त्रीखेरीज दुसऱ्या गोष्टीबद्दल विचार करितां येत नाहीं; पण आपण अशा स्थितींतही कशाचें तरी एकाग्रतेनें चिंतन करितां; त्या वेळीं स्त्रीखेरीज दुसरा विषय असावयाचा नाहीं आणि ती स्त्री मी तर खास नाहीं; कारण माझ्या नि-

कट सहवासांत, माझ्याबद्दल तटस्थपणानें चिंतन करण्याचें कारण नाहीं! ह्मणून आपल्या रहस्यांत, माझ्याखेरीज दुसऱ्या कुठल्या तरी स्त्रीशीं संबंध असावा असा मीं सरळ सरळ तर्क केला!

वृंदावन—कालिंदी, तुझ्या चातुर्याची, बुद्धिमत्तेची आणि अवलोकन-शक्तीची कशी स्तुति करावी हेंच कळत नाहीं! तुझी अलौकिक बुद्धिमत्ता पाहून मी आज चकित झालों आहें!

कालिंदी—ही बुद्धिमत्ता नाहीं; स्वहिताच्या कळकळीनें आणि दक्ष-तेनें एकाच गोष्टीकडे सारखें लक्ष्य देत बसलें ह्मणजे सामान्य बुद्धीलासुद्धां तितक्यापुरतीं लोकोत्तर बुद्धिमत्तेचीं कार्यें करितां येतात. ज्या रहस्याशीं माझ्या जीवनाचा सर्वस्वीं संबंध, त्याबद्दल इतकीशी कल्पना अधिक होते? आपलें रहस्य मला मुळींच कळलें नाहीं ह्मणून तर मी अशी दुः-खांत आहें! प्राणेश्वरा, तें रहस्य मला सांगायला कांहीं हरकत आहे का?

वृंदावन—तें समजून घेऊन तुला काय करायचें आहे? यद्यपि त्यांत एका स्त्रीचा खरोखरींच संबंध असला तरी तो तुझ्या सुखाच्या आड येत नाहीं! माझ्यावर तुझा भरंवसा आहे ना?

कालिंदी—माझ्या प्राणांवर माझा भरंवसा कसा नसेल! आपल्या त्या कार्यांत आपल्याला यश येण्यासाठीं देवाजवळ प्रसाद मागतां यावा ह्मणू-नच तें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. प्रियजनांच्या प्रेमळ आशीर्वादानें आपल्या प्रयत्नाला परमेश्वराचें बळ येतें. मग माझ्याजवळून तें रहस्य कां बरें आड ठेवायचें? माझा आपल्यावर पूर्ण विश्वास; आणि आपला मात्र माझ्यावर कां बरें नसावा?

वृंदावन—(स्वगत) ही नसती पीडा गळ्यांत बांधून मी निष्कारण फसल्यासारखा झालों आहें! माझ्या मनांतून आपल्याबद्दलच्या कल्पना पार निघून गेल्या असें वसुंधरेला भासविण्यासाठीं बाह्यात्कारीं हें बायकोचें बाव्हलें पुढें ठेवण्याच्या घांदलींत, ही हत्त्या मीं आपल्यामागें लावून घेतली! इतक्या विश्वासपूर्ण, निष्कपट आणि सरळ हृदयाजवळ खोटें तरी काय बोलायचें? (उघड) कालिंदि, क्षमा कर; एवढ्या एका रहस्याखेरीज आपल्या दोघांत कसलाही आडपडदा नाहीं; नाइलाजामुळें तें मात्र मला आज सांगतां येत नाहीं. हं, अशी निराश होऊं नकोस, खिन्न होऊं

नकोस; त्याचा तुझ्या सुखाशीं कांहींएक संबंध नाहीं. तुझ्या संसाराच्या सीमेच्या तें सर्वस्वीं बाहेर आहे! माझ्या मानहानीची भरपाई करून घेण्यासाठींच माझा हा सारा खटाटोप आहे. त्याचा संबंध माझ्या पराक्रमाशीं (स्वगत) सत्याच्या आणखी जवळ गेलें पाहिजे–(उघड) माझ्या पुरुषार्थाशीं आहे!

कालिंदी—मग त्या भावी पराक्रमाची, पुरुषार्थाची कथा मला ऐकायला काय बरें आडकाठी आहे!

वृंदावन—विचारी पुरुषानें आपल्या भावी पराक्रमाची कल्पना कोणालाच होऊं देऊं नये! त्यांतून नवऱ्यानें बायकोजवळ तर आपल्या पुरुषार्थाच्या कर्तबगारीच्या रहस्याचा उल्लेख फारच जपून करायला पाहिजे. नवऱ्याच्या नांवाचा मोठेपणा चारचौघांत केव्हां गाजवीन असें तिला होऊन जातें. पतीच्या पुरुषार्थसंबंधानें रहस्यांतलें रहस्यसुद्धां स्त्रीजवळ ठराविक मुदतीबाहेर ठरत नाहीं! या गोष्टीची केतनासारखीं पाळण्यांतलीं पोरेंसुद्धां साक्ष देतील!

कालिंदी—मला नाहीं, पण आपल्या चिमुकल्या केतनाला तरी आपल्या पराक्रमी पुण्याईचे पोवाडे ऐकवायचे होते! भगवंताच्या तोंडून चक्रव्यूहभेदाचें वर्णन गर्भांतच ऐकल्यामुळें अभिमन्युकुमारांनीं केवढा पराक्रम केला बरें!

वृंदावन—लोकोत्तर पुरुषांच्या जीवनांतल्या सुखशांतीच्या प्रसंगांकडेच आपली आशाळभूत दृष्टि नेहमीं पाहत असते; तुझा केतन अभिमन्यूसारखा पराक्रमी व्हायला पाहिजेना? पण सौभद्राप्रमाणें सोळाव्या वर्षींच समरभूमीवर त्याला मरण—

(कालिंदी वृंदावनाच्या तोंडावर हात ठेविते.)

कालिंदी—अगबाई, हें काय भलतेंच बोलणें! काळवेळेची शकुनवंती मोठी वाईट असते हो. वेळ कांहीं सांगून येत नाहीं.

वृंदावन—माझ्या तोंडावर हात ठेवलास, पण सर्वभक्षी काळाच्या तोंडाला हात देतां येणार आहे का?

कालिंदी—माझ्या गळ्याची शपथ आहे! असलें भलतें बोलूं नये. या निर्दय विनोदानें माझें हृदय दुभंगून जाईलसें वाटतें! आपलें रहस्य

मला समजूं नये अशीच आपली इच्छा दिसते; मी तरी ती मोडण्याचा हेका कशाला धरूं ! आपण सांगितलें तेवढ्यानेंच माझें समाधान होईल ! एकदां शेवटचे शब्द सांगून माझे हेतु पुरविणार ना ? आपल्या मनांत माझ्याबद्दल विकल्प नाहींना ?

वृंदावन—प्रेमळ, विश्रब्ध जीवा ! नाहीं, नाहीं, नाहीं ! माझें तुझ्यावर पूर्ण प्रेम आहे ! वृंदावन सर्वस्वी तुझाच आहे. या रहस्यापुरता एक कोंपरा सोडून माझें सारें हृदय तुझेंच आहे ! या हृदयावर विश्वासानें मस्तक ठेवून अशीच कल्पांतापर्यंत विसावा घे ! (कालिंदी त्याच्या हृदयावर मस्तक ठेविते.) हां, आधीं एवढें कबूल कर, कीं आजपासून आपण होऊन तूं मला आलिंगन देशील. आपल्या प्रेमसंवादांत पहिला शब्द तुझा असेल ! दे पाहूं मला असें वचन !

कालिंदी—आज नवीन वचनच कशाला हवें ? देवांच्या, जीवाजीवांच्या साक्षीनें हातांत हात दिला त्याच वेळीं मीं माझ्या सर्वस्वाचें वचन दिलेलें आहे ! या आनंदाश्रूंनीं आज त्याच्यावर उदक मात्र सोडतें !

वृंदावन—(स्वगत) या नाजूक नादांत वहकून मी कांहींच्या कांहींच बरळत चाललों आहें ! वसुंधरेला भ्रष्ट करण्याचा माझा निश्चय हृदयाचे धागे तुटून सारखा ढळत चालला आहे ! सत्य, सौंदर्य आणि बुद्धिमत्ता यांच्या या त्रिवेणीसंगमांत ह्यातान्या माझ्या हृदयांतून क्रूर कल्पनासुद्धां धवळून निघत आहेत ! एकदां वाटतें, सुडाच्या कल्पना सोडून, मनाची अढी मोडून मनमोकळेपणानें हिला सर्व सांगून टाकावें; त्या उत्कटतेच्या भरांत हिचे डोळे पाण्यानें भरून आले ह्मणजे त्या प्रेमाश्रूंच्या पुष्करणींत प्रतिबिंबरूपानें मंगलस्नान करून पावन व्हावें ! हे कोमल मना, तसें करायला कोणती हरकत आहे ? ही सुखाची सृष्टि सोडून सुडाच्या वणव्यांत होरपळत पडण्यांत काय अर्थ आहे ? जें मन वसुंधरेच्या प्रखर गुणांनीं दीपलें नाहीं, भूपालाच्या शुद्ध स्नेहरसांत विरलें नाहीं, तें मन या प्रेमकरुण मुखाच्या स्पर्शानें निवळून जाऊं देणार नाहीं हा अभिमान कशाला हवा ? (तिच्या तोंडावरून हात फिरवितो.)

कालिंदी—अहाहा ! नाथ, जें पाहिजे होतें तें मिळालें ! मला हा आपल्या खऱ्याखुऱ्या प्रेमाचा हात आज लाभत आहे ! प्रीतीनें प्रीतीला

ओळखलें. हृदयाला हृदयाची साक्ष पटली ! प्राणेश्वरा, आतां मात्र मी धन्य, धन्य, त्रिवार धन्य झालें ! माझ्या जीविताची इच्छा तृप्त झाली ! मला अक्षय समाधानाची जोड मिळाली ! हें प्रेम, हें हृदय आतां मात्र या भाग्यशाली कालिंदीला कायमचें लाभलें ! हे प्रेमस्वरूप परमेश्वरा, तुझ्या लपत्या स्वरूपाची ही पाहिली भेट आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत या मिटलेल्या डोळ्यांसमोर अशीच अखंड ठेव ! (त्याच्या हृदयावर डोळे मिटून मस्तक ठेवते.)

वृंदावन—(स्वगत) हिनें आपले डोळे मिटून घेतांच माझे डोळे खाडकन् उघडले ! घटकेच्या गोड बोलण्यानें माझें मन नादान होऊन मी उभ्या आयुष्याच्या एकाच इच्छेला झुगारून देत होतों ! हा प्रसंग आवरता घेतला पाहिजे ! आणि पुन्हां कधींही न घडूं दिला पाहिजे. कोमल चंद्रिकेनें कठिन चंद्रकांत पाझरतो. झुळझुळत्या झऱ्याच्या नाजुक झरणीनें काळ्याकभिन्न कड्यालाही कंगोरा पडतो ! त्याप्रमाणें हिच्या अश्रूंच्या झिरपणीनें माझ्या हृदयाचेंहि पाणी होऊन जाईल. हिच्या प्रेमळ जीवाच्या हलक्या हातांनीं सुडाचीं दोरखंडें तुटून बांधलेला जीव मोकळा होईल खरा; पण मग त्याला माझ्या हृदयाच्या बाहेरच हिंडावें लागेल ! मेलेल्या सुडाच्या प्रेतविचाराची हृदयांत त्याला भीति वाटेल ! वस्तुलाभ आणि सुख यांच्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे ! हें वाटेवरचें प्रेम मिळवून मी काय करूं ? मला जें पाहिजे तेंच मी मिळवीन ! स्पर्धेत पायदळीं पडलेली माझी प्रतिष्ठा भूपालाला मस्तकीं धारण करावयाला लावीन. नाहींतर दुर्लभतेच्या विजयोत्साहानें वसुंधरेच्या डोळ्यांनीं माझ्याकडे पाहिल्यानंतर कालिंदीच्या प्रेमांध डोळ्यांत मला काय दिसणार आहे? हें प्रेमाचें सोंग पुरे झालें : वसुंधरेचा हार स्वीकारण्यासाठीं ही गळ्यांतली घोरपड हळूहळू दूर केलीच पाहिजे : (उघड) लाडके, तूं बोलत कां नाहींस ?

कालिंदी—प्रणयचंद्रा, तृप्ति बोलत नाहीं ! इच्छा प्रयत्नांनीं धडपडत असते; आशा डोळ्यांत एकवटून पाहात असते; पण तृप्ति समाधानाच्या समाधींत डोळे मिटून बसते आणि मुकी असते ! अंग अंगाशीं, हृदय

हृदयाशीं, जीव जीवाशीं मुक्या बोलांनीं बोलत असतां नादब्रह्माचा विलय होतो!

वृंदावन—(स्वगत) ही प्रेमाच्या कल्पनेंत पार गुंगून गेली आहे! याच स्थितींत मान दाबून हिला मारून टाकूं का? ह्मणजे कायमचा मोकळा झालों!

कालिंदी—प्राणेश्वरा, माणसाला मागितलें मरण कां बरें मिळूं नये? अगबाई, आपण पुन्हां चपापलां? आणि तें सुद्धां केवढ्यानें?

वृंदावन—तूं मरणाची गोष्ट काढण्यापूर्वी माझ्याही मनांत मरणाबद्दलचाच विचार आला होता! आपल्या विचारांचा विलक्षण योग पाहून मी एकदम चकित झालों!

कालिंदी—हृदयाशीं हृदय समरस झाल्यावर एकच विचार दोन्ही ठिकाणीं वावरत असल्यास नवल नाहीं! हृदयाची एकाच शब्दाची धडधडणारी भाषा अनेक शब्दांच्या कल्होळांत आपण विसरल्यामुळें आपल्याला हृदयाचे खेळ कळत नाहींत! आकाशांत गडगडणारा देवाचा एकाच शब्दाचा संदेश आपल्याला कळत नसल्यामुळें देवाची सहजलीला आपणांला गूढ स्वरूपाची वाटूं लागते! पण नाथ, मरणाच्या विचारांत असें दचकण्यासारखें काय आहे तें?

वृंदावन—प्रेमामृताचें पान करीत असतांना मरणाची कल्पना विसंगत वाटत नाहीं का? सुखसागरांत पोहत असतांना चिरजीवनाची इच्छा कोण करणार नाहीं!

कालिंदी—छेः छेः नाथ, चिरजीवनांत सुख नाहीं; मृत्यूनेंच जगाला मनोहर केलें आहे! मरणामुळेंच माणसाला मोल येतें. प्रेमाला मरणाचें भय नसेल तर त्याबद्दल सभय उत्कंठा कधींच वाटणार नाहीं! नाशाच्या भीतीमुळें सुखाबद्दल सारखी गोड हुरहुर वाटत असते; संसाराची सारी गोडी नश्वरतेंत—अगदीं अविश्वासी क्षणभंगुरतेंतच आहे! प्रेमांत अमृतासारखें नीरस, एकरूप चिरजीवन असेल तर त्याच्या स्पर्शानें हृदयाची भित्री धडधड एकदम बंद पडेल; दृष्टींतून करुण मुद्रेची आशा नाहींशी होईल! प्रेम अमृतमय नाहीं! मदिरेच्या बेफाम धुंदींत, अफूची गुंगी आणि भांगेची थरारणारी तल्लीनता मिसळून परमेश्वरानें प्रेमाचा प्याला

निर्माण केला आहे ! प्रेमाच्या निशेंत गुंगलेल्या जिवाला सुखाच्या सागरांत पोहण्याइतकी जाणीव नसते ! सुखसागरांत बुडून जीव कोंडून मरण्यांतच प्रेमाचा शेवट व्हांयला पाहिजे ! प्रेमाच्या जहरी निशेनें बेभान, बेहोष होऊन, चढत्या लहरींनीं सर्वांग थरारून निघत असतांना, डोळ्यांवर धुंदीची झांपड पडली असतांना, अगदीं श्वासोच्छ्वास करण्याचाही विसर पडून हा जीव ठायींच्या ठायीं विरून गेला तर आणखी काय पाहिजे. या प्रेमसौभाग्याच्या भर बहारींत आपल्या वक्षःस्थळावर असें मंगल मरण आलें तर माझ्या भाग्याची उजरी होईल. अशीं भाग्याचीं मरणें मिळूं लागलीं तर जीविताचे कष्ट जन्मोजन्मीं वहावयाला कोण तयार होणार नाहीं ! प्राणवल्लभा ! यावेळीं, या स्थितींत तें मोलाचें मरण मला तुमच्याच हातांनीं द्या ! नाथ, प्रेमाच्या भरांत मी वाटेल तें बरळूं लागलें आहें ! प्रेमाच्या धुंदींत माझा तोल संभाळून मला सांवरून धरा ! (त्याच्या खांद्यावर मान टाकून पडते.)

वृंदावन—(स्वगत) या निर्जीव पुतळीला मारून टाकण्यांत तरी काय पुरुषार्थ आहे ? हा नाटकी देखावा आतां बस्स झाला ! (उघड) कालिंदी, कितीवेळ अशी वेड्यासारखी उभी रहाणार ? या कोमल तनूला बांधण्यासारखें होणार नाहीं का ?

कालिंदी—जीवींच्या जिवलगा, आपण प्रेमाच्या जीवंत जादूनें जिवाला भारून टाकिल्यामुळें शरीराला अवघडल्यासारखें मुळींच वाटत नाहीं ! जगदीश्वरा, माझ्या प्रेमसमाधींतच माझा लय करून टाक.

वृंदावन—(स्वगत) आतां या पिंजऱ्यांतून माझी सुटका होणार तरी कशी ? कंकणाला बाहेर थांबावयाला सांगितलें आहे, तो तरी आडदांडपणानें आंत येईल तर काय बहार होईल ! माझ्या शहाणपणापेक्षां त्याच्या मूर्खपणाचाच तूर्त मला ज्यास्त उपयोग होण्यासारखा आहे !

कालिंदी—अगबाई, केतन जागा झाला वाटतें ! आतां घुंगुरवाळा वाजला, का झोंपेंत सुद्धां माझा चिमुकला माझी आज्ञा पाळीत आहे ! किंकिणि, जरा इकडे ये पाहूं ! (किंकिणी येते.) केतनाला आंत नेऊन निजीव बरें ! वाऱ्याच्या झोतानें त्याची झोंपमोड होतीशी दिसते.

वृंदावन—आणखी हें पहा, किंकिणि, बाहेर कंकण असेल त्याला आंत

पाठवून दे ! कालिंदी—लाडके, मला कंकणाशीं दोन शब्द बोलायचे आहेत ! (किंकिणी केतनाला घेऊन जाते.) ह्मणून तूंसुद्धां जरा आंतल्या दिवाणखान्यांत जातेस का ?

[कंकण येतो.]

कालिंदी—आतां मी इथें राहिलें तर काय हरकत आहे बरें ? त्या एका रहस्याखेरीज—

वृंदावन—त्याच रहस्याबद्दल मला कंकणाशीं बोलावयाचें आहे.

कालिंदी—एकजीव झालेल्या जीवांत बिघाड करणारीं हीं रहस्यें कशाला हवींत कुणाला ठाऊक ? जगांत गुप्त रहस्यें मुळींच नसलीं तर चालणार नाहीं का ?

वृंदावन—रहस्यावांचून जग कसें चालेल ? आपला आतांचाच प्रणयसंवाद लोकांनीं ऐकिलेला तुला आवडेल का ?

कालिंदी—घरोघरीं त्याचींच पारायणें होत असल्यामुळें तो ऐकण्याची सवड कोणाला मिळणार ? या रहस्याच्या नादांत आज आपण केतनाचा मुका सुद्धां घेतला नाहीं.

वृंदावन—हं, रागावूं नकोस; हा घे आणि त्याला नेऊन दे !

कालिंदी – भलतेंच ! प्रेमाच्या बाजारांतली देवघेव दलालामार्फत होत नाहीं.

वृंदावन—प्रेमाच्या व्यवहारशून्य जगांत तर दोन जीवांचा एकजीव झाल्यावरच चुंबनांची देवघेव दलालामार्फत करावी लागते ! बरें, माझी विनंति मान्य करणार ना ? (कालिंदी जाते. तिच्याकडे पहात स्वगत) हिच्या बोलण्याचा कोंवळा परिणाम दूर करावयाला कंकणाची कर्कश भाषाच आतां हवी आहे !

कंकण—(स्वगत) धनीसाहेब बोलण्यांत पटाईत असतील कदाचित्; पण इष्काच्या बाबतींतले पांचपेंच त्यांना बिलकुल समजत नाहींत; कालिंदीबाईसाहेब आपलें रहस्य ऐकण्यासाठीं उभ्या राहताहेत असें धनीसाहेबांना वाटत आहे; पण बाईसाहेबांचें रहस्य काय आहे हें त्यांचें त्यांना ठाऊक कीं एक मला ठाऊक ! खास त्या माझ्यावर खूष असल्या पाहिजेत ! आजचा मिशांचा हा रूआब अगदींच फुकट गेला नाहीं ह्मणायचा !

वृंदावन—कंकणा, आज मी तुला फारच महत्वाचें काम सांगणार आहें ! तूं आपल्या स्थितीचा कधीं नीट विचार केला आहेस का ?

कंकण—काय संबंध विचाराचा ! एकदां ठरवून टाकिलेल्या गोष्टीं-खेरीज मी कसलाच विचार करीत नाहीं ! वरिष्ठांचे पाय धरावेत, कनिष्ठांनां पायाखालीं तुडवावें; लढाईत शत्रूच्या मानेवर हात; एरवीं सुंदर स्त्रियांच्या गळ्यांत हात ! शत्रूचे तलवारीनें आणि मित्रांचे केसानें गळे कापायचे ! खऱ्याखोट्याची शहानिशा करायची फक्त तनख्याचे दाम मोजून घेतांना ! तलवारीनें होण्यासारखें काम असेल तिथें उगीच वटवट करायची नाहीं ! कामगिरी असली तर कसूरीचें नांव नाहीं; रिकामा वेळ बायकांची चौकशी करण्यांत घालवितों ! असा सीधा रस्ता आहे माझा ! मनुष्याला उभ्या जन्मांत विचार करण्याचा प्रसंगच येतो कुठें मुळीं !

वृंदावन—शाबास; या तुझ्या सरळपणामुळेंच माझा तुझ्यावर मोठा विश्वास बसला आहे ! तुझ्या स्थितीबद्दल विचार करायचा ह्मणजे असा, कीं तुला मोठ्या अधिकाराची इच्छा आहे का ? तुला द्रव्याची अडचण आहे का ?

कंकण—असें ह्मणतां होय ? लढाईतल्या लुटालुटीवर द्रव्याची अडचण निभावून नेतों कशीबशी ! पण अधिकाराचा कमीपणा आहे तो कबूल केलाच पाहिजे !

वृंदावन—मी आतां तुला जें काम सांगणार आहें तें चोख बजाविलेंस तर तुला कल्पनेबाहेर मोठा अधिकार मिळवून देण्याचें मी वचन देतों. मात्र या गोष्टींतील एक अक्षरही कोणाला समजतां कामा नये !

कंकण—मी. कोणत्या रीतीनें आपली खात्री करून देऊं ? एकादा लफंगा माझ्याजागीं असता तर त्यानें ताडदिशीं शपथ वाहिली असती आणि आपल्या शब्दाची आपल्याला प्राणांपेक्षांही ज्यास्त चाड आहे अशी थाप मारून तो मोकळा झाला असता ! मी आहें सच्चा माणूस ! मला स्वतांच्या शब्दाची दुसऱ्याच्या प्राणांइतकीच किंमत वाटते !

वृंदावन—ठीक आहे; तुला माझा स्वभाव माहीत आहेच; माझ्या सांगण्यांतलें एक अक्षर बाहेर फुटलें तर तुला आपल्या प्राणाला मुकावें लागेल !

कंकण—आपण मला आज इतकीं वर्षें पोटच्या मुलाप्रमाणें पाळिलें त्याचा मोबदला मी अशा रीतीनें देईन काय ?

वृंदावन—बरें, या कामांत पापपुण्याचा प्रश्न आला तर ?

कंकण—त्याबद्दल आपण बेफिकीर असा ! पापपुण्यांत मुळींच तफावत नाहीं अशी माझी समजूत आहे ! सत्यासाठीं हरिश्चंद्रानें तारामतीलासुद्धां विकलें; पण तेवढ्यामुळें त्याच्या गळयाभोंवतीं गांवच्या बायकांचा गराडा पडला असें कांहीं झालें नाहीं ! धर्माच्या नादानें पांडवांनीं सत्याखातर रानावनांत दिवस काढले, त्यांनासुद्धां कांहीं नगास एकेक द्रौपदी लाभली नाहीं ! बरें, उलट, सोळा हजार एकशें आठ नारींपैकीं—गोपी नकाच धरूं जमेला—एकीनेंसुद्धां कृष्णानें चोऱ्यामाऱ्या केल्याबद्दल नाखुषी दाखविली नाहीं ! तेव्हां पुण्याईनें कुणीं काय मिळविलें आहे सांगा ? आपण पापपुण्याची बिलकुल जिकीर करीत नाहीं ! आपला जो हुकूम असेल तो खुशाल सांगा !

वृंदावन—इकडे कर कान तुझा ! (कंकणाच्या कानांत कांहीं सांगतो.) समजलास नीट ?

कंकण—बस ! हेंच काय तें काम ? नुसतें मारेकऱ्याचें सोंग आणायचें; थोडेंसें खोटें बोलायचें; शेवटीं महाराजांचे पाय धरायचे आणि भरपूर रडायचें ! आणि एवढ्याबद्दल आपण मला अधिकाराची जागा देणार?

वृंदावन—हो; शिवाय, अधिकारसुद्धां लहानसान नाहीं, माझीच जागा तुला देणार आहें ! अगदीं जन्माची नेमणूक !

कंकण—काय ह्मणतां ! एक दिवस हें काम करण्याबद्दल एवढ्या अधिकाराची जन्मभर जोड ! मी तर एका दिवसापुरता आपला अधिकार मिळविण्यासाठीं जन्मभर अशीं कामें करीत राबवयालासुद्धां तयार होईन ! धनीसाहेब, केवढा उदारपणा आपला हा ! अरेरे, असल्या उदार पुरुषाच्या ठिकाणींसुद्धां त्याच्या बायकोची निष्ठा अढळ राहूं नये ही केवढी नामुष्कीची गोष्ट आहे !

वृंदावन—काय ह्मणालास ? कंकणा, कालिंदीची निष्ठा अढळ नाहीं?

कंकण—कसूर माफ करा धनीसाहेब ! त्यांची निष्ठा आपल्या या एकनिष्ठ सेवकाच्या ठिकाणीं जरा चळली आहे खरी !

वृंदावन—काय मूर्ख आहे ? तुझ्या ठिकाणीं ? (हंसतो.)

कंकण—धनीसाहेब, ह्यांत हंसण्यासारखें कांहींच नाहीं ! चाकरांच्या वांट्याला धन्याचीं जुनींपानीं वस्त्रें, अंगवस्त्रें, अर्धीं—

वृंदावन—बेवकुफ ! तुझी जीभ फारच लांब व्हायला लागली !

कंकण—धनीसाहेब, माफ करा; पण धनीनोकरांमध्यें बोलण्याची फाजील लगट जिथें होते तिथे नोकराची जीभ लांबत नसून बहुतकरून धन्याचे कानच लांब झालेले असतात, असें मीं ऐकलें आहे !

वृंदावन—(स्वगत) माझ्यापेक्षां उंच दरज्याच्या भूपालाला याच्या हातानें खालीं लोटण्यासाठीं थोडा वेळ तरी याला असें डोक्यावर बसवून घेणें भाग आहे !

कंकण—धनीसाहेब, माझ्या बोलण्याचा राग येऊन आपण आपला बेत बदलीत तर नाहींना ?

वृंदावन—एक वेळ तुला क्षमा करतों ! हं, एवढें लक्ष्यांत मात्र ठेव, कीं तुला तुझें बक्षीस मात्र ताबडतोब देतां येणार नाहीं ! कांहीं दिवस थांबावें लागेल !

कंकण—मोठ्या आनंदानें थांबेन ! खरें ह्मटलें तर आपल्या हाताखालच्या अधिकाऱ्याला सुद्धां ह्या जागेसाठीं आपल्या मरणापर्यंतच थांबायला हवें; मग मी तर किती कमी दर्जाचा मनुष्य ! मला थोडेंसें थांबायला काय हरकत आहे ? बरें हा थाट कधीं घडवून आणायचा हें नाहीं सांगितलें अजून ?

वृंदावन—तें अजून ठरलेलें नाहीं. आयत्या वेळीं सांगेन तुला !

कंकण—जरा आधीं कळलें तर थोडें बरें होईल ह्मणतों !

वृंदावन—कां ?

कंकण—ह्मणजे आह्मां मर्दांची लढाईंतली कापाकापीची करामत बायकांना डोळ्यांनीं पहावयाला कांहीं कधीं सांपडत नाहीं; त्यामुळें त्यांच्याजवळ आमचा असावा तसा चोज असत नाहीं; आतां ही घरबैठी संधि आली आहे; तेव्हां ह्मटलें, युवराजांना मारतेवेळीं माझ्या ओळखीच्या चार दोन बायकांना—नको, दोन चार नकोत—निदान आपल्या किंकिणीला तरी पहावयाला बोलवावी !

वृंदावन—अगदीं मूर्ख आहेस! इतक्यांत दोन चुक्या केल्यास! एक तिथें कोणाला मारावयाचें नाहीं हें विसरलास; आणि तसेंच, ही गोष्ट अगदीं गुप्त ठेवायची आहे हेंही लक्ष्यांत ठेवलें नाहींस! विचार केल्यावांचून वरळलास खरा!

कंकण—मीं आधींच सांगितलें आहे, कीं मी भलत्या बाबतीचा कधीं विचारच करीत नाहीं ह्मणून!

वृंदावन—बरें, सध्यां तूं जा; संध्याकाळीं तुला पुन्हां नीट समजावून सांगेन. मात्र एखाद्या दोस्ताजवळ हें बडबडूं नकोस!

कंकण—आर्थी मला फारसे दोस्त नाहींत; एक तेवढा सुदाम काय तो माझा मित्र! पण आह्मी बायकांखेरीज दुसऱ्या बाबतींत बोलतच नाहीं कधीं! मी परक्यांच्या बायकांकडे नेहमीं वाईट नजरेनें पाहणारा आणि तो स्वतांच्याच बायकोकडे वाईट नजरेनें पाहणारा! शिवाय, तो-सुद्धां मोठा इमानी मनुष्य आहे!

वृंदावन—असें का? थांब मग! सुदाम हा दामिनीचा नवरा, नव्हे का? आपलें काम तडीस गेलें तर त्याचीही आपल्याला जरूर लागेल. भूपालाच्या वाड्यावर पहारा करायला तो कबूल झाला तर पहा; शिवाय तळघरांत वसुंधरेच्या दिमतीसाठीं दामिनीची जरूर आहेच! त्याला नीट सावधगिरीनें सांगून पहा!

कंकण—ठीक आहे.

वृंदावन—पण त्याच्याजवळसुद्धां उगीच फाजील बोलूं नकोस! जा तूं आतां. (कंकण जातो.)

वृंदावन—(स्वगत) कालिंदबिद्दल भलतेच शब्द ऐकल्याबरोबर माझ्या मनाला इतका धक्का कां बरें बसावा? जें मनापासून नको त्याच्य शुभाशुभानें मत्सर वाटणें हा मनुष्याचा मनोधर्मच नाहीं खास! तिच्या विषयीं माझ्या मनांत कांहीं तरी भावना निःसंशय उत्पन्न झाली असलीच पाहिजे! ती भावना आपलेपणाची—सहवासपरिचयाची—प्रेमाची तर नसेलना? कदाचित् मृदु हृदयाची निंदा—सौंदर्याची हेटाळणी असल्या पातकी तोंडांतून ऐकल्यामुळें रसिक मनाचा हा स्वाभाविक रागही असेल! स्त्रियांबद्दल पाजीपणाच्या कल्पना बाळगणाऱ्या या पापी कंकणाचे—कंकण

पापी—नुसत्या मूर्ख कल्पनांमुळें तो पापी, आणि मग मी कोण ? सुडाच्या समाधानासाठीं—करारी मनाची राक्षसी वासना पुरविण्याकरितां, निर्दोष मित्राला—निस्सीम पतिव्रतेला—छेः ! हा विचारच काढून टाकिला पाहिजे ! ठरवून टाकिलेल्या गोष्टीखेरीज इतरांचा विचार कसा तो करावयाचा नाहीं हा कंकणाचा गुरुमंत्रच मला घेतला पाहिजे ! ज्याला दुष्ट व्हायचें असेल, कल्पनातीत पातकें करावयाचीं असतील त्यानें विचाराला थारा देऊन चालायचें नाहीं ! निर्ढावलेल्या पातक्यांना विसाव्याच्या वेळीं मादक व्यसनांची जरूरी वाटते ती एवढ्याचमुळें असावी ! कालिंदीच्या कोमल सहवासानें हृदयाला तद्रूप करण्यापेक्षां त्याला कंकणासारख्याच्या फरसबन्दी दिलाचीच सोबत दिली पाहिजे ! भूपालाचा कपाळमोक्ष करायला कंकणासारखा शुद्ध फत्तर हातीं आला हाच या कार्याला शुभ शकुन ! ठरलें, कायमचें ठरलें, कीं इतःपर कोणत्याही गोष्टीचा विचार म्हणून करायचा नाहीं ! (जातो.)

प्रवेश तिसरा.

[किंकिणी प्रविष्ट.]

किंकिणी—(स्वगत) कालिंदीबाईसाहेबांप्रमाणें वागायचें, व्हायचें—मेला शंभर वेळां मनाचा निर्धार केला असेल तरी अजून कांहीं साधत नाहीं ! चारचौघी बायकांत त्यांचें आपलें नेहमीं चांगलें नांव निघतें ! हें मेलें माझ्या लग्नाचें अजून जमत नाहीं, त्यामुळें मला जिथें तिथें खालीं मान घालावी लागते ! चांगलेंसें स्थळच मिळत नाहीं एखादें ! कुठें कांहीं, कुठें कांहीं, आपला कांहीं तरी उणापक्ष निघतोच ! काय करावें, कांहीं सुचेनासें झालें आहे !

[पिया सोते अटारिया०]

दशा आतां अशापरी अजूनि जाईना । उपाय कांहिं ना । मना तें साहिना ॥ धृ० ॥ प्रयास हा करि महा । योग तरीं न पहा । तिळभरि मान कसा तो राहिना ॥ १ ॥

[नूपुर प्रवेश करितो.]

किंकिणी—अगबाई, नूपुर, वर्दीवांचून असें येऊं नये आंत तडक. कालिंदीबाईला–भेटाल का असे एकदम ?

नूपुर—किंकिणी, कालिंदीबाईचें अनुकरण करण्याचें हें वेड सोडून दे आतां एकदां !

किंकिणी—अनुकरण ह्मणजे वेडच वाटतें ?

[उपचार मुजे०]

अनुकार जना ने हा कालांतरिं थोर पदा । छळि विहास हा असला आधीं जरि त्या सदा ॥ ध्रु० ॥ हा निश्चय कधिं न ढळे । प्राणांतहि आला जरि । न मन तिळमात्र चळे । ये त्याप्रति यश तोंवरि । करिन यत्ना परि; । कल्पांत घडला तरि ही तापवीन तनु ॥

नूपुर—असें कोणतें यश मिळवायचें राहिलें आहे तें ?

किंकिणी—कोणतें ह्मणून नव्यानेंच विचारतां अगदीं ! अहो, कालिंदीबाईनीं सांगितल्याप्रमाणें अगदीं निर्दोष नवरा मिळवायचा हें ! त्यांच्यासारखेंच माझेंही नशिब पटदिशीं उघडायचें आहे ! कुठें लग्नाचें कुणाशीं जमत नाहीं ह्मणून तर सारी आपदा ही !

नूपुर—ती आपदा टाळण्यासाठीं तर मी असा फेऱ्या मारतों आहें तुझ्या घरीं ! माझ्याशीं लग्न करण्याबद्दल काय ठरविलें आहेस तूं अखेर !

किंकिणी—तुमच्याशीं ? तुमच्याशीं माझें तर मुळींच पटावयाचें नाहीं!

नूपुर—अग, आतां नाहीं पटणार कदाचित्; चार दिवसांनीं आपोआप पटत जाईल ! तरुणपणीं ज्यांचें नीटसें पटत नाहीं तींच माणसें पोक्तवयांत चांगल्या सलोख्यानें वागतात; तीन आणि सहांचे निर्जीव आंकडेसुद्धां ऐन छत्तिशीच्या भरांत एकमेकांचीं तोंडें पहात नाहींत, पण तेच साठी उलटून गेल्यावर परस्परांचे पक्के स्नेही झालेले दृष्टीस पडतात. माझ्यांत असा कोणता दुर्गुण दिसला तुला सांग पाहूं ?

किंकिणी—बरें, तसा ह्मणण्यासारखा सद्गुण तरी कोणता आहे तुमच्यांत ? तुमच्यापेक्षां आतां कंकण येणार आहेत त्यांच्याशींच—

नूपुर—कंकणाचे तरी असे कोणते गुण वायां चालले आहेत कळूं दे?

किंकिणी—त्यांचा मुख्य गुण ह्मणजे त्यांचें शौर्य! त्यांच्यासारखा तलवारबहाद्दर पाहूं जातां सांपडावयाचा नाहीं!

नूपुर—कसलें आलें आहे शौर्य? आमच्या घराण्यांत सुद्धां शौर्य कांहीं कमी नाहीं! मी अजून एकाद्या लढाईवर गेलों नाहीं ह्मणून! ही बघितलीस तलवार? दाखवूं दोन पट्ट्याचे हात करून?

किंकिणी—तलवारीचे हात शत्रूला करून दाखवावयाचे असतात; बायकांना नाहीं! आतां कंकण आले ह्मणजे त्यांनाच दाखवा बघूं तलवार तुमची!

नूपुर—येऊं दे, कंकणाला येऊं दे! या तलवारीनें त्याला उभा चिरून, त्याच्या अगडबंब देहाचे शतखंड तुकडे करून टाकतों! जमीनदोस्त करितों! स्वर्गांत रवानगी करितों! यावेळीं कंकण यायला मात्र पाहिजे; तलवार कशी तळपते आहे! कंकणा, कंकणा, खरा मर्द असशील तर ये पुढें! (कंकण एकदम पुढें येतो.)

कंकण—हा पहा कंकण पुढें उभा आहे!

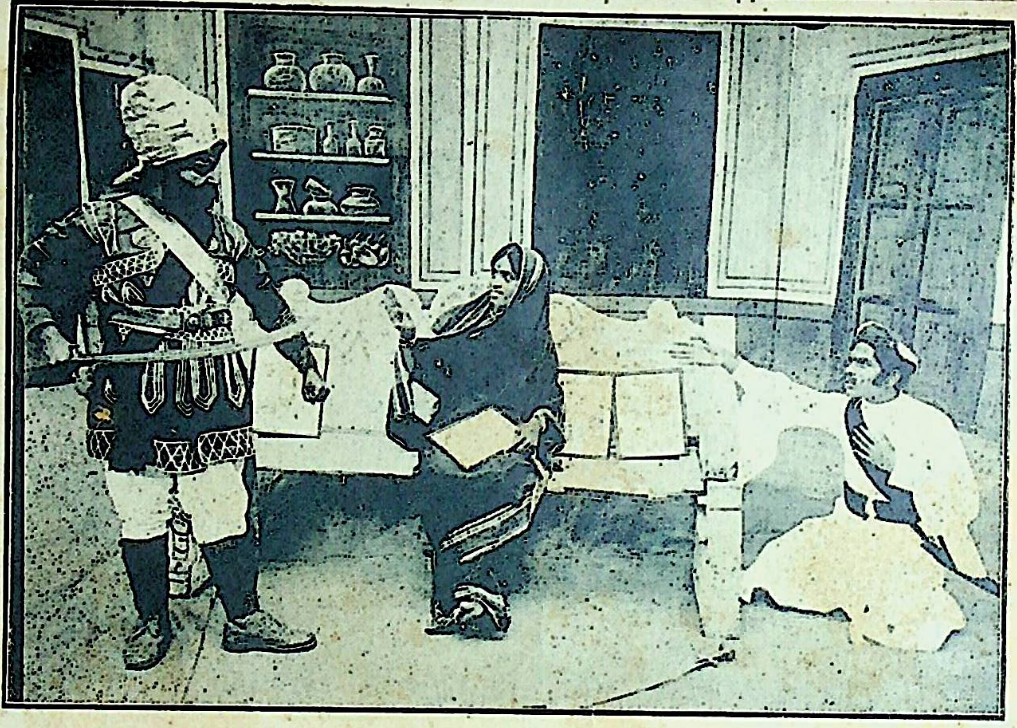
नूपुर—अरे बापरे! (किंकिणीच्या मागें जाऊन उभा राहतो.)

कंकण—जमीनदोस्त! स्वर्गांत रवानगी! शतखंड तुकडे! किंकिणी, या भेकड चोराची यांपैकीं कोणती दशा करूं सांग! हा वीर तुझ्या नुसत्या हुकमाची वाट पाहत आहे!

नूपुर—तूं वीर! तुला धर्मयुद्धाचे ढोबळ नियमसुद्धां माहीत नाहींत. तूं शास्त्रसिद्ध मार्गानें जाणारा धर्मयोद्धा नसून माजलेला गळेकापू आहेस!, बायकांच्या पाठीमागें दडलेल्या वीरावर हत्यार चालवितोस? धिक्कार असो तुला! राणीवशांत लपलेल्या दशरथावर भार्गवरामानें परशु चालविला नाहीं; अरे, शिखंडीच्यासुद्धां आड झालेल्या अर्जुनाला भीष्माचे बाण शिवले नाहींत, आणि तूं माझ्यावर तलवार उपसतोस?

कंकण—मग असा पुढें ये; मी तयार आहें!

नूपुर—प्रेमासाठीं प्रतिस्पर्धी ह्मणजे तुझ्यासारख्या रेड्याबरोबर साठमारी नव्हे! नाहींतर तुझ्या या दाढीमिशीच्या जंगलाला तेव्हांच वणवा लावून दिला असता! पण मी भिऊन पळालेला वीर आहें! माझ्यावर शस्त्र चालविण्याचा तुला काय अधिकार आहे?

नुपुर—तूं वीर ! तुला धर्मयुद्धाचे ढोबळ नियमसुद्धां माहीत नाहींत !

B. A. P. Works.

कंकण—किंकिणीवर माझें प्रेम आहे; तिच्याजवळ लगट करणारावर मी अलबत् तलवार चालविणार!

नूपुर—माझेंही तिच्यावर प्रेम आहे! तिचें तुझ्याशीं कांहीं लग्न नाहीं लागलेलें अजून! माळावरची माती कोणींही उपसावी! हा प्रेमाचा सामना आहे! चल, आपापले गुणावगुण किंकिणीला सांगूं; तिच्या पसंतीवर ही गोष्ट आहे! प्रेमांत आणि युद्धांत सर्व कांहीं क्षम्य आहे; किंकिणि, या नंदीबैलाला नीट थोपवून धर!

किंकिणी—कंकण, हे नूपुर ह्मणतात तें खरें आहे! कालिंदीबाईसाहेबसुद्धां नेहमीं असेंच ह्मणतात. तुह्मीं यांच्यावर तलवार चालवून भागायचें नाहीं.

कंकण—पण हा जर—

नूपुर—मूर्खा, अजून पणच! सुंदर स्त्रियांची आज्ञा त्यांच्या वल्लभांनीं मानिलीच पाहिजे, हा प्रेमशास्त्रांतला पहिला सिद्धांत आहे.

कंकण—किंकिणि, तुझी आज्ञा मला प्रमाण आहे! ही मी माझी तलवार ठेवून देतों. (नूपुर पुढें येतो.)

नूपुर—(स्वगत) दैवानें खैर केली! त्या सैतानाला समोर पाहतांच पुरी त्रेधा उडाली होती माझी! सर्वांगाला दरदरून घाम सुटून तोंडचें पाणी पळालें आणि जीभ कोरडी पडली! शरीर खिळल्यासारखें होऊन डोकें फिरावयाला लागलें! (उघड) आतां ये असा मैदानांत आणि कर आपल्या गुणांचें आणि प्रेमाचें वर्णन पाहूं!

कंकण—किंकिणि, मी पिढीजाद लढवय्या आहें! माझ्या एकाही पूर्वजानें लढाईंत प्राण देतांना मागें पुढें पाहिलें नाहीं; हें तुला लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे!

नूपुर—तुझ्या एकाही पूर्वजाशीं आपल्याला लग्न लावायचें नाहीं हेंही तिनें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. पूर्वजांच्या लौकिकाप्रमाणें मुलगा निपजतोच असें कांहीं नाहीं. दरोबस्त बापासारखा बेटा निपजूं लागला तर जगाच्या इतिहासांत नांवें बदलण्यापलीकडे कांहींच फेरफार करण्याची जरूर राहणार नाहीं!

कंकण--मीसुद्धां त्यांना शोभण्यासारखाच आहें ! लाथ मारीन तिथें पाणी काढीन अशी धमक आहे माझ्या अंगांत !

नूपुर—पुढें पुढें या प्रतिज्ञेचां शेवट, घरांतल्या घरांत बायकोला लाथ मारून तिच्या डोळ्यांतून पाणी काढण्यांतच होत जातो.

कंकण—असें कां ह्मणतोस ? माझी कर्तबगारी जगांत मशहूर आहे! किंकिणीनें डोळ्यांनीं पाहिलीं नसतील इतकीं डोकीं रणांगणांवर मीं उडविलेलीं आहेत !

नूपुर—ही केवळ कसावकरणी आहे; लग्नप्रसंगीं त्या मुंडक्यांची मुंडावळ बांधून तिला कालिकेची कळा आणायची आहे वाटतें ? एरवीं तुझ्यासारख्या भेसूर काळभैरवाला कशी शोभून दिसणार ती ?

कंकण—मी भेसूर काळभैरव ! मग मी जातांना मागें बेहोष बायकांचे मुडदे पडतात ते उगाच वाटतें ! ही किंकिणीच काय ती अशी भेटली, आणि ह्मणून तर तिला खूष करून घेण्याचा मी अट्टाहास करितों आहें इतका !

नूपुर—ते बायकांचे मुडदे भेदरल्यामुळें पडले असतील ! असा काळारोम झोटिंग पाहून कोण भिणार नाहीं !

कंकण—नखरेबाज नाजूकपणाला पुरुषाचें सौंदर्य समजत नाहींत; मी तर सौंदर्यालासुद्धां पुरुषाचा गुण ह्मणत नाहीं. मर्दाचा चेहरा रुबाबदार पाहिजे; त्याला दाढीमिशांची वेलबुट्टी पाहिजे !

नूपुर—तुझ्या तोंडांतून निघणाऱ्या उडाणटप्पू शब्दांना कोंडून ठेवण्यासाठीं हें केंसांचें कांटेरी कुंपण देवानें केलेलें आहे तोंडाभोंवतीं ! काय केंसाळ तोंड हें! किंकिणि, चुंबनासाठीं या बोकडासारख्या दाढीमिशांच्या जंगलांत तोंड घालणें ह्मणजे पुरा वनवासच ह्मणायचा !

कंकण—हें बोकडाचें दाढीमिशीचें जंगल नसून, ही नरसिंहाची आयाळ आहे, समजलास ? ही पुरुषाला फार शोभा देते !

नूपुर—हो, तोंडाच्या विद्रूपपणावर हें केंसांचें पांघरुण पडल्यामुळें एका अर्थी तें शोभादायक तर खरेंच ! गढूळ पाण्याच्या डबक्यासारखे ते मोठाले तांबूस डोळे झांकून टाकल्यामुळें या लोंबत्या भोंवयांनीं खरोखरीच तुझ्यावर उपकार केलेला आहे ! बाबरओंठांना पोटाशीं धरणाऱ्या या

मिशा आपल्या उठावानें, नाकपुड्यांवरही झांकण टाकून दुहेरी हित साधीत आहेत ! नाहींतर त्या मोठाल्या नाकपुड्यांतून, तुझ्या डोक्यांत कांहीं नाहीं हें लांबून पाहणाऱ्याच्या सुद्धां लक्ष्यांत आलें असतें !

किंकिणी—हें पहा, नूपुर, तुह्मी असे यांचेच दुर्गुण सांगत सुटाल तर मला कांहीं खपायचें नाहीं ! दुसऱ्याचे दुर्गुण सांगून तुमचे गुण कांहीं वाढत नाहींत !

नूपुर—ठीक आहे; आह्मी दोघेही आपापलें प्रेम तुझ्यावर किती आहे हें सांगूं ! कंकणा, आहेस तयार तूं ? सर्व कांहीं प्रेमशास्त्रोक्त झालें पाहिजे !

कंकण—नाहीं बुवा; तें प्रेमशास्त्र आपल्याला मुळींच कळत नाहीं ?

नूपुर—मग काय उपयोग ? किंकिणि, कुलकन्यकेप्रमाणें प्रेमाची आराधना कशी करून घेणार तूं ? तुझ्या माठेपणाला याच्या गांवठी वागण्यानें जरूर बाध येणार.

किंकिणी—खरेंच, कंकण, हे ह्मणतात तसें तर झालेंच पाहिजे ! हें प्रेमशास्त्र तुह्मांला शिकायला हवें.

कंकण—काय करावें, मोठी आफत येऊन पडली ! बरें, मला दोन दिवसांची सवड तरी दे ह्मणजे करितों कांहीं तजवीज !

किंकिणी—ठीक आहे ! परवांदिवशीं तुह्मी दोघेही या ह्मणजे झालें !

कंकण—पण दरम्यान या नूपुरानें तुझ्याजवळ माझी नालस्ती करितां कामा नये !

किंकिणी—बरें, तुह्मीही मध्यंतरी माझी भेट घेऊं नका !

कंकण—जातों तर मी आतां. (जातो.)

नूपुर—याच्या बोलण्यांत बायकांबद्दल काय आलें तें ध्यानांत आहे ना ? या बाबतींत हा तुझी आज्ञा खास मोडणार ! तूं याच्याजवळून कबूल करूनच घ्यायला हवें होतें, कीं प्रत्येक गोष्टींत तुझें ह्मणणें ऐकेन ह्मणून ! नाहीं तर हा राकट राक्षस तुझ्या कोंवळ्या मनाला तेव्हांच दुखवील !

किंकिणी—कांहीं ह्मणा; पण तुमचें मघांचें भेदरणें बायकीच ! मी होतें ह्मणून तुह्मीं सुटलां !

नूपुर—पण युक्ति कोणीं काढिली ? प्रत्येकाचें बळ निराळ्या प्रकारचें

असतें. सापाच्या डोक्यांत विष असतें, तर विंचवाच्या शेपटाला नांगी असते! ह्याला लढवय्याचा हात आहे; मला मुत्सद्दीगिरीचें डोकें आहे! कसा एका शब्दासरशीं तुझ्या त्या जंगली जिवलगाला, त्या केंसाळ जनावराला,—(कंकण येतो.)

कंकण—अरेच्या, पुन्हां माझी बदनामी? (तरवार उपसतो.)

नूपुर—(कंकणासमोर गुडघे टेंकून) शरणागताला अभय असो! कंकणा, हा वीर आतां धर्मयुद्धाच्या दुसऱ्या नियमाबरहुकूम तुझ्याशीं लढत आहे! नामर्द, शरण आलेल्याला मरण देतोस? घाल ती तरवार म्यानांत!

कंकण—(तरवार म्यानांत घालून) या धर्मयुद्धानें सतावून सोडलें बुवा अगदीं! हें बघ, वारा वाहील तशी पाठ देणें हें कांहीं वीराचें लक्षण नाहीं.

नूपुर—पण वाऱ्याशीं भांडत सुटणें हें शहाणपणाचें लक्षण नाहीं.

किंकिणी—तुह्मीं परतलां कां, सांगा पाहूं?

कंकण—(स्वगत) हिला आपल्या वाढणाऱ्या वैभवाची नुसती खबर द्यावी! (उघड) मला तुझ्याजवळ एकांतांत कांहीं सांगावयाचें आहे.

नूपुर—हां! प्रेमाच्या धर्मयुद्धाला हा एकांत मंजूर नाहीं!

किंकिणी—प्रेमांत आणि युद्धांत सर्व कांहीं क्षम्य असतें! कंकण चला, तुह्मी. नूपुर, तुह्मी असें वाईट वाटूं देऊं नका. प्रीति ही अशीच आहे.

[हम वारिया०]

बहु तापना । वाटे जरी प्रीति रम्य ही मना ।
नवतरंगीं विविध रंगीं दे यातना ॥
भ्रांतिप्रदा होतिभावना । शांतिस्थिरा वृत्ति होतना ॥ धृ० ॥
संशयविवशा । हृदयिं दुराशा ।
शंकास्पदा सर्व कामना । फिरवितसे जनिं ।
अंधचि करुनी । अंतीं हरी तेविं जीवना ॥ १ ॥

(कंकण व किंकिणी जातात.)

नूपुर—(स्वगत) हा हिच्याजवळ काय बोलणार आहे तें कळण्या-

साठीं मी हिच्या प्रेमावरही पाणी सोडावयाला तयार आहें! काय करावें? यांच्या मागोमाग जावें झटलें तर हा काळ एकदम स्वर्गाच्या वाटेलाच लावायचा! असो; आतां त्या दामिनीकडे जाऊन त्या वैराग्याबद्दल बोलणें काढावें! पळेंच गळयांत पडलें ह्मणजे खरें असेल तर चटकन् कळून येईल. (जातो.)

प्रवेश चवथा.

[राजा, भूपाल, वृंदावन प्रवेश करितात.]

राजा—भूपाल, तुमच्यासारख्या लोकोत्तर पुरुषाची माझ्या राज्याला जोड लाभल्यामुळेंच आजच्या महत्त्वाच्या बाबतीचासुद्धां भर रस्त्यावर मोठ्यानें खल करावयाला मी तयार झालों आहें. कोणत्याही गोष्टीचा तुह्मी वृद्धाच्या नीरस पोक्तपणानें विचार करितां, तरुणाच्या उसळत्या रक्तानें ती घडवून आणितां आणि बालकाच्या चंचलवृत्तीनें तिच्या फलद्रूप धन्यवादाबद्दल बेफिकीर होतां!

भूपाल—महाराज, आपल्या प्रेमाला माझ्या ठिकाणीं कोणते गुण दिसत नाहींत! आपणच घडलेल्या दगडाच्या मूर्तींत भाविक दृष्टीला देवपणा दिसतो; तशांतलाच हा प्रकार आहे!

राजा—केवळ असेंच कां म्हणतां? भूपाल, युवराजाच्यां जन्मामुळें तुमचा राज्यावरचा वारसा उडाल्यानंतरही वाढत्या उत्साहानेंच दिसून येणारी तुमची आमच्याबद्दलची निष्ठा डोळयांपुढून कधींही हलत नाहीं! आणि आपल्या आठवणीनें कृतज्ञतेचा आनंदाश्रूंत शेवट करिते. एवढ्या राज्यहानीबद्दल तुह्मीं क्षणभरही विषाद मानिला नाहीं आणि उलट युवराजावर पुत्रप्रेमच करीत आलां, हें तुमचें अलौकिक औदार्य नेहमीं प्रसंगावांचूनही बोलून दाखवावेंसें वाटतें! त्यांतून, आज ज्या महत्त्वाच्या कामासाठीं तुह्मांला बोलावून आणिलें त्याच्यामुळें तर तुमच्या उदारवृत्तीचें द्विगुणित ऋण वाटत आहे! भूपाल, सरहद्दीवरच्या भागांत इंद्रनाथानें पुन्हां बंडाळी सुरू केली आहे आणि या खेपेला त्याचा युवराजांच्या प्राणावर घाला घालण्याचा विचार आहे, अशी आतांच वातमी

आली आहे. युवराजाना तुमच्यासारखे संरक्षक नसते तर ही बातमी मनाला हालवून सोडण्याजोगी होती नाहीं ? काय चमत्कार आहे; एकाच घराण्यांत तुह्मां दोघांचा जन्म; दोघांचाही राज्यावर सारखा हक्क आणि दोघांचीही युवराजांच्या जन्मानें राज्यप्राप्तीविषयीं सारखीच निराशा झालेली! पण भूपाल, इंद्रनाथानें युवराजांचे प्राण हरण करण्यासाठीं झटावें आणि तुह्मीं त्यांच्या रक्षणाकरितां आपले प्राण धोक्यांत घालावयास नेहमीं तयार असावें, हा किती विलक्षण विरोध आहे !

वृंदावन—ईश्वराची लीला अत्यंत गूढ स्वरूपाची असते तिचें हें प्रत्यंतर !

राजा—भूपाल, इंद्रनाथाच्या या बंडाळीचा बंदोबस्त करण्यासाठीं उद्यां तुह्मांला मोहिमेवर जावें लागणार आहे ! दुसऱ्या कोणाला पाठविलें तरी चालण्यासारखें आहे; परंतु तुह्मांलाच पाठवून इंद्रनाथाचा कायमचा बंदोबस्त करून टाकण्याचा माझा बेत आहे. तुह्मांला कसा काय वाटतो हा विचार ?

भूपाल—आपल्याला अतिशय आश्चर्य वाटेल, कदाचित् रागही येईल; परंतु सध्यां मोहिमेवर जाण्याची माझ्या मनाची तयारी नाहीं !

राजा—तुह्मी अपुऱ्या विचारानें बोलल्याचें किंवा योग्य कारणाशिवाय माझ्या मर्जीविरुद्ध गेल्याचें पूर्वीं एकादें उदाहरण जरी घडलेलें असतें तरीसुद्धां मला आश्चर्य वाटल नसतें, राग तर खात्रीनें आला नसता !

भूपाल—माझी मनोवृत्ति अशा प्रकारची होण्याचें कांहीं विशेषसें कारण आहे असें नाहीं ! तितकां उत्साह वाटत नाहीं एवढेंच ! निदान मनाची तयारी करण्यासाठीं महाराजांनीं मला थोडासा अवधि तरी द्यावा एवढी विनंति आहे !

राजा—तसा अवधि देण्याला कांहींच प्रत्यवाय नाहीं.

भूपाल—मग मी आज्ञा घेऊं तर ? युवराज माझी वाट पाहत उभे आहेत.

राजा—ठीक आहे ! (भूपाल राजाला प्रणाम करून जातो.) वृंदावन, मंडलेश्वर एक दोन दिवसांत मोहिमेवर जावयाला तयार झाले नाहींत तर तुह्मांला जावें लागेल !

वृंदावन—मंडलेश्वर इथें राहिले तर, महाराज, मलाही निकडीनें इथेंच रहावें लागेल !

राजा—ह्मणजे, हा अवज्ञेचा काळ सुरू झाला कीं काय ?

(वृंदावन एकदम राजाचे पाय धरतो.)

वृंदावन—क्षमा करा, महाराज, मी विचारानें आपला अतिशय अपराधी आहें.

राजा—विचारानें अपराधी ! वृंदावन, हा काय प्रकार आहे ?

वृंदावन—माझ्या अपराधाबद्दल मला पूर्ण अभयवचन मिळाल्याखेरीज त्याचा उच्चार करण्याचा मला धीर होणार नाहीं.

राजा—तुमचा अपराध नुसत्या विचाराचाच आहे त्यामुळें क्षमा करणें फारसें अवघड होणार नाहीं !

वृंदावन—महाराज, मला ही न्यायनिष्ठुरता नको; मी आपल्या चरणांजवळ केवळ दयेची याचना करीत आहें ! इतकेंच नाहीं तर या अपराधांत मजहून अधिक अपराधी मनुष्यालाही देहान्त शासन न करण्याचें महाराजांनीं मला आधीं वचन दिलें पाहिजे !

राजा—हं हें घ्या वचन ! सांगा पाहूं तुमचा अपराध कोणता तो !

वृंदावन—आमचा अपराध इतका भयंकर आणि गुप्त आहे, कीं तो महाराजांच्या कानांतच सांगण्याची परवानगी असावी.

राजा—तुमच्या वर्तनानें मला आश्चर्याचें वेड लागेल असें वाटूं लागलें आहे ! सांगा लौकर काय असेल तें ! (वृंदावन राजाच्या कानांत सांगतो.) काय सांगतां तुह्मी हें ?

वृंदावन—आपल्या चरणांपाशीं असत्य किंवा गैरमाहितीनें बोलण्याचें धाडस कोण करील ? माझ्या सांगण्यांतलें एक अक्षर खोटें ठरेल तर मी देहांतशिक्षा भोगीन !

राजा—तुमचें ह्मणणें कदाचित् खरेंही असेल ! लोभ पापाचा परमेश्वर आहे ! राजपुत्र इंद्रायुधाचा असा गुप्तवध केला तर भूपालाला पुन्हां राजपदाचा हक्क मिळेल; तेव्हां भूपालाला असें नीच कर्म करण्याची बुद्धि होणें स्वाभाविक आहे ! वृंदावन, मी जातों आतां; प्रत्यक्ष पाहिल्या-

खेरीज अशा गोष्टींबद्दल विचार करतां येत नाहीं ! योग्य वेळीं मला सूचना देण्याकरितां या. (राजा जातो.)

वृंदावन—(स्वगत) आजच्या माझ्या चरित्राचें सिंहावलोकन करूं लागलों, तर सिंहाच्या नजरेंतला रानटी क्रूरपणाच माझ्या नजरेंत दिसून येईल ! पण ही नजर उपयोगी नाहीं; रात्रीं ऐन वेळीं युवराजाच्या शयनमंदिराकडे फसवून नेण्यासाठीं भूपालाला हांक मारतेवेळीं काळोखांत हे डोळे त्याला दिसले, तर तें भेकड सावज नुसत्या नजरेच्या निखाऱ्यानेंच होरपळून निघायचें ! (जातो.)

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळ—सुदामाचें घर. दामिनी प्रविष्ट.]

दामिनी—(स्वगत) या मेल्या जोगड्यांना किमया करितां येत नाहीं' मग हे घरें दारें सोडतात तरी कशाच्या जीवावर ? आजवर खंडीभर सोळभोक भेटले, पण सारे फुकट ! कुणीं देवाचें नांव आळवतो तर कुणी समाधींतच डोलत बसतो ! उगीच मेल्यांच्या खस्ता खाल्ल्या, अंगारेधुतारे केले, आवशीपिह्यांटे वडापिंपळाभोंवतीं घिरट्या घातल्या; तिकडच्या मनांत वेडेंवांकडें आलें तरी तशीच आपली निगरगट्टपणानें नेमधर्म करीत राहिलें; जवळचें खिडूकमिडूक सुद्धां मेल्यांच्या भरीला घातलें. सारें सारें व्यर्थ गेलें! ह्मटलें, एखाद्या तरी ठिकाणीं मनमागतें मिळालें तर अंगाखांद्यावर, एकदां सगळा साज—अगदीं बावनकशी सोन्याचा आणि करवंदांएवढाल्या मोत्यांचा सगळा साज घालून चारचौघींना दाखवून येईन ! खोटे दागदागिने केले तर वेळेवर भलतेंच हसें व्हायचें ! वसुंधराबाईजवळ मागेन ह्मटलें तर पोरीवाळीसुद्धां हिणवून पुरेसें करतील, कीं या गांवगौरीला हें भिकेचें वाण कुणी ल्याहिलें ह्मणून! बरें, तिकडून मिळविण्याचें तर नांवच नको ! चाकरीसाठींसुद्धां घराबाहेर पडायचें होत नाहीं संशयी

स्वभावामुळें! कालचे ते ईश्वर मोठे साधु असावेत; नाहींतर बाईसाहेब कुठल्या आल्यागेल्याशीं बोलत बसायला? त्यांचे पाय धरावेत झालें! ह्मणेन, सारी पुण्याई खर्च करा पण मला एकदांचा सगळा साज मिळवून द्या! दार वाजलें आणि कडीही वाजली; स्वारी आली वाटतें? (नूपुर येतो.) आंत जाऊन बसावें–नाहींतर आपलें–अगबाई, तुह्मी कोण?

नूपुर—दामिनीबाई, भिऊं नका! मी तुमच्याकडे एक निरोप घेऊन आलों आहें!

दामिनी—आमच्या घरांतला निरोप वाटतें?

नूपुर—तुमच्या घरांतला निरोप पुन्हां घरांतच कशाला घेऊन येऊं मी? या निरोपाच्या धन्याला घरदार कांहींच नाहीं!

दामिनी—अगबाई ह्मणजे? मला नाहीं कुणाचा निरोपबिरोप यायचा! तुह्मीं घर चुकलां; नाहींतर आलां असाल–हो! निघा, व्हा पाहूं घराबाहेर आधीं! आमच्या घरांत असें मुळींच खपायचें नाहीं! हें बघितलें तर सारा गांव जमवावयाचें होईल! निघा तुह्मी!

नूपुर—पहा बरें, गेलों असाच बाहेर तर मात्र जन्मभर ओरडत बसाल! एका महासाधूचा निरोप आहे हा.

दामिनी—साधु? कुठले साधु? त्यांची एकादी खूण सांगा बघूं!

नूपुर—काल जातां जातां ज्यांनीं तुह्मांला खूण केली ते! पटली नीट खूण?

दामिनी—पटली बरें! आतां बऱ्या बोलानें तोंड काळें करतां कीं नाहीं?

नूपुर—माझें बोलणें ऐकून तर घ्या आधीं! ते साधु अंतर्ज्ञानी असून त्यांनीं तुमचें मनोगत ओळखलें आहे! ते ह्मणाले मजजवळ–मी त्यांचा पट्टशिष्य आहें, पुढें त्यांची गादी माझ्याकडे येणार आहे–ते ह्मणाले, बाई मोठी भाविक आहे; हिच्या देहाचें सार्थक व्हावें अशी–(दरवाज्यावर थाप ऐकूं येते.)

दामिनी—अगबाई, तिकडून येणें झालें वाटतें! आतां तुमच्या देहाचें मात्र सार्थक होईल चांगलें! (दरवाजावर थाप.)

नूपुर—तुमचा नवरा आला वाटतें ? अरे बापरे !

दामिनी—केलात शेवटीं माझा घात ? आतां त्यांनीं तुह्मांला पाहिलें इथें ह्मणजे घर घेतील डोक्यावर आणि डोकें उडवितील एकेकाचें !

नूपुर—मग आतां करायचें काय ? (दरवाजावर थाप.)

दामिनी—आतां मला विचारतां ? चोरासारखे आलां कसे अगोदर घरांत ?

नूपुर—घरांत आलों कसा हा प्रश्न नाहीं आतां ! घरांतून बाहेर जाऊं कसा तें सांगा ? (दरवाजावर थाप.)

दामिनी—दम खा आतां ! असें करा, त्या मोठ्या पेटाऱ्यांत बसा दडून ! मी त्यांना कडी उघडून पलीकडच्या खोलींतून तशीच स्वयंपाकघरांत जातें; ते माझ्या मागोमागच येतील; आणि तुह्मी चोरट्यापावलीं तडक निघून जा ! (दरवाजावर थाप; नूपुर पेटारा उघडून आंत बसतो.)

दामिनी—(स्वगत) देहाचें सार्थक ह्मणजे आलें लक्ष्यांत माझ्या ! दागिन्यांचा साज मिळाला ह्मणजे शरीराला शोभा येणारच ! तेंच देहाचें सार्थक ! साधुमहाराज अंतर्ज्ञानी तर खरे ! उद्यां जाऊन त्यांचे पाय धरतें. हं, बसली ही स्वारी पेटाऱ्यांत ! आतां जाऊन दार उघडावें ! (जाते.) (कांहीं वेळानंतर पेटाऱ्याचें झांकण उघडतें व त्यांतून नूपुर आणि सुदाम उठून उभे राहतात. कांहीं वेळ तसेच राहून शेवटीं बाहेर येतात.)

सुदाम—बदमाष ! हरामखोर ! बेरड ! रामोशी !

नूपुर—याचको याचकं दृष्ट्वा श्वानवत् गुर्गुरायते !

सुदाम—निर्लज्ज, पाजी ! कसा आलास या घरांत ?

नूपुर—तुमच्यासारखाच ! नुसत्या घरांतच नाहीं, पण पेटाऱ्यांतसुद्धां तुमच्याप्रमाणेंच आलों ! आमची चाहूल ऐकून तुह्मीं पेटी गांठली आणि त्या नवऱ्याच्या आरोळीनें आह्मी तुमच्यामागोमाग आलों ! आपल्या ठरलेल्या संकेताप्रमाणें, तुह्मीं आघाडी मारिली खरी !

सुदाम—वेशरम ! बदमाष !

नूपुर—तुमचा मत्सर विलक्षण आहे बुवा ! अर्ध्या घटकेची वडीलकी इतकी गाजवूं देणार नाहीं मी ! शिवाय तो तिचा नवरा आला आहे. तेव्हां मुकाट्यानें बाहेर चला आधीं !

सुदाम—पाजी मनुष्या, मीच हिचा नवरा आहें समजलास!

नूपुर—असें! मग पति हा स्त्रीचा अलंकार ह्मणतात ह्मणून तिनें तुह्मांला पेटींत जपून ठेविलें होतें वाटतें? मी अशा नकली मालानें फसणारा इसम नाहीं! वः! काल संध्याकाळीं तिची तुमची पुरती ओळखदेखही नव्हती आणि आज अगदीं नवराबायकोचें नातें जोडून पार!

सुदाम—(स्वगत) या चोराला फसविलें पाहिजे! रागाच्या भरांत मी खरें उघडकीस आणीत होतों तें ठीक नव्हतें; याचा उपयोग करून घेण्यासाठीं याचा पाहिला समजच कायम ठेविला पाहिजे. (हंसून उघड) पाहिलें, म्हटलें फसतां कीं काय? बरें, सध्यां तुह्मीं बाहेर चला; अगदीं अवेळीं आलांत हो!

नूपुर—तुह्मीं तशी सूचना द्यायची होती आधीं मला!

सुदाम—अहो, अजून तरी चला! तुह्मीं काढता पाय घ्या आणि मला जरा संधि द्या! पहिल्याजागीं भेटतोंच तुह्मांला. मात्र यापैकीं कशाचाही हिला थांग लागूं देऊं नका!

नूपुर—ती धास्तीच सोडा; मी मुळींच ताकास तूर लागूं देत नाहीं. भाग्यशाली आहांत बुवा! बरें, मी जातों आतां! वेळेवर वाट पहात बसतों. [जातो].

सुदाम—(स्वगत) भाग्यशाली! भाग्यशाली अं? स्त्रीजात तेवढी निमकहराम—

[पसुपत गिरिजा०]

फसवित पुरुषाप्रति स्त्री खनि कपटाची ॥ धृ० ॥ दोपमात्र-
पूर्ण गात्र । विश्वासा कधिं न पात्र । मोहपाश वागुराचि ॥ १ ॥

दामिनीला झाल्या गोष्टीची ओळख देऊन सावध करण्यांत हंशील नाहीं. तिच्याकडे पाहिल्यामुळेंच लोकांना अशा बुद्ध्या सुचतात. बस; अवघडी दामिनीला बुरखा घ्यायला लावतों. (उघड) दामिनि! दामिनि, इकडे ये पाहूं. (दामिनी येते.)

दामिनी—हं, ही आलें. कशाला हांक मारायचें झालें?

सुदाम—आजपासून डोक्यापासून पायांपर्यंत चांगला जाडाभरडा बुरखा पांघरून वावरावें लागेल! घरीं, दारीं, देवळीं चारचौघांत, एकां-

तांत, केव्हांही, कोठेंही, तीन्ही त्रिकाळ, अष्टौप्रहर अगदीं सांगोपांग, नखशिखांत बुरखा हा अंगावर असलाच पाहिजे!

दामिनी—अगबाई, हें काय सोंग घेतलें आज?

सुदाम—हें तुझें सोंग बाहेर पडूं नये ह्मणून! उगीच वायफळ वाच्यता व्हायला नको आहे या गोष्टीची! बुरखा घे ह्मटलें, बुरखा घेतला!

दामिनी—असें झालें काय मूत भरायला अंगांत?

सुदाम—दामिनि, हा पतिव्रताधर्म नाहीं; सीतेनें रामाला असें ह्मटलें नाहीं; अहिल्या गौतमाच्या विद्रूप दाढ्यामिशा आणि जटा पाहूनही असें बडबडली नाहीं; सुग्रीवासारख्या माकडाचीसुद्धां तारेनें अशी हेटाळणी केली नाहीं; रावणाची दहा तोंडाची प्रभावळ पाहूनसुद्धां मंदोदरीला कांहीं भुताटकीची शंका आली नाहीं; पांच पांडवांच्या पंचकडींत पडूनसुद्धां द्रौपदीनें भुताखेताबद्दल अवाक्षर काढिलें नाहीं; तुह्मां आजकालच्या हुच्च बायकांपेक्षां त्या बिचारीवर तर पातिव्रत्याची पांचपट जबाबदारी होती. पण ती माउली तसल्या जोखमीच्या अडचणींतून सहीसलामत बाहेर पडली आणि तुला एक नवऱ्याबद्दल पातिव्रत्य संभाळायाचें तर लागलीच तीनतेरा करते आहेस!

दामिनी—त्या मेल्या बोलण्याला कांहीं धरबंध तरी असायचा होता!

सुदाम—(स्वगत) खरेंच; द्रौपदीचा दृष्टांत जरा चकला खरा; सीता सहा महिने परघरीं राहिलेली,—तारेला दोन नवरे, अहिल्येच्या बाबतींत इंद्राचा पाजीपणा! छेः, ही पतिव्रतांची यादी एखाद्या बदफैली राणीनें कुणा पंडिताला पैसे चारून करून घेतल्यासारखी वाटते! पुन्हां करायची ह्मटलें तर वसुंधरा—छट—नाहींच तें! स्त्रीजात तेवढी निमकहराम! (उघड) तें कांहीं असो; तुला बुरखा हा घेतलाच पाहिजे!

दामिनी—पण झालें काय पाप असें माझ्या हातून?

सुदाम—काय झालें न् काय नाहीं त्याची कशाला हवी उकळणी पुन्हां?

दामिनी—मेला स्वभावच भारी संशयी! आव्याचा रावा करायची खोड आहे ह्मणून तर नाहीं नाहीं तें मनांत येतें तुमच्या! परवां असेंच; माझ्या माहेरचा तो हा भेटला, त्याच्याशींच लागली हुमरीतुमरीवर आलां; त्यानें आपला माझ्याकडे पाहून कानाडोळा केला एवढें बरें झालें; नाहींतर—

सुदाम—एवढें बरें झालें नाहीं, पण एवढेंच वाईट झालें; जो तो तुझ्याकडे पाहून असा कानाडोळा करितो ह्मणून तर ही आटाआट एवढी ! तूं कशाला बोलत बसली होतीस त्याच्याशीं ? चांगली भरचवाठ्यांवर त्याच्या नांवानें हांका मारीत सुटलीस तो !

दामिनी—बाई, बाई, बाई ! आतां माहेरच्या माणसाचें नांव काढायचीसुद्धां चोरीच वाटते ?

सुदाम—अलबत ! धर्मशास्त्रच तसें आहे मुळीं. माहेरचा माणूस नाहीं आणि सासरचा नाहीं; कुठल्याही परपुरुषाचें तर काय, पण प्रत्यक्ष नवऱ्याचें सुद्धां नांव स्त्रीनें घ्यायला धर्माची आडकाठी आहे ! बायकांना देवाचें नांव सुद्धां वर्ज्य आहे.

[सुखकर दुखहर०]

प्रभुसम पतिपद अबलांना । देव न दैवत लोकीं तयांना । शुभगति पति प्राणा ॥ ध्रृ० ॥ निजपतिवांचुनि इतर जनांशीं दर्शनभापण सुकृतासि नाशी। ईशपदिं रतिहि पापची त्यांसी। भयदखराविषसमाना ॥ १ ॥

कुणाशीं बोलणें, कुणाकडे पाहणें, चट्‌सारें विषासमान आहे स्त्रीला !

दामिनी—पुरें पापच उभें राहिलें बायकांचें ! देवदर्शनसुद्धां बंदच व्हायचें अशा अकरताळ्या स्वभावामुळें !

सुदाम—देवदर्शन तर अजीबात बंद झालें पाहिजे ! हे देवदर्शन करणारे लोक पुण्यसंपादनाऐवजीं पापाचा मात्र वाढावा करून ठेवितात. उभ्या दिवसांत घडलें नसेल त्याच्या दसपट पाप अर्ध्या घटकेंत पदरीं पाडून घेतात ! देवळांच्या पटांगणांत बायका देवाभोंवतीं आणि हे पाजी लोक बायकांभोंवतीं घिरट्या घालतात. देवदर्शनाच्या वेळाच पहा मुळीं कशा निवडल्या आहेत त्या ! पहांटेची कांकडआरती तर मध्यान्हीस शेजारती ! कथाकीर्तनेंसुद्धां रात्रीं ! छट्, नकोच तें ! तुला रात्रीसारखाच काळाभोर बुरखा पाहिजे; कुणाला तुझ्याकडे पाहतांच येऊं नये मुळीं !

दामिनी—माझ्यासारख्या लंकेच्या पार्वतीकडे पहात बसलें आहे कोण एवढें ? अंगावर ना गुंजभर सोनें ना फुटका मणि ! अशी बरी तरी दिसतें का मी ?

सुदाम—बरी असतेस तेव्हां बरी दिसतेस, पण बरी दिसतेस तेव्हां बरी असतेस असें मात्र ह्मणतां यायचें नाहीं ! दागिन्यांचें बायकांना—निदान तुला तरी कांहीं प्रयोजन नाहीं. येऊन जाऊन बरें दिसायचें काय तें नवऱ्याला ! त्या मला तर दागिन्यावांचूनच बरी दिसतेस तूं ! झालें, संपला कारभार ! या मिरवणुकी हव्याच कशाला मुळीं ! तेवढ्यासाठीं तर हा बुरख्याचा बंदोबस्त करायचा ! कळेल कसें कुणाला कीं बुरख्यांत ही सोन्याची सीता सजली आहे का लंकेची पार्वती वणवणते आहे तें !

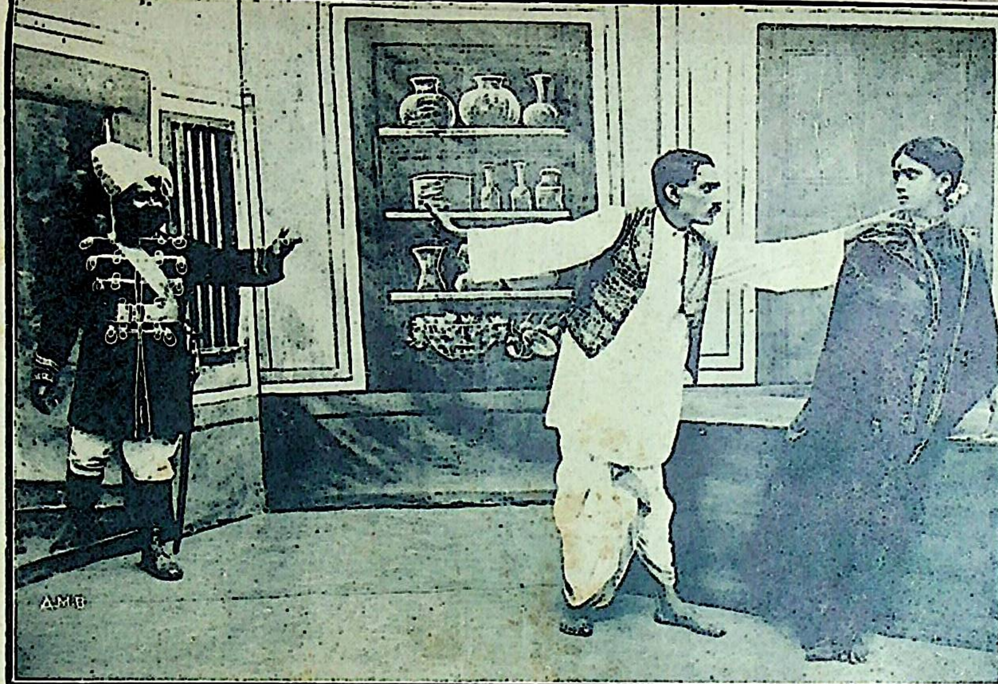
दामिनी—बायकांना वागवायची मुलखावेगळीच तऱ्हा ही ! अशानें नाहीं बायकोचें मन रिझायचें ! सवाशेर सोन्यानें मढवून काढली कीं बायको सोन्यासारखी ! बायकोच्या तोंडावर घोंसदार मोत्यांची नथ टाकली, कीं तिच्या तोंडचीं मुक्ताफळें पडायचीं बंद झालींच ! रेशमी लुगडीं नेसायला मिळालीं ह्मणजे बायको रेशमासारखी मऊ आलीच ह्मणून समजावें; अशा भरड सुताड्यांनीं बायकोशीं सूत जमेल ही आशा द्या सोडून ! बुरखे न फिरखे हवेत कशाला हे ?

सुदाम—दामिनी, पातिव्रत्याचा भंग होतो आहे या बडबडण्यानें ! सीतेनें नुसत्या वल्कलांवर दिवस काढले; फक्त नेसत्या लुगड्यानिशींच द्रौपदी पांडवांच्या मागें रानावनांत रखडली; दमयंतीनेंतर अर्धें लुगडेंसुद्धां फाडून नळाला नेसायला दिलें—

दामिनी—तुह्मीं तेवढीं माझीं लुगडीं नेसायचेंच ठेवलें आहे बाकी ! या घरबशा कर्तबगारीला आणि तिस्मारखानी बकऱ्याला चांगलीं शोभतील माझीं लुगडीं !

सुदाम—तुझ्या या पातिव्रत्यभंगानें आज माझ्या बेचाळीस पिढ्या रौरवांत पडणार अशी मला भीति वाटते ! एकदम तोंड बंद कर आणि हा बुरखा घे. कालच करवूनसुद्धां आणिला आहे. (बुरखा देतो; कंकण येतो.) हं, घे अंगावर, हा कंकण आला ! घे अंगावर बुरखा, नाहींतर नरडें दाबून जीव घेतों एकदम ! मेलीस तरी बेहेत्तर पण ही बेअब्रू नको ! घे बुरखा. (ती बुरखा घेते.)

कंकण—सुदामा, आहे काय गडबड ही ? माझ्यासारख्या दोस्ताच्या देखत कशाला हवा बुरखा ?

सुदाम—हा कंकण आला ! घे अंगावर बुरखा, नाहींतर नरडें दाबून जीव घेतों एकदम !

B. A. P. Works.

सुदाम—दोस्त कसला या बाबतींत !

दामिनी—हें बघितलेंत कंकणभावोजी—

सुदाम—मसणांत गेला तुझा कंकणभावोजी !

कंकण—हं; सुदामा !

सुदाम—दम खा; रागावूं नकोस ! दामिनी, तूं आंत जा पाहूं ! (दामिनी जाते.)

कंकण—काय दंगा मांडला आहेस हा कळत नाहीं ! केलें काय यांनीं असें ?

सुदाम—स्त्रीजात तेवढी निमकहराम ! हा दंगा नाहीं; ही आर्यांची संस्कृति आहे; ही आह्मां आर्यांची सात्त्विक मनोवृत्ति आहे ! स्त्रियांचा मुळींच भरंवसा देववत नाहीं. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' हें नीट ध्यानांत ठेव !

कंकण—अरे, चांगली नक्षत्रासारखी बायको मिळाली आहे तरी—

सुदाम—तिच्या पायावर नक्षत्र पडलें आहे खरें ! वेदांत बायकांबद्दल काय ह्मणतो ऐक !—'स्त्रीणां द्विगुण आहारो लज्जा चापि चतुर्गुणा । साहसं षड्गुणं चैव कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥' स्त्री ह्मटली, कीं ती खराब चालीची असावयाचीच !

कंकण—सरसकट वाटेल त्यांवर बायका भाळतील असें नाहीं मला वाटत; चांगल्या गलमुच्छावाल्या रुबाबदार चेहऱ्याबद्दल ह्मण वाटेल तर !

सुदाम—अरे बाबा, स्त्रियांना भेदाभेद पाहण्याची दृष्टीच नाहीं; त्या जात्याच बदफैली असतात ! 'विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते।'

कंकण—मग तुझ्या हिशेबीं साऱ्याच बायका सारख्या ह्मणायच्या ! पतिव्रता कुणी नाहींच ?

सुदाम—अगदीं ! 'स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः । तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ।' आणि ह्मणूनच बायकांना सारखें जपलें पाहिजे ! परपुरुषाचें वारेंसुद्धां लागूं देतां कामा नये ! माझी बायको आरशांतल्या माझ्या प्रतिबिंबाशेजारीं फाजील सलगीनें उभी राहिली तरीसुद्धां मला दुजाभाव वाटतोच. अरे बाबा, देवादिकांनींसुद्धां ही खबरदारी वापरलेली आहे ! सप्तर्षींच्या तांड्यामध्यें उघड्या आकाशांत वयोवृद्ध वसिष्ठानें आपल्या बुद्रूक सोबतिणीला दाटीवाटीनें जवळ बसवून

घेण्याचें दुसरें काय कारण असणार ? नळराजानें वनवासांत दमयंतीची वरात कशाला काढिली असावी ? वृद्ध कुंतीला विदुराच्या घरींच ठेवून तरण्याताठ्या द्रौपदीला मात्र बरोबर वागविण्यांत पांडवांचा हाच हेतु होता! श्रीरामानें सीतेला रानावनांत नेली, आणखी तिथेंसुद्धां अशा जरबेंत ठेविली, कीं लक्ष्मणासारख्या सख्या भावाला तिच्या नुसत्या दागिन्यांचीही ओळख नीटशी असूं नये! थांब, नीट ऐकून घे! पुढेंमागें संसारांत पडलास तर हे दाखले तुला उपयोगीं पडतील! विष्णूनें लक्ष्मीसारख्या चंचल बायकोला अष्टौप्रहर पाय चेपीत बसवून ठेविली आहे; बिछाइतीच्या निमित्तानें शेषासारख्या जातिवंत नागाचा पहारा ठेविला आहे आणि भंवतालीं लांब शेंडीचा नारद, चार तोंडाचा ब्रह्मदेव, अणकुचीदार चोंचीचा गरुड किंवा घोडमुखाचा तुंबर यांसारख्या विद्रूप सोंगांचाच गराडा घातलेला आहे. अरे, भोळा शंकर तर शेजार टाळण्यासाठीं मसणांतच जाऊन बसला! तसबिरींतून देवांदिकांची बायकांना वामांकी खिळवून बसविण्याची हौससुद्धां शृंगारवृत्तीची नसून सावधपणाचीच असावी! आपल्या आर्यपूर्वजांना सौंदर्याची मुळींच चाड नव्हती!

कंकण—या तर्कटानें तुझें डोकें फिरलें आहे असेंच वाटायला लागलें आहे मला आतां! अरे, चांगली सुंदर बायको कोणाला नकोशी वाटणार?

सुदाम—'भार्या रूपवती शत्रुः'! बायको सुंदर असली, कीं तिच्याकडे लोकांची नजर वळलीच ह्मणून समजावें!

कंकण—आणि वेडीविद्री असली तर आपल्यालाच बघवायचें नाहीं तिच्याकडे! त्यापेक्षां सुंदर बायको मिळून सारा गांव तिच्याकडे पाहत राहिला तरी चालेल!

सुदाम—बाबारे, कनक आणि कांता, या संसारांतल्या दोन अंगांपैकीं पहिल्याचें चारचौघांत प्रदर्शन करून दुसरें नेहमीं लोकांच्या नजरेआड ठेवण्याचीच शहाण्या लोकांची इच्छा असते! कृपण लोकांनीं द्रव्य जमिनींत पुरण्याऐवजीं बायकांनाच जीवंतपणीं सुरक्षित गाडून ठेवण्याची एखादी युक्ति शोधून काढिली असती तर साऱ्या जगानें त्यांना धन्यवाद दिला असता!

कंकण—मग तुझी बायको चांगलीच देखणी असल्यामुळें तूं स्वतांला अगदीं फुटक्या नशिबाचा समजत असशील ?

सुदाम—(निश्वास टाकून) ती नुसती रूपवतीच नाहीं, पण तिच्यांत नटवेपणासुद्धां हवा तितका आहे ! साडीचोळी नेहमीं नीटनेटकी, जरा दागिन्यांची आवड हीं पतिव्रतेचीं लक्षणेंच नव्हत !

कंकण—एवढ्यानेंसुद्धां चांगुलपणाला धोका पोंचतो का ?

सुदाम—जरूर; नटवेपणा तर नकोच पण नुसत्या नीटनेटकेपणानें, एवढ्याशा व्यवस्थितपणानेंसुद्धां पातिव्रत्याचा नाश होतो. व्यवस्थित पोषाख केलेल्या सुंदर स्त्रीला पाहून ज्याला एकदम पातिव्रत्यभंगाचा संशय येत नाहीं तो अस्सल आर्यच नव्हे; त्याला आर्यांची संस्कृतिच समजली नाहीं ! मग नखरेबाजपणाबद्दल बोलायचें तर कारणच नाहीं !

कंकण—हो, नखरा तर केव्हांही वाईटच !

सुदाम—वाईट ह्मणून काय ह्मणतोस ! बायकोनें केंसाला जरा सुवासिक तेल लावलें, कीं नवऱ्यानें डोळ्यांत तेल घालून जपणीस बसलेंच पाहिजे ! कुंकवाचें क्षेत्रफळ कोरून कमी करण्याबरोबर नवऱ्याच्या राज्याचा विस्तारही आटोपशीर होत जातो. कंजुषपणानें रेखून काजळ लावण्यामुळें शिलकींत पडलेली बचत नवऱ्याच्या तोंडाला फांसलीच ह्मणून समजावें ! वांकडा भांग ह्मणजे वांकड्या मार्गाच्या अंदाजाची आंखणीच! बायकोच्या नजरेंत जराशी चलबिचल दिसली, कीं तिच्याकडे नवऱ्यानें सारखी नजर ठेवायलाच हवी ! दामिनीच्या ठिकाणीं या साऱ्या गोष्टी मूर्तिमंत हजर आहेत असा माझा पूर्ण तर्क आहे !

कंकण—असें असेल तर त्यांच्या भोळेपणाबद्दलचा माझा तर्क चुकला ह्मणायचा ! मला वाटलें कीं तुझी बायको तुझ्या अगदीं मुठींत आहे ह्मणून !

सुदाम—अरे बाबा, झांकली मूठ सवालाखाची ! एवढ्यानेंच माझें दुर्दैव कुठें संपलें आहे ? तिला चांगलें गातांही येतें या अवलक्षणांच्या भरतीला ! आणि गोड गळा ह्मणजे पातिव्रत्याची गळचेपीच. 'क्वचित् गानी पतिव्रता !' पांखरांतसुद्धां गोड आवाजाची कोकिळा आपलीं पिलें दुसऱ्याच्या घरट्यांत निरवून सुरेल उनाडक्या करीत फिरते !

कंकण—अरे, अरे, अरे, मग तूं अशा बायकोशीं एकदम काडी कां मोडून देत नाहींस?

सुदाम—आपल्या धर्मांप्रमाणें संसाराच्या समुद्रांत बुडत्याला काडी-चासुद्धां आधार मिळण्याची आशा नाहीं! आणि ह्मणूनच तर हा एवढा कडेकोट बंदोबस्त करीत बसलों आहें! पहात आहेसच तूं, मीं काय काय खटाटोप केला आहे तो! घर मुद्दाम शहराच्या अगदीं एका बाजूला घेतलें आहे; त्याच्या सभोंवार छोटासा खंदक खणून, आंतून दगडांचा भुईकोट उभारून दिला आहे. त्यावर कांट्याकुट्यांच्या शिबंदीची रचई! आणि भुतांखेतांच्या बातम्या पसरून मेलेल्या माणसांचा जागता पाहरा खडा केला आहे!

कंकण—इतका आटोकाट विभु केल्यावर मग ही बुरख्याची बंदिस्ती आणखी कशाला हवी आहे?

सुदाम—असावी; घराचा कोटकिल्ला झुंजतां झुंजतां पडला तर बुरख्याचा बालेकिल्ला लढवायला हरकत नाहीं! शिवाय, मी तर घराला एक भुयार आणखी छपरावरून एक चोरदारही पाडून ठेवणार आहें; भुयार तर होतसुद्धां आलें!

कंकण—मला राहून राहून तुझें सारें बोलणें आठवतें आहे. इतकें कसें कळतें तुला?

सुदाम—अरे, या एकाच विषयाची मीं इतकी छाननी केली आहे, कीं पुसायची सोय नाहीं; रात्रंदिवस शास्त्रिपंडितांत बसून पोथ्यापुस्तकांचीं सारखीं पारायणें केलीं तेव्हां कळूं लागलें इतकें!

कंकण—हें झालें हें ठीकच झालें; बाकी मी तुला बायकोची परीक्षा करण्याचा अगदीं सोपा आणि अचूक इलाज सांगितला असता! आमचा पडताळा अगदीं उघडाउघड आहे!

सुदाम—तो कोणता?

कंकण—हें बघ, माझ्याकडे पाहून मलासुद्धां जी बाई बघणार नाहीं ता पतिव्रता ह्मणून खुशाल समजावें! कधीं चूक व्हायची नाहीं! लाख आडाखे जमलेले आहेत असे!

सुदाम—असें ह्मणतोस?

कंकण—थोराघरचे दाखले आहेत. अरे हो, बरें ओघासच आलें; तुला मी एक कामगिरी सांगणार आहे. तेवढ्याकरितां तर मी तुझ्याकडे आलों आहें!

सुदाम—काय कामगिरी आहे बुवा ?

कंकण—ती फार जोखमीची आणि गुप्त कामगिरी आहे; कान कर तुझा इकडे. (त्याच्या कानांत सांगतो.) कबूल आहे तुला ही पाहऱ्याची नोकरी ? पहा, दामिनी तळघरांत आणि तूं बाहेर पाहऱ्यावर! घरांत जपणीला बसतोस तसें तिथें बसायचें !

सुदाम—कबूल आहे अशी कामगिरी! पण तळघरांतसुद्धां माझी बायको बुरखा काढणार नाहीं !

कंकण—कांहीं हरकत नाहीं. ठरलें तर मग हें ?

सुदाम—ठरलें, पण कंकणा, दामिनीसाठीं तर हा सारा चक्रव्यूह नाहींना रचीत वृंदावन ?

कंकण—भलतेंच, फारच संशयी तूं! तूं आहेसना तिथेंच पाहऱ्याला?

सुदाम—बरें; पाहूं तर खरें ! नोकरी आहे पाहिजे तशीच ! हो, तुझें मघांचें तें कसोटीचें बोलणें तसेंच राहिलें ! मला वाटतें—आमच्या वरची करितोस का परीक्षा एकदां ?

कंकण—काय हरकत आहे ? तूं घराबाहेर जा आणि मी काढतों बोलणें दामिनीबाईजवळ ! तेव्हांच त्यांच्या मनाचा ठाव लागेल !

सुदाम—दोनचार दिवसांत ठरवून टाकूं या हा घाट ! मात्र माझा तुझ्यावर सख्या भावाचा विश्वास—

कंकण—काय बोलणें आहे हें ! तूं माझा दोस्त, भाऊ, कलिजा ! तुझ्याशीं दगलबाजी ?

सुदाम—तसा तुझा मला पुरा भरंवसा आहे ! एकदां हें किल्मिष मनांतून कायमचें जाण्याजोगें असलें तर त्या शास्त्रीपंडितांशीं उरस्फोड करायची टळेल !

कंकण—छान आठवण झाली; सुदामा, या शास्त्रीपंडितांकडून प्रेमाचें शास्त्र शिकण्याचा कांहीं रस्ता आहे कारे? किंकिणीजवळ उद्यां परवां मला

कायशी प्रेमयाचना करायची आहे ! तेव्हां काय बोलायचें तें कळेल का ह्या शास्त्रीपंडितांकडून ?

सुदाम—वः सहज! असा एक विद्वान् पंडित गांठून देतों तुला, कीं बालक प्रेमशास्त्रांत अज्ञान आहेस तो सज्ञान होऊन तूं बृहस्पतिवत् भाषणें करूं लागशील !

कंकण—अस्सें ? मग चल आतांच ! काय असेल तें शिकून घेतों ! चल; ऊठ !

सुदाम—चल ! (दोघेही जातात.)

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ–भूपालाची बाग. रात्रीचा दुसरा प्रहर. भूपाल व वसुंधरा– जवळच निजलेला दीनार.]

भूपाल—पण आजपर्यंत कोणती गोष्ट मीं तुला सांगितली नाहीं, तर ही मोहिमेचीच तेवढी मनांत ठेवायची होती ?

वसुंधरा—मोहिमेच्यासारख्या राजरहस्याचा बायकांजवळ खल करणें कांहीं मुत्सद्दीगिरीला शोभत नाहीं !

भूपाल—पण स्वतांशीं तरी त्याचा विचार करायला हवा ना? आणि माझ्याजवळ, तुला अज्ञात असा हृदयाचा अल्पांशसुद्धां राहिलेला नाहीं. एकाद्या नाटकांत माझें चित्र जर कोणीं रेखाटलें तर नाटकी नियमांना झुगारून देऊन माझीं स्वगत भाषणेंसुद्धां तुला ऐकूं येतील अशी त्या नाटककाराला तरतूद करावी लागेल ! नुसत्या रहस्याचीच गोष्ट कशाला ? मी युद्धाच्या गर्दींत प्राणांवरच्या संकटांतून अनेक वेळां सुरक्षित बाहेर पडल्यामुळें माझ्या शौर्याची आणि युद्धचातुर्याची स्तुति करणाऱ्या लोकांचेंसुद्धां मला हंसूं येतें; माझे प्राण तुझ्याजवळ असतात हें त्या बिचाऱ्यांना काय ठाऊक ?

वसुंधरा—विश्रांतीचा हा शांत अवकाश तरी आपल्याला निश्चित घालवितां यावा ह्मणूनच मी आपल्या बोलण्याच्या आड आलें ! किती शांत–रमणीय वेळ आहे ही !

[डोलन मैंडे०]

हालत वातें मृदु शांति । ही । भासे हांसे कीं चंद्रलोकें तनुल-कांति ॥ ध्रृ० ॥ दशदिशा पुष्पपरागें दरवळुनि हंसत जणुं असती ॥ १ ॥

भूपाल—खरेंच ! हा शांत वायु, आपल्या बागेंतलें हें शांत पुष्प-सौंदर्य, चतुर्थीच्या पूर्णकल्प चंद्राची ही किंचित् शांत चंद्रिका, हीं सारीं एकाकारानें अनुभवीत असतांना, विधात्याच्या विश्व-काव्यांतला शांतर-साचा स्वर्ग दृग्गोचर होत आहे असें वाटतें ! अहाहा ! काय ही शोभा !

[वारी तिमिरासी०]

दावी निजकांति । वियतीं । शीतलमाया शांत निशापति ॥ ॥ ध्रृ० ॥ शांतवैभवा कोमलकिरणा । वितरि तरलतर धव-लावरणा । दाहि दिशाप्रांतीं ॥ विविध विरोधी भावांवरतीं । पसरी जणुं हा मुनि एकांतीं । ज्ञानमया शांति ॥ २ ॥

चंद्राच्या चांदण्याच्या नाजूक झोतानेंच मघांची तारांची बरसात कितीतरी कमी झाली आहे पहा !

वसुंधरा—या कृष्णपक्षांतला हा तारका-लोप पाहिला ह्मणजे मला नेहमीं एकच कल्पना आठवते !

[आनपरी दरबार०]

नाचत ना गगनांत । नाथा । तारांची बरसात ॥ ध्रृ० ॥ आ-णित होती । माणिक मोतीं । वरतुनि राजस रात ॥१॥ नाव उलटली । माव हरपली । चंदेरी दरियांत ॥ २ ॥ ती ही व-रची । देवा-घरची । दौलत लोक पहात ॥ ३ ॥

भूपाल—सृष्टिसौंदर्याकडे केव्हांही पाहिलें तरी देवाघरच्या दौलतीची खैरात त्याच्या उदारपणाची ग्वाही देत असते ! आजची आपली परि-स्थिति ह्मणजे संसारसुखाची सीमाच वाटते !

वसुंधरा—चतुर्थीच्या किंचित् अपुऱ्या चंद्राचें हें चांदणें चहूंकडे पस-रून, भरयौवनाचा पहिला प्रहर उलटल्यामुळें अंमळ मंदावलेल्या, प्रेमा-

च्या प्रशांत प्रभेप्रमाणें शोभत आहे ! पूर्णविकच पुष्पांची सुगंधवृष्टि त्यांत एकजीवानें मिसळल्यामुळें अपत्यवत्सल हृदयाच्या प्रौढप्रेमांत समाधानवृत्तीची भर पडल्याची साक्ष पटत आहे; चांदण्याच्या भरांत झाडाझुडांखालीं दडून बसलेल्या या फिकट सांवल्यासुद्धां, सुखकालच्या संभाषणांतल्या गतदुःखांच्या आठवणीप्रमाणें आनंदच देत आहेत; शांतस्वरूप वृक्षलतांवरून सृष्टीच्या वायुमय जीवनलहरी अगदीं नाजूक जोरानें वाहून नुसत्या कोंवळ्या अंकुरांनाच नाचवीत असल्यामुळें, निजसऱ्या बाळाला झोंप लागली कीं नाहीं हें पाहण्यासाठीं आईनें पावलाची चाहूल न होऊं देतां त्याच्या जवळ जावें, ममतेच्या मोहानें खिळलेल्या नजरेनें त्याला निरखीत रहावें, उष्ण निश्वासाच्या स्पर्शानें त्याची झोंपमोड होऊं नये ह्मणून जीवन–क्रियाही जपून करावी, आणि त्या मंदनिश्वासाच्या न कळण्याजोग्या लहरींनीं, त्या चिमुकल्यांच्या तोंडावर रुळणारा एकाददुसरा केंसच भुरभुरत रहावा अशा मनोहर प्रसंगाचें चित्र डोळ्यांसमोर सारखें तरळत आहे !

भूपाल—या शोभेपेक्षां, तिनें प्रसन्न झालेल्या तुझ्या मनःसौंदर्यानेंच मला विशेष आल्हाद होत आहे ! हृदयदेवि, या सुखोपभोगाच्या साक्षात्कारामुळें असें खात्रीनें वाटतें, कीं कविकल्पना स्वर्गाच्या निर्माणांत चुकली नसली तरी अभिलाषांत मात्र खास चकली आहे ! अशा स्थितींत भूलोकाचा स्वर्गाशीं विनियम करायला कोण प्रवृत्त होईल ? आपल्या प्रीतीचा साक्षीदार समोर खेळत आहे; तुझ्या मुखसौंदर्याचा अधरावर स्फुरणारा अमृतनिस्यंद, संतुष्ट नेत्रांचा उन्माद वाढवीत आहे, या कारंज्याच्या शीत–स्पर्श तुषारांनीं गारठल्यामुळें या वयांतलीं अंगांचीं शिथिल सांधिबंधनें संकोच पावून, आमच्या तृप्त आलिंगनांतही पहिल्या आतुरतेची उत्कट दृढता उत्पन्न होत आहे; देहस्थितीच्या एकतानतेनें मनही बाल–चपल वृत्तींत तरंगत आहे; पुन्हां लाभलेल्या या अल्लडपणाच्या आनंदी भरांत, माझ्याकडून नकळत झालेल्या एकाद्या विभ्रमप्रमादाबद्दल तुझी परिचयप्रगल्भतेमुळेंच सलज्ज झालेली स्मितदृष्टि, अपराधी मनाच्या ओशाळलेल्या शोधक वृत्तीला मात्र दिसण्याइतक्या सूक्ष्म भ्रूभंगानें माझा निषेध करीत आहे; त्या त्या विलासांच्या प्रथम प्रसंगांचीं स्मृतिचित्रें पाह-

ण्यासाठीं दोघेंही क्षणैक डोळे मिटून घेत आहों; लाडके, ते डोळे उघडून आतां उद्यांच्या स्वर्गचित्राकडे पहा ! नंदनवनांत माझ्या एकाच अंजलीनें अमृतपान करून, अमर कायेनें आपण आजच्या प्रसंगाबद्दल आठवणीनें बोलत असतांना, या सुखासाठीं स्वर्गांतूनही खालीं यावेंसें वाटणार नाहीं का ? दिव्य पारिजाताचें एकादें फूल अंगावर पडून आपला प्रणयसमाधि मोडतांच आपल्याला या चिमुकल्या निशिगंधाची तावडतोब आठवण होईल. तें पहा, आपल्या दीनाराच्या जन्मदिवशीं लावलेल्या, निशिगंधाच्या रोपाचें तें पहिलें फूल आतां पुरतेपणीं उमललें आहे! थांब आजच्या भाग्यप्रसंगाची स्मृति स्वर्गांत त्याशीं संलग्न होण्यासाठीं त्या फुलानें-(उठून जाऊं लागतो.)

वसुंधरा—(त्याचा हात धरून) नाथ, तिथूनच त्याची शोभा दिसत नाहीं का ? कौतुक करण्यासाठीं कोणीं दीनाराला माझ्या मांडीवरून उचलून घेतला तरी मला मनापासून राग येतो ! वस्तुनाशावांचूनच तिच्या सौंदर्याचा उपभोग मनुष्यबुद्धीला कां बरें घेतां येऊं नये ?

[निद्दाले मानाहि०]

विनाश कां सहगामीच सदा भागसुखाला ।। ध्रु० ।।
सुवास वाहत राही । नाश तदा पुष्पाचा ।
विचार हा करि आनंद-कालें खिन्न मनाला ।। १ ।।

भूपाल—हें निशिगंध पुष्प, आपल्या जन्मकालानें दीनाराशीं आणि आकार सादृश्यानें तुझ्याशीं संबद्ध असल्यामुळें मला द्विगुणित प्रिय झालेलें आहे ! स्त्री-जातीची पुष्पसृष्टीनें गणना करावयाची झाली तर तुझी तुलना मी निशिगंधानें करीन. त्याचा पांढरा शुभ्र साधेपणा तुझ्या ज्ञानगंभीर गौर अंगाशीं आणि दरवळणारा नाजूक सुगंध तुझ्या कोमल प्रेमपूराशीं सदृश आहे ! (त्या फुलाचा दोघेंही वास घेतात.) याच्या मनसुराद वासानें हृदय उचंबळून आलें आणि बुद्धि धुंदकारल्यासारखी झाली ह्मणजे गोड भ्रमांत मला वाटायला लागतें,: कीं तुझ्या जन्मदिवशीं उमलावयाचीं निशिगंधाचीं फुलें निर्माण करून, नंतर त्याच हातानें विधात्यानें तुझ्या धवल-गंभीर मूर्तीची मूस ओतली असावी !

वसुंधरा—आपण फुलांचा वास घेत आहों आणि आपला चिमुकला आकाशांतल्या तारांकडे टक लावून पाहत आहे!

भूपाल—नुकतेंच देवाजवळून आलेल्या निष्पाप बालकाचे स्वभावतःच वरतीं पाहणारे डोळे, आल्या-घरच्या ओळखीनें तारांकडे पाहतात. पुढें पृथ्वीवर रमलेल्या तरुणांची दृष्टि समांतर असलेल्या पुष्पांशीं प्रणयालाप करिते, आणि वांकलेल्या वृद्धांची दृष्टि, पातकाच्या परिचयानें ओशाळून खालीं दगडाकडे वळते; याप्रमाणें मनुष्याच्या जन्म, जीवित आणि मरण या तीन अवस्थांचीं तारा, पुष्प आणि पाषाण हीं तीन जडस्वरूप निदर्शनेंच आहेत!

वसुंधरा—या एवढ्याशा मुलाला तारांकडे पाहून काय वाटत असेल बरें?

भूपाल—तारांच्या अज्ञेय अंतरामुळें त्यांच्याकडे पाहतांना मुलांत आणि मोठ्या मनुष्यांत विशेष भेद असत नाहीं; दोघेही सारख्याच प्रमाणानें भांबावून जातात! हीं नक्षत्रें ह्मणजे आकाशाच्या उघड्या माळावर तत्त्वज्ञानाचीं बीजेंच परमेश्वरानें पेरून ठेविलीं आहेत. मानवजातीच्या आदिपितरांना पहिल्या अमावास्येच्या रात्रीं, या चिमुकल्या टिकल्यांनीं तेजस्वी आधार दिला असेल! यांच्याच प्रकाशामुळें पहिल्या विचारशील पुरुषाच्या कल्पनेला, ऐहिकाला सोडून अपरोक्षाच्या अंधुक प्रदेशांत पाऊल टाकण्याचा धीर आला असेल! काळ्या अंधाराच्या पोटीं यांना चमकतांना पाहिलें ह्मणजे माझ्या मनांत भीतीच्या भावना उत्पन्न होतात आणि चंद्रिकेच्या रसांत तारांमागून तारा विरघळतांना पाहून मनाला खेद वाटतो; काय असेल तें असो, चांदण्याच्या फिक्कट तेजानें माझ्या मनांत करुणखिन्न कल्पनांचें काहूर जमायला लागतें!

वसुंधरा—वस्तुमात्राचा पहिल्यांदां हृदयावर दृढ संस्कार होतो त्याकाळीं जी मनोवृत्ति प्रबळ असते तिचीच छाया पुढें त्या त्या वस्तूशीं आजन्म संलग्न होऊन बसते! आपल्या वडिलांच्या अंतकाळीं आकाशांत पसरलेल्या संध्यारागाशीं त्यांच्या मरणनष्ट रक्ताची माझ्या कल्पनेनें कायमची मिळणी करून ठेविली आहे. संध्यारागांतील सूर्याची शेवटची प्रभा आपल्या वडिलांच्या अंतिम आशीर्वादांतील दयेप्रमाणें मला नेहमीं करुणमिश्रित वाटते.

भूपाल—अंतरिक्षांतील कोणतीही वस्तु मनुष्यबुद्धीला कुंठित केल्या-वांचून रहात नाहीं.

[वैभवें नटल्या०]

गौरवा प्रसरी प्रभूच्या भव्य पट हा नभाचा । जीवकोटि प्रचुर भू करि कुंठिता तेविं वाचा ॥धृ०॥ भ्रमति अवकाशांत अणु हे अलक्ष्यस्वरूपें ॥ पवन त्यांतुनि शीघ्र फिरतां नाद चाले तयाचा ॥ १ ॥ विस्मयाकुल मनुजमतिला तदा भास होई ॥ हुंकृतिध्वनि कोशवासी विश्व करि हाच साचा ॥२॥

प्रतिरात्रीं काळाच्या अजस्र कारखान्यांत संध्या आणि उषा यांच्या जरि-पदरानें झळकणाऱ्या अंबरपटाच्या बुट्टेदार चंद्रकळा परमेश्वर विसाव्यावां-चून कशाकरितां बरें काढीत असेल ?

वसुंधरा—ज्या महासाध्वींनीं पतीच्या देहाबरोबर अग्निशय्येची अखे-रशेज रचिली असेल त्यांच्याखेरीज हीं निर्वाणीचीं लेणीं दुसऱ्या कोणाला पचणार ?

भूपाल—पातिव्रतांतील पतिव्रता, परमपुरुषाच्या इच्छेप्रमाणें वागणारी प्रकृतिदेवीच, या अनंत वस्त्रांची स्वामिनी आहे! आपल्या दोघांच्या कल्प-नेंत किती अंतर आहे पहा ! मातृपदाला पोंहोंचल्याबरोबर स्त्री प्रौढगंभीर होते असें ह्मणतात तें खोटें नाहीं ! माझ्या चंद्रकलेच्या कल्पनेनें तुझ्या डोळ्यांसमोर सतीचें उदात्त कल्पनाचित्र दिसूं लागलें आणि त्याच वेळीं, वस्त्रांच्या उल्लेखावरून मला निराळाच विचार आठवत आहे. त्या पली-कडच्या डोंगरावर पांढऱ्या ढगाच्या पातळ पस्याशीं चंद्राचीं किरणें खेळ-तांना पाहून आपल्या हलक्या हातांनीं चंद्रमा भूदेवीच्या स्तनावरील हें सूक्ष्म धवल वस्त्र बाजूला सरकवीत आहे असें मला वाटलें. या विशाल वस्तूंच्या अनंत संसाराकडे लक्ष्य दिलें ह्मणजे त्यांच्या उदरांत वावरणाऱ्या आह्मां क्षुद्र प्राण्यांचें जीवन, आमच्या हृदयांत भावमात्रानें तरंगणाऱ्या विचारांच्या हालचालींइतकेंच अमूर्त आकाराचें भासूं लागतें. संसाराची ही क्षणभंगुरता समाधानकाळींसुद्धां कष्टदायिनी होते. सुखाच्या प्राप्तीनें इच्छेची तृप्ति होते पण त्या सुखाच्या अक्षयतेसाठीं पुन्हां नवी इच्छा भविष्यत्कालाकडे केविलवाण्या आशेनें पाहूं लागते. तृप्तीला इच्छेच्या

उत्तरक्रियेचें अमंगल रूप मिळतें! एका इच्छेच्या मरणांतून दुसरीचें ज-नन होऊन, त्यांची परंपरा आजन्म चालू राहते! ह्मणून, वंध्या तृतीच्या निराश सुखासाठीं–निःश्रेयसासाठीं आमच्या अगाध ज्ञानसागरांची, जीवात्म्याच्या जाणीवेवांचून परमात्मस्वरूपांत विलय करून टाकण्याची कल्पना साध्य नसली किंवा सत्यही नसली, तरी कल्पना–शक्य मात्र वाटते!

वसुंधरा—प्रीतीनें दोन भिन्न जीवांचा, एकमय जीव झालेला पाहून, भक्तीच्याही उत्कर्षाची ही सीमा, सत्य–आणखी साध्य तरी कां वाटूं नये?

भूपाल—बुद्धीला प्रीतीचें प्रत्यंतर पटतें, तशी ईश्वरप्रत्यक्षाची प्रचीति मिळत नाहीं ह्मणून! वाढत्या विचाराच्या हातघाईत, निर्दय बुद्धिवादाच्या आघातांनीं प्रेमळ श्रद्धेच्या हृदयाचीं शतशः शकलें होतात! अज्ञेयाच्या भव्य महाद्वाराशीं आथडणारी कल्पना, हताश वृत्तीनें कपाळमोक्ष करून घ्यावयालाही तयार होते. एकएकदां जिज्ञासाबुद्धि इतक्या आतुर तीव्रतेनें वळावते, कीं मला आत्महत्या करण्याची अनावर प्रवृत्ति होते ज्ञानपूर्तीविरहित जीवन जड वाटून, मरणाबद्दल अनिवार उत्कंठा वाटते!

वसुंधरा—अगबाई, काय हें भलतेंच बोलणें? सुखविचारांतून काय अभद्र विचार निघाले हे!

भूपाल—चेतनापूर्ण जीवनाचें उदात्त मरणांत पर्यवसान होतें त्याप्रमाणें सुखविचारांचा शेवटही करुणनिराश विषादांत झाल्यास तें सरळच आहे.

वसुंधरा—आपल्याला असे विचार मी मुळींच करूं द्यायची नाहीं; आपल्या दीनाराची शपथ आहे, आपल्या जीवितावर आपल्यापेक्षां माझा हक्क अधिक आहेना!

भूपाल—ज्या नाजूक बंधानें तूं मला बांधूं पाहतेस त्यानेंच मी उलट धर्मबंधनांतून मोकळा होत आहें! पुत्ररूपानें पुन्हां अवतरतांच, पितरांप्रमाणें पत्नीच्याही ऋणांतून मनुष्याची मुक्तता होते! दीनाराच्या जीवावर माझ्या जीवाचा नाश करायला मला पुरी मोकळीक नाहीं का? शिवाय, मरणाबद्दलच्या माझ्या आवडत्या कल्पनेंत माझ्या अर्धांगीला मी वगळलेली नाहीं! गूढाशीं झगडून थकलेल्या कल्पनेला वाऱ्यावर मोकळी सोडतांच, मरणाच्या एका कल्पनाचित्राकडे मी नेहमीं आशाळभूतपणानें पाहूं लागतों! पहा तें चित्र! संध्याकाळ नुक्तांच अतीत झालेला आहे; एकाद्या

खाडीच्या काळ्याभोर पाणभुईंत, चतुर्दशीच्या चंद्राच्या किरणांचा वावभर रुंदीचा पट्टा तरंगत आहे; अज्ञानजन्य विषादाची शेवटची साक्ष पटविण्यासाठीं, चंद्राच्या जरा कलत्या बाजूस, एकच काळसर ढगाचा तुकडा हलत्या नजरेसमोर झुलत आहे! आशेपेक्षांही मनोहर चांदणें, मोडत्या लाटांवर नाचत आहे. आह्मी दोघें एकाच लहानशा होडींत जवळ जवळ बसलों आहों; मानवी प्रयत्नावांचून, नुसत्या वाऱ्याच्या स्वच्छंद हेलकाव्यानें आमची होडी त्या चंद्रमार्गावरून जात आहे; दुतर्फा लहान टेंकड्यांच्या ओळींवर पसरलेल्या हिरव्या रानवटी, आंतल्या काळोखानें आणि भोंवतालच्या चांदण्यानें अस्पष्ट दिसताहेत; तुझ्या अधरामृतानें पावन झालेल्या द्राक्षासवाच्या एकाच पेल्यांतला अवशेष पिऊन—

वसुंधरा—द्राक्षासव ? ह्मणजे मद्य पिऊन ?—

भूपाल—ऐहिक मोहकतेला भुलून मनाला जगाशीं चिकटवणारी जाणीव विसरण्यासाठीं द्राक्षासवाचा घोट घेतलाच पाहिजे! महाकवीच्या यक्षाच्या दिव्य हाताचा माझ्या मद्याच्या पेल्याला आधार आहे! असल्या उन्मादाखेरीज जगाचा जाणीवपणानें निरोप घ्यायला धीर होणार नाहीं! त्या निशेच्या गोड धुंदींत, हृदय, उसळत्या रक्ताच्या खळखळाटांत बुद्धीला बुडवीत असल्यामुळें, तिची बडबड, होडीच्या दोहों बाजूंस मोडत्या लाटांवर चाललेल्या जलतरंगांच्या मर्मरध्वनीप्रमाणें मधुर वाटत आहे; किंचित् बेसावधपणानें माझा हात गळ्यांत पडतांना तुझा पदर जरासा अस्ताव्यस्त झालेला आहे; पदर तेवढासा सरकल्याची सुद्धां तुला अंधुक जाणीव आहे, पण बादशाही कैफाच्या अंमली आळसामुळें तो सांवरून घेण्याइतकी तत्परता नाहीं; डोळ्यांच्या पड्यावर गारवा वाढत जाऊन नकळत पापणीला पापणी लागत आहे! अशा स्थितींत सागरसंगमाच्या सीमारेषेजवळ आपली नौका डळमळत आहे! आणि ही साधी गोष्ट सांगण्यासाठींसुद्धां मी नादानें तुझ्या कानाजवळ तोंड आणीत आहें; मुखस्पर्शाच्या उष्ण चेतनेनें तुझ्या देहावर रोमांच थरारून तूं आपला केशपाश माझें तोंड चुकविण्यासाठीं आपल्या गालावर ठेविला आहेस, त्याच्या भिरभिरत्या रुळतीनें, माझ्या सर्वांगाला नखशिखांत गोड झिणझिण्या महिरून टाकित आहेत; अखेरच्या हालचालीनें मीं आपले ओंठ तुझ्या ओंठांशीं आणिले आहेत;

आपल्या शेवटच्या चुंबनाच्या मुहूर्तावर, सागर नदीमुखाचें पहिलें चुंबन घेत आहे; आणि त्या प्रणयतंद्रींत आह्मी डोळे मिटून घेत असतां, समुद्राच्या लाटेच्या ओंठाची मोठी मुरड पडून आमची होडी तिच्या पोटीं गडप होऊन जावी. थंड पाण्याच्या स्नानानें बुद्धीचे कण एकामागून एक सावध होत असतांना, शरीराचे अणु भराभर विरत जावे ! त्यावेळीं होडी अथांग सागराच्या तळाशीं जाण्यापूर्वींच आह्मी अज्ञेयाच्या मूळाशीं जाऊन पोहोंचूं आणि मरणाच्या मोलानें मिळविलेल्या पूर्ण ज्ञानांत रंगून जाऊं ! वसुंधरे, यापेक्षां मोहक मरण दुसऱ्या कोणत्याही स्थितींत मिळेल का ? निदान मला मरण यायचेंच असेल—(पिंगळा ओरडतो.)

वसुंधरा—इडापिडा टळो आणि अमंगळ पळो ! मघांपासून घाबरल्यासारखें होऊन माझ्या तोंडावर कृष्णनाम घोटाळत होतें; या पलीकडच्या झाडावर पिंगळ्यांची नेहमीं किलबिल चाललेली असते ! आपण आतां असें कांहीं वेडेंवांकडें बोलूं नये. माणसानें आपलें कसें शुभ बोलत असावें ! वेळेवेळेचा गुण वेगळाच असतो हो !

भूपाल—इतकावेळचें पांडित्य मावळलें वाटतें ? तुझ्या स्त्रीस्वभावानें अखेर वेळ साधलीच !

वसुंधरा—असेंच ह्मणून कसें चालेल ? काळवेळेचे आणि शकुनाचे पडताळे थोडे का पटतात ?

भूपाल—नुसत्या शुभ बोलण्यानें—नामोच्चारानें—इच्छित दैवघटना करितां येण्यासारखी असती तर कल्पवृक्षाच्या कल्पनेंत अलौकिक असें कांहींच राहिलें नसतें ! पक्ष्यांच्या शब्दांनीं सूचित संकटें तशाच पोपटपंचीनें पळतात, याचें कारण त्या संकटांचा अभाव हेंच होय ! देवाभोंवतीं फेऱ्या घातल्यानें दैवाच्या फेऱ्यांतून सुटका कशी होणार ? भविष्याचें अज्ञान हेंच सृष्टीच्या संसाराचें सार्वत्रिक सूत्र आहे ! मागें गेला तो भूतकाळ, अशी उरफाटी व्याख्या करून, मागून येणाऱ्या भविष्यत्कालाला पाहण्यासाठीं आपण पुढें दृष्टि लावून बसतों; पण भविष्यत्काल पाहतां येऊं नये ह्मणून परमेश्वरानें मनुष्याच्या पाठीला डोळे दिले नाहींत. भावि संसाररचना करण्याचे विधात्याचे हक्क आपल्याकडे घेऊन, आह्मी सदिच्छेनें आणि भावड्या आशेनें जेव्हां शक्यतेच्या भुसभुशीत वाळूवर मनाचे म-

नोरे उभारूं लागतों तेव्हां काळपुरुष आमच्या पाठीमागें उभा राहून निर्दय विनोदानें हंसत असतो! काळ मृदु हृदयाचा गालीचा तुडवीत येत नसता तर आह्मांला त्याच्या पावलांची चाहूल लागली असती! हृदयांतलें कल्पनागीत ऐकण्यासाठीं कान अंतर्मुख झाल्यामुळें त्याच्या हंसण्याचा भेसूर आवाज आह्मांला ऐकूं येत नाहीं! काळाचे हे हजारों डोळे कोणत्या अर्थानें लुकलुकत असतात हें आह्मांला कळेल तर कितीतरी निराशा आधींच टळतील! आमच्या भावि संकटांच्या विचारानेंच तर काळ असे डोळे मिचकावीत नसेल ना? ताऱ्यांच्या या चमकीचा अर्थ काय बरें असावा?

वसुंधरा—अनंत अंतरांवरील तारकांची तरल दृष्टि तर दूरच राहिली, पण हाताशेजारीं उभ्या राहिलेल्या वृंदावनांच्या नजरेची चमक काय अर्थांची आहे ती तरी आपल्या भोळ्या मनाला कुठें कळते आहे?

भूपाल—इतक्या वर्षांच्या सहवासानंतरसुद्धां, वृंदावनाबद्दल तुला शंका यावी हें तारकांच्या दृष्टीपेक्षांही अधिक गूढ आहे. तुझ्या लहानपणापासून तूं त्याला पाहत आहेस, पण त्याचें वर्तन कधीं वावगें दिसलें आहे का?. नांवाजण्याजोग्या गोष्टींना नांवें ठेवल्याखेरीज त्याच्या निंदकांना गत्यंतर नाहीं!

वसुंधरा—मी त्यांची निंदा कशाला करूं? त्यांचे गुण कुणालाही दिसण्यासारखे आहेत. पण काय असेल तें असो; जुनाट किल्ल्यांच्या दारांत उभें राहणाऱ्याला, वरच्या चौकटींतल्या एकाद्या निखळलेल्या दगडाची भीति डोक्यावर सारखी अधांत्रीं हेलकावत राहते; वृंदावनांकडे पाहतांना माझी स्थिति अशीच होत असते! कधीं कधीं दीनाराला घेतांना त्यांच्या तोंडावर इतकी व्यवहारदक्ष सावधगिरी दिसून येते, कीं त्यांच्या त्या खेळवण्यांत कौतुकाची छायासुद्धां भासत नाहीं! अशा वेळीं त्यांच्या डोळ्याशीं डोळा भिडविला ह्मणजे ते इतक्या तीव्र दृष्टीनें पाहूं लागतात, कीं त्यांच्या डोळ्यांचीं किरणें खालीं पाहिलें तरी सर्वांगाला सुईसारखीं टोंचतात आणि वर पाहिल्यावांचून त्यांच्या चेहऱ्यावरचा कपटी सावधपणा दिसूं लागतो.

भूपाल—त्या बिचाऱ्या एकनिष्ठ सेवकाला-अकृत्रिम मित्राला—माझ्या

निर्व्याज बंधूला तुझ्याकडून मोठें योग्यच बक्षिस मिळत आहे ह्मणायचें! वसू हा तुझा दुराग्रह दूर होऊन कधींतरी तुला आपल्या संशयवृत्तीमुळें ओशाळल्यासारखें होईल! अहाहा, तो पहा केवढा मोठा तारा खळकन् तुटून–(वसुंधरा भूपालाचे डोळे झांकते व स्वतःचे डोळे मिटून घेते.)

वसुंधरा—तारा पडतांना त्याकडे पाहूं नये ह्मणतात; पाहणाराचें आयुष्य कमी होतें! माझ्या उरांत, कां कुणास ठाऊक, एकाएकींच धडकी भरली आहे! (भूपाल व वसुंधरा डोळे उघडतात. वृंदावन येतो.)

भूपाल—वेडी आहेस झालें! कोण वृंदावन? वः! वेळेवर आलास! वसुंधरे, या उल्कापातांतूनच हा माझा प्राण घेण्यासाठीं खालीं आला आहे असें सांगितलें तर तेंसुद्धां तुला खरें वाटेल!

वृंदावन—तूर्त प्रश्न तुझ्या प्राणांचा नसून युवराजांच्या प्राणांचा आहे! एकांताची अमर्यादा केल्याबद्दल मला क्षमा कर! या घटकेला युवराज प्राणसंकटांत आहेत!

भूपाल—काय ह्मणतोस?

वृंदावन—माझ्या शब्दांची पुनरुक्ति करण्यालाही अवकाश नाहीं. आपण एकदम गेलों नाहीं तर युवराज एका अकल्पित कारस्थानाला बळी पडतील!

भूपाल—हें कारस्थान बहुतकरून इंद्रनाथानेंच आरंभिलेलें असावें!

वृंदावन—त्या कारस्थानाच्या आरंभापेक्षां, शेवट करण्यासाठीं मी घाई करीत आहें!

भूपाल—चल, चल मग लौकर! (भूपाल व वृंदावन जाऊं लागतात.)

वसुंधरा—नाथ, मी या सर्व गोष्टींनीं इतकी भ्यालें आहें कीं—

भूपाल—आपला चिमुकला शिपाई तुझें संरक्षण करील. (जातात.)

प्रवेश तिसरा.

[स्थळ—राजमंदिर. कंकण प्रवेश करितो.]

कंकण—वेळांत वेळ काढून त्या दोन्ही घड्यांची उजळणी केली पाहिजे. एक वृंदावनांनीं सांगितलेलें महाराजांजवळचें रडगाणें आणि दु-

सरा किंकिणीला ऐकविण्यासाठीं त्या पंडितानें पढविलेला प्रेमपाठ! दोही वेळीं गुडघे मोडायचे आहेत; पवित्रे मात्र जरा निराळे आहेत! हं, हा महाराजांपुढें; दोन्ही गुडघे मोडून, हे प्राणेश्वरि का हे प्राणदात्या? या दोन्ही प्रकारांतल्या सारखेपणामुळें थोडा घोटाळा होण्यासारखें दिसतें! हे प्राणेश्वरि, हा किंकिणीचा किताब दिसतो, आणि महाराज, हे प्राणदात्या! पुन्हां ह्मणावें एकदां! दोन्ही गुडघे मोडून आणि दोन्ही हात जोडून, हे प्राणेश्वरि किंवा हे प्राणदात्या, माझ्या घोर प्रेमामुळें माझ्या तोंडांतून शब्दही निघत नाहीं! या अपराधानें मी रात्रंदिवस विरहव्याकुल होऊन आपली करुणा भाकतों! पुन्हां असें अघोर प्रेम केलें तर, राजाधिराज, मला आपल्या हृदयमंदिरांत स्थळ दे! छेः, कांहीं इकडची मंडळी तिकडे घुसल्यासारखी दिसते! हृदयमंदिर वगैरे किंकिणीचे वऱ्हाडी! प्रेमपाठच ह्मणून पहावा बरें! एक गुडघा मोडून, एक हात छातीला लावून, दुसरा समोर नाचवून, हे प्राणेश्वरि किंवा हे प्राणदात्या, पैकीं कोणी तरी! छट्! हें जमेलसें दिसत नाहीं! जिवाचा करावा घडा आणि वेळेवर सुचेल तें द्यावें दडपून! प्रसंग हिंमत देतोच आहे मर्दाला! (जातो.)

प्रवेश चवथा.

[स्थळ—युवराजाचें शयनमंदिर. युवराजाच्या पलंगामागें मच्छरदाणीच्या आड राजा उभा आहे; एका बाजूनें भूपाल तरवार उपसून प्रवेश करितो.]

भूपाल—(स्वगत) वृंदावनाचा शोध तंतोतंत खरा आहे! मच्छरदाणीच्या आड अस्पष्ट मनुष्याकृति दिसत आहे ती मारेकऱ्याखेरीज कोणाची असणार? इतक्या दुरून पुढें होऊन भागणार नाहीं! हा मारेकरी कदाचित् स्वतां इंद्रनाथच असला तर जिवावर उदार होऊन तो आधीं युवराजावर वार करील! पलीकडच्या बाजूनें पलंगाखालीं शिरून एकदम त्यावर वार करावा! [जातो व शेवटच्या पडद्यांतून निघून सरपटत पलंगाखालीं शिरतो; नंतर बाहेर येऊन एकदम युवराजाच्या अंगावरून तलवार पलंगामागील आकृतीवर उगारतो.]

राजा—थांब! चांडाळा! एकदम थांब!

(युवराज जागा होतो.)

युवराज—कोण भूपाल? मंडलेश्वर! (उठून त्याला मुजरा करूं लागतो.)

भूपाल—कोण प्रत्यक्ष महाराज?

[राजा पुढें होतो व वृंदावन प्रवेश करितो.]

वृंदावन—कंकणाला मीं बाहेरच थोपवून ठेविला आहे! आपली आज्ञा असेल तर त्याला समोर आणतों.

राजा—त्याची कांहीं जरूर नाहीं! भूपालाची कृति इतकी उघड स्वरूपाची आहे, कीं त्याच्या अपराधासाठीं कोणाच्या साक्षीची आवश्यकताच नाहीं!

भूपाल—माझा अपराध? वृंदावन! हा काय प्रकार आहे?

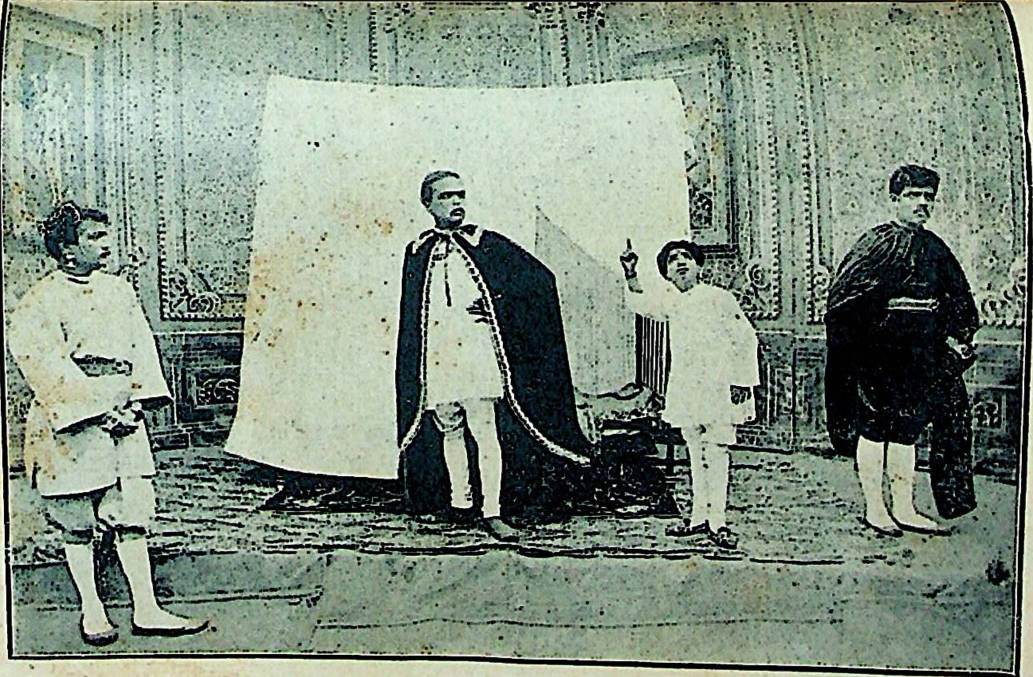
वृंदावन—मित्रप्रीतीपेक्षां, स्वार्थापेक्षांही राजभक्तिच अधिक प्रिय वाटल्यामुळें, मीं महाराजांच्या पायांजवळ आपलें सारें कारस्थान सांगून टाकिलें आहे.

भूपाल—कसलें कारस्थान! वृंदावन, हा काय अर्थाचा अनर्थ होत आहे?

राजा—अनर्थ होत नाहीं; व्हायचा मात्र टळला! तुझ्या भयंकर कारस्थानाची माहिती आपणां सर्वांनाच झालेली आहे! तुझ्यासारख्या अघोर, विश्वासघातकी राक्षसापेक्षां, इंद्रनाथाचें उघडें वैर कितीतरी उदारपणाचें वाटतें! माझ्या लाडक्या बाळाचा घात करून राजपद मिळविण्याची इच्छा! त्याच्या जन्मानें झालेली हानि त्याच्या मरणानें भरून काढण्याची कल्पना! भूपाल, तुझां सामान्य लोकांचीं वस्त्रें अंगावर बेततात पण राजवस्त्रें कधीं कधीं जीवावर बेततात हें तुझ्या एका क्षणांत प्रत्ययाला येईल!

वृंदावन—(राजाचे पाय धरून) महाराजांच्या पायांजवळ माझ्या मित्रासाठीं मी दयेची याचना करीत आहें!

राजा—त्याची गतसेवा या घोर अपराधामुळें कृत्रिम ठरून अधिकच भयंकर वाटली नसती तर तिच्याकडे पाहून तरी याच्यावर थोडी दया करितां आली असती—आणि याच्यावर दया तरी काय करायची? याचा अपराध

युवराज—चंदनाभोंवतीं सर्पांचा कायमचा विळखा असतो हें त्यांच्या मैत्रीचेंच लक्षण ह्मणतां येईल कां ?

D. A. P. Works

इतका अमानुष आहे, कीं त्यांच्या दृष्टीनें केलेली दयासुद्धां अत्यंत भयंकर शिक्षेइतकी उग्रच असणार !

वृंदावन—रागाच्या भरांत महाराजांनीं मला दिलेलें वचन विसरूं नये अशी माझी प्रार्थना आहे.

भूपाल—या अकल्पित प्रकारानें माझें मस्तक इतकें सुन्न होऊन गेलें आहे, कीं कोणत्या शब्दांनीं सत्य आपल्यापुढें मांडावें हेंच सुचत नाहीं.

राजा—अपरोक्ष घडलेली गोष्ट सांगण्यासाठीं शब्दांची जरूर असते. प्रत्यक्ष कृति समोर असल्यावर बोलण्याचें कारणच पडत नाहीं.

युवराज—महाराज, माझा बोलण्याचा अधिकार नाहीं, पण मी खात्रीनें सांगतों, कीं या प्रकारांत कांहींतरी दगलबाजी आहे. भूपालांच्या सरळ हृदयाची साक्ष मी देतों; माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवा.

राजा—आणि वृंदावनाच्या बोलण्यावर कां ठेवूं नको ? भूपालाच्या कृतीची साक्ष कां घेऊं नको ? हालचाल करण्यापूर्वीं सापालासुद्धां सरळ राहतां येतें !

युवराज—वृंदावनांनींच हें विष आपल्या कानांत ओतलें असेल तर आपलें ह्मणणें मी त्यांनांच लागू करीन.

राजा—गळ्यांत गळा घालून फिरणाऱ्या मित्राचा सुखासुखीं गळा कापण्याचें वृंदावनांना कांहींच कारण नव्हतें. त्यांचा परस्परांशीं निकट सहवास लक्षांत घ्या.

युवराज—नुसत्या निकट सहवासानें शुद्धभावाची मित्रता सिद्ध होत नाहीं. चंदनाभोंवतीं सर्पांचा कायमचा विळखा असतो हें त्यांच्या मैत्रीचेंच लक्षण ह्मणतां येईल का? महाराज, विचार करा, माझी खात्री आहे, कीं हें सारें कारस्थान या वृंदावनाचेंच आहे ! याच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवूं नका.

[मन वरीतसे नृपराया०]

भुलुनियां खलजनालापा । जरि दिला ताप निष्पापा ॥
तरि निरयनिरति न दुरापा ॥ ध्रु० ॥ या सदर्पा ।
बघुनि सर्पा । तनु सकंपा जात-कोपा ॥ नय कुजनिं
उचित जरि घडत न तरि मलिन करी सत्प्रतापा ॥ १ ॥

राजा—युवराज, आपल्या उपकारकाची नसती निंदा आणि आपल्या वडिलांचा उपमर्द करून तुह्मी बालवृत्तीचें उल्लंघन करीत आहांत !

भूपाल—युवराज, निष्कारण महाराजांच्या रोषाला पात्र होऊं नका. दुःखांचा कडेलोट झाला असतांही तुमच्या या तरफदारीमुळें, मला नेहमीं समाधान वाटत जाईल. सर्वसाक्षी परमेश्वराच्या खालोखाल मी तुह्मांलाच मान देत जाईन. मृत्युंजयमहाराज, आपण मात्र माझ्या जीविताचें चांगलें सार्थक केलें ! देवा, आत्मश्लाघेच्या अपराधाची मला क्षमा कर ! राजा मृत्युंजया, अरुंधतीच्या राजपदासाठीं मला कपटाचा आश्रय करण्याचें काय कारण होतें ? वनशंकरीच्या शिकारींत, चवताळलेल्या वाघिणीनें युवराजांवर अचानक झडप घातली, त्यावेळीं त्यांच्या पुढें होऊन जंगलच्या राणीच्या तोंडांत मस्तक द्यायला तयार झालों, तो माझ्या मस्तकावर तुझा राजमुकुट बसण्यासारखा नव्हता ह्मणून नाहीं ? वीरावतीच्या रणकंदनांत पहिली हौस पुरविण्यासाठीं आलेल्या युवराजांच्या रोखानें जेव्हां इंद्रनाथाच्या लोकांनीं चाल केली. तेव्हां त्यांना पाठीशीं घालून मीं आपल्या देहाच्या चिंधड्या करून घेतल्या ! तुझीं जीवावर बेतणारीं राजवस्त्रें या देहावर बेताचीं बसण्याजोगीं नव्हतीं एवढ्यासाठीं त्याची तशी दैना करून घेतली का ? त्यावेळीं तळपणारी ही तलवार आज युवराजांच्या रक्तासाठीं हपापून का बाहेर पडली आहे ?

राजा—नीचा, या वाचाळपणानें आपल्या कृतकर्मावर पांघरूण घालूं पाहतोस ! तुझी ती दगलबाज तलवार पायांखालीं मोडून तिचे तुकडे—

भूपाल—हे शब्द उच्चारणाऱ्या दुसऱ्या जिभेचे—हे शब्द पुन्हां उच्चारशील तर राजा, तुझ्या जिभेचे–सुद्धां, तुकडे झाल्यावांचून रहायचे नाहींत ! एखाद्या मूर्खाच्या जिभेप्रमाणें वाटेल त्या वेळीं वळवळण्यासाठीं ही तलवार कधींही म्यानाबाहेर आली नाहीं! युवराज, तुमच्या आमच्या पूर्वजांची ही रणदेवता आज मी तुह्मांला देतों. यापुढें मला तिची कधींच जरूर पडणार नाहीं ! आजच्या माझ्या बदलौकिकामुळें मला कोणी विश्वासानें जवळ करणार नाहीं आणि कृतसेवेचे हे धिंडवडे झालेले पाहून मलाही पुढें कोणाजवळ सेवा करावीशी वाटणार नाहीं ! हिचें नीट जतन करा. (तलवार देतो.)

युवराज—तुमचा हा शेवटचा कृपाप्रसाद मी मस्तकीं धारण करितों.

[ना छेडो गारि०]

दुर्दैवें हेतु झाला तुह्मां द्याया ताप हा ॥ ध्रु० ॥
उपकार आजवरि केला । तो अकालिं विलया गेला ।
अपकारमात्रें याला । स्मरावें आतां पहा ॥ १ ॥

राजा—भूपाला, हा अधिक प्रसंग होत आहे. या कृपाप्रसादानेंच तुझें मस्तक धडावेगळें होणार होतें. वृंदावन, या कृतघ्नाला इथून घेऊन चला; नाहीतर याच्या अमर्याद शब्दांनीं खवळल्यामुळें माझ्या हातून तुह्मांला दिलेल्या वचनाचा भंग होईल! याला नीट बंदोबस्तानें ठेवा! भूपाल, तळघरांत कोंडून ठेवण्यानेंच तुझ्यावर मोठी दया केल्यासारखें होणार आहे. अशा निराधार स्थितींत तूं जर बाहेर पडलास तर तुझ्या हाताखालच्या लोकांकडूनच तुझा अपमान होईल. पर्वताच्या माथ्यापासून ढळलेल्या कड्याचा, मातीला मिळण्यापूर्वींच खालच्या कडेकपारींवर आदळून पार चुराडा होऊन जातो.

भूपाल—माझें वैभव मीं दुसऱ्याला गैरवाजवी जाणविलें नसल्यामुळें माझ्या आपत्तीची दुसऱ्याकडून मला जाणीव होईल ही भीति मला मुळींच वाटत नाहीं! पण एका अर्थी आपण ह्मणतां त्याप्रमाणें तळघरांतला अंधकार मला खरोखरीच उपकारी होणार आहे; जिथें स्वतांचें बोट डोळ्यांत घातलें तरी दिसावयाचें नाहीं तिथें दुसऱ्यांनीं आपल्याकडे पाहून बोटें केल्याचें कुठून कळणार?

राजा—वृंदावन, याच्या घरादाराची तुह्मांला वाटेल ती व्यवस्था करा! इतक्या कपटी आणि कृतघ्न मनुष्याला फारच बंदोबस्तानें संभाळावयाला विसरूं नका! युवराज, चला पुढें!

युवराज—मंडलेश्वर, मी कोणत्या तोंडानें आपला निरोप घेऊं!

[बरस्लालकि शाव०]

अंतरिं खेद भरे, दीनवदन बोलेना । शून्य आलोक, शून्य जग, शून्य हृदय डोलेना ॥ शुभदर्शन चरणाचें, नच आतां ह्मणुनी । देह हा जड जाहला शोकविकल हालेना ॥ १ ॥

व्यर्थ जीवित यावरी, वज्र पडेना कां शिरीं । हें अपयश आजि या प्राक्तनिं हृत आलेंना ॥ २ ॥

(भूपालाला वंदन करितो. राजा व युवराज जातात.)

वृंदावन--भूपाल, राजाज्ञा ऐकलीसना ? चल आतां माझ्याबरोबर!

भूपाल—हरहर, साऱ्या मानवी पातकांत मी ज्या कृतघ्नतेला अत्यंत घोर समजत आलों, तिचाच आज माझ्यावर आरोप आला; आणि तो-सुद्धां माझ्या मित्राच्या कृतघ्नतेमुळेंच! परमेश्वरा, माझ्यावरचा नसता कलंक दूर करण्याची मनःस्फूर्ति होईपर्यंत या वृंदावनाला दीर्घायुष्य द्या आणि—

[पापी दादुरवा०]

करा करुणामया क्षमा । विषमा जरिगमे कृति हृतकामा तरि सुखधामा सुपरिणामा ॥ धृ० ॥ क्षणाचि हृदय भरतां विकारीं । मोदभरें तव कृति न स्वीकरिं । विसरुनि तें; अघ हें सहा-या दे या शमा ॥ १ ॥

(जातात.)

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळ—तळघर. भूपाल प्रविष्ट.]

भूपाल—(स्वगत) काय भयंकर काळोख हा!

[मग जैयां हो०]

प्रलयाची जी हृतदशा । आली ती का आतां ॥ धृ० ॥ रवि-किरणां वाटे भय याया । वघुनियां ऐशा या एकान्ता ॥ १ ॥

या तळघराच्या कैदखान्यांत शरीराला, त्यांत मर्यादिलेल्या जीवात्म्याप्रमाणेंच कोंडल्यासारखें वाटत आहे. किती भेसूर स्तब्धता ही! उबलेल्या पाकोळ्यांनीं, वाऱ्याच्या चुकून आलेल्या झुळकीचा गारवा लागतांच,

पंख फडफडविले ह्मणजे माझ्या स्वगत विचारांच्या हालचालीनेंसुद्धां रागावलेली स्तब्धताच मला गप्प रहायला सांगत आहेशी वाटते. कोंपऱ्या-कोंपऱ्यांत कोंदाटलेला काळोख, जणुं काय एवढ्याशा जागेंत कसाबसा सामावण्याचा प्रयत्नच करीत आहे. या झरोक्याच्या फटींतून दिसणारी एकच तारका कायती तेजाची साक्ष देत आहे. खरें ह्मटलें तर, जीवकोटीच्या हिशेबांत एक जीवाच्या वांट्याला एक तारा थोडी झाली का? पण तीसुद्धां डोळे मिचकावून माझ्या अगतिक स्थितीचा उपहास करीत आहे! तेजस्वी बाले, चार भिंतींच्या कोंडवाड्याबाहेर मला जातां येत नाहीं ह्मणून का मला हंसत आहेस? वेडे, अवाढव्य आकाशाच्या मैदानांतही तुला तरी आंखलेल्या रेषा–मात्र मार्गापासून जरासें इकडे तिकडे सरकतां येतें आहे का? मग हंसायचें कारण कुठें उरलें? टीचभर जागेंत कोंबलेला भूपाल काय आणि अनंत अंतराळांत खिळलेली तारका काय–पूर्वसंचितानें दोघांनाही सारखेंच जखडून ठेविलेलें आहे!

[आज अंजन दियो०]

भारसंचय महा नियामि चंचलपदा। जात–मात्रास या कर्मबंधापदा॥ ध्रृ०॥ शकट–भर जड यथा। महोक्षहि वाहतां॥ सुटतना कष्टतां। चक्रपद्धति कदा॥ १॥ पूर्वकृत संचिता। जीव हा ओढितां॥ नियति–रेखांकिता। मात्र गति तापदा २

अरेरे, माझ्या कर्मगतीचा रोख कोणीकडे आहे हें मला कळेल का? डोळे फाडून या काळोखाकडे कल्पांतापर्यंत पहात बसलें तरी भविष्यत्कालाचीं पुसट सुद्धां पावलें दिसण्याचा संभव नाहीं. बुद्धीचे बंध तोडून जीवापासून सोडविलेल्या नुसत्या विलग डोळ्यांनीं असेंच पहात बसणें भाग आहे.

[वृंदावन प्रवेश करितो.]

वृंदावन—(स्वगत) पापाबरोबर भित्रेपणाही वाढत जातो! तळघरांतल्या अंधुक उजेडांतसुद्धां भूपालाला तोंड दाखवायची शरम वाटल्यामुळें ही संध्याकाळची वेळ साधावी लागली! त्याच्या निर्दोष हृदयाचा तळतळाट, कल्पनेनें आठवला ह्मणजे माझी राक्षसी इच्छा, शब्दांनीं त्याच्यापुढें उभी रहावयाला धजत नाहीं आणि त्याला सांगितल्याखेरीज तर इलाज नाहीं! दीनाराचा घात करण्याची भीति घातली तर वसुंधरा कदा-

चित् गांगरणार नाहीं ! अखेरीस भूपालाचा प्राणनाश करण्याचें साधनच पुढें करावें लागेल ! आजच ही गोष्ट याला कळली ह्मणजे पहिल्या भ-क्यानें उसळलेलें रक्त विचारानें थंडावून, याचें तत्त्वज्ञानी हृदय प्राणांचें मोल ठरविण्याच्या नादाला लागेल ! पण माझी ही इच्छा इतकी पापपूर्ण नसली तर चालणार नाहीं का? वसुंधरेनें माझ्या गळ्यांत नुसता हार घा-तला तर माझें समाधान कां होऊं नये ? भूपालाची जागा एक क्षणभर मिळाली तर संकेतानें माझी सूडाची कल्पना खात्रीनें शांत होईल ! पण खात्रीनें होईल का ? चाललों मी पुन्हां विचाराच्या पुरत्या पकडींत! बस, आतांचा हा संकल्प वावगा तर नाहींच, पण अवश्य आहे ! त्याच्या मृदु-पणामुळें मला भूपालाशीं बोलण्याचा धीर येत आहे ! (उघड) भूपाल!

भूपाल—कोण, वृंदावन ? सांग, वृंदावन, सांग लौकर, कोणत्या लाभाच्या आशेनें तूं स्वतांचा असा सत्यानाश करून घेत आहेस ?

[उदतन दतन०]

अघटित कृतिसि करिसि कां ॥ धृ० ॥ या पापातें कवण अशि महती आशा वद करावि जाळि अंतरंग जें तदुपरि आ-त्मनाश चिरंतनासि करि सुकृतलव नुरवि ॥ १ ॥

वृंदावन—(स्वगत) शब्दाला शब्द वाढवीत बसून उपयोगीं नाहीं!

भूपाल—वृंदावन, बोलत कां नाहींस ? अशी कोणती वस्तु तुला दु-र्मिळ वाटली, कीं जिच्यासाठीं कपटाचा आश्रय करून, जिवलग मित्राशीं विश्वासघात करावा लागला ?

वृंदावन—अशी वस्तु एकही नसेल का ? प्रथम तूं आपल्या मित्रभा-वांत स्वार्थवृत्तीनें वागलास ! भूपाल, माझ्या मित्रस्नेहांत कुठें तरी अंतर पडलें होतें का ? रात्रींचा दिवस करून तुझ्या सुखासाठीं झटतांना मीं मागेंपुढें पाहिलें का ?

भूपाल—ह्मणून आतां माझ्याभोंवतीं अशी दिवसाची रात्र करितांना मागेंपुढें पाहत नाहींस वाटतें ? तुझ्या निःसीम स्नेहाशीं मीं कधीं द्रोह केला ? माझ्या सुखदुःखांचा वांटेकरी तूं कोणत्या वेळीं नव्हतास ? माझ्या हृदयाच्या सिंहासनावर तुला बसाविलें नव्हतें का ?

वृंदावन—त्या हृदयांत मला जागा मिळाल्यामुळेंच मला कळलें, कीं

मला आपल्या सुखदुःखांचा खराखुरा वांटेकरी तूं मुळींच समजत नाहींस. रणांगणांत तुझ्या दुःखांचा वांटाच मला देऊन, आपल्या सुखाची वस्तु मात्र तूं हृदयांत दडवून ठेविलीस. त्या हृदयस्थ सुखापासून तूं मला दूर ठेविलेंस !

भूपाल—अशी कोणती वस्तु ती ? सांग. या क्षणीं ती तुला देऊन टाकतों !

वृंदावन—तुझ्या हृदयांतली वसुंधरेची मूर्ति ! ती मला पाहिजे, समजलास ?

भूपाल—वृंदावन, काय बोललास हें ! त्या दिव्यमूर्तीसह, माझ्या हृदयाचा पार चुराडा केलास ! माझ्या शरिराचे सांधेही निखळून, मोडून टाकिलेस !

वृंदावन—तुझ्या हृदयाचा चुराडा झाला हें ठीक झालें ! माझ्या पुढच्या सांगण्यानें त्याला आणखी धक्का बसण्याची आतां भीति नाहीं !

भूपाल—कोणत्या अघोर निर्लज्जपणानें हें बोलण्याचा तुला धीर होत आहे ? कपटी राक्षसा, मित्रपत्नी ह्मणजे साक्षात् मातेसारखी आणि—

वृंदावन—(एकदम खवळून) कोण कुणाचा मित्र! वसुंधरेच्या बापाचे ते शब्द ऐकूनही, माझें तिच्या नवऱ्याशीं मित्रभावानें वागणें, तिच्या लहानशा पोरालासुद्धां खरें वाटणार नाहीं ! त्या उन्मत्त थेरड्यानें प्रत्यक्ष माझ्या मातेबद्दल–त्या शब्दांचा मी आज उच्चार करीत नाहीं, अजून केला नाहीं,–भ्रष्ट झालेल्या वसुंधरेच्या वर्णनाच्यावेळीं ते मीं वापरणार आहें. तेवढ्यासाठीं मीं तुझ्याशीं स्नेह केला ! माझें आतांचें आचरण कपटाचें नसून मागची मित्रता मात्र कपटाची होती! सावजावर झडप घालण्यापूर्वीं अचूक टिपण साधण्यासाठीं संधि पाहणाऱ्या वाघाचा तो क्रूर समाधि होता!

भूपाल—तुझ्या पातकाच्या काळ्याकुट्ट राशीमुळें, तुलनेनें हा काळोख धवळून, तुझें भयंकर स्वरूप मला स्पष्टपणें दिसत आहे !

वृंदावन—थांब, त्यापेक्षांही भयंकर भविष्य तुझ्याकडे धांवून येत आहे त्याकडे पहा !

भूपाल—आतां भविष्य नको आणि कांहीं नको ! वृंदावन, माझ्या मनोवृत्ति महिरून मरून गेल्या! पत्नी आणि मित्र हींच संसारांतील मुख्य

जीवबंधनें ! त्यांपैकीं एक आपण तुटून, दुसऱ्याला तोडीत आहे ! वृंदावन, माझ्यावर एक अनुग्रह कर.

[नेवर बाजेरे०]

घे प्राण ह्या क्षणीं । या क्षणीं । स्मरुनि स्नेहभावा उरत न तो जरि । क्षण गत एक तरी । स्मरणीं आणीं ॥ ध्रु० ॥ मरण आजि मज प्राणदानसें । विश्व सकल हें फिरलें भासे । ताप हृद्यांतरींचा शतविध पीडितसे ॥ मानीं ॥ १ ॥

यावेळीं माझा प्राण घेशील तर मी तुझे उपकार आमरण विसरणार नाहीं!

वृंदावन—व: उपकाराची पूर्णता होण्यापूर्वींच तुझी कृतज्ञता नाहींशी होणार ! ठीक आहे; तुझ्या या विनंतीचा मी अमानुषपणानें अनादर करीत नाहीं. उद्यां वसुंधरेनें माझ्या गळ्यांत–माझ्या–माझ्या सांगण्याचा धिक्कार केला तर आधीं दीनाराचा बळी घेईन! तेवढ्यानें तिचे डोळे उघडले नाहींत तर तुला आपले डोळे मिटण्याचा प्रसंग येणार आहे ! तिच्या पातिव्रत्याचा किंवा तुझ्या प्राणाचा तरी नाश केल्यावांचून मी राहणार नाहीं ! तिनें माझी विनंति अमान्य केली ह्मणजे मी तुझी आंतांची विनंति मान्य करीन ! आजची रात्र चांगली झोंप घे. उद्यां शांत मनानें या गोष्टीचा नीट विचार करून ठेव! चार दिवसांचा तुला विचारासाठीं अवधि देऊन ठेवितों !

भूपाल—झोंप घेऊन तरी आतां काय विश्रांति मिळणार ? झोंपेंत याच गोष्टीचीं, पण बेताल स्वप्नें पडून मनःस्थिति अधिकच व्याकुळ होईल ! त्यापेक्षां सत्यसृष्टीच्या यातनाच काय वाईट ? आणि चार दिवसांनीं तरी काय होणार ? क्रियाभेद नाहींसा झाल्यामुळें या काळोखाप्रमाणें काळाला अघोर एकरूपता आली आहे. तीच एकरूपता माझ्या विचारांचीही ! जा ! माझ्या विचार–शक्तीला तुझ्या शब्दांकडे कधींही पाहवणार नाहीं. हेंच माझें एकरूप उत्तर !

(पडदा पडतो.)

प्रवेश दुसरा.

[नूपुर प्रवेश करितो.]

नूपुर—(स्वगत) हा तर्क चुकणें संभवतच नाहीं मुळीं ! सुदामानें सांगितलेली हकीकत किंकिणीला आपल्या तर्कांसह जरा बढवून सांगावी, ह्मणजे कंकणाचा त्या गोष्टीशीं संबंध असल्यामुळें तिच्या मनांत त्याच्याविषयीं किल्मिष उत्पन्न झाल्याखेरीज राहणार नाहीं ! सुदामानें सहजगत्या ह्मणून सांगितलेली भानगड माझ्या इतक्या जिव्हाळ्याची आहे हें त्याला मुळींच ठाऊक नाहीं ! महाराजांचा एवढा राग झाला तरी वृंदावनांनीं भूपालांचे प्राण वांचविण्यासाठीं रदबदली केली; त्यांना आपल्या ताब्यांत घेऊन तळघरांत कोंडलें; शिवाय, वसुंधरेलाही दुसऱ्या तळघरांत कोंबलें; सुदामानें सांगितलेलें हें गुपित खरें असलें—आहेच बहुतेक—तर या सर्व गोष्टींपासून एकच सिद्धांत निघतो, कीं वृंदवनाची वसुंधरेबद्दल खटपट चाललेली आहे. नाहींतर, वृंदावनानें भूपालाचा जीव वांचवीत बसण्याचा, कशाशींही नीट संदर्भ जुळत नाहीं मुळीं ! वसुंधरेवर छाप बसविण्याकरितांच वृंदावनाचा हा सारा खटाटोप असला पाहिजे. कंकण या कारस्थानांत आहे हें ठीक झालें. असल्या बदमाषपणांत कंकण वावरत असल्याचें किंकिणीला खुलवून सांगितलें, कीं त्याच्याबद्दल तिच्या मनांत खास नावड वाटायला लागेल. शिवाय, आतां प्रेमयाचनेंतही कंकणाची बरीच त्रेधा उडणार आहे ! या शास्त्रोक्त प्रकारांत रूपवर्णन करण्यासाठीं पंडितांकडून त्यानें काव्यसामग्री जमविली आहे, आणि निरनिराळ्या अंगांना देण्याच्या उपमा ओळीनें आठवण्यासाठीं चित्रांचे कपटे अनुक्रमानें जुळवून आणिले आहेत ही खबरही सुदामानें दिली ह्मणून बरें झालें ! येतां येतां त्याला गांठून तीं चित्रें पाहतांना गफलतीनें त्याच्या अनुक्रमांत गडबड करून ठेवल्यामुळें तो नखापासून केंसापर्यंत किंकिणीचें वर्णन करूं लागतांच खूप घोंटाळा उडेल आणि त्याचा मूर्खपणा तिच्या ध्यानांत येईल ! इथपर्यंत खासें यश येत चाललें आहे ! दामिनीची आणि त्या संन्यासी सत्पुरुषाची काय भानगड आहे हें अजून नीटसें कळत नाहीं ! तिनें दोनचारदां त्याच्या गांठी घेतल्याचें समजलें; पण त्या कशासाठीं ? तसेंच,

हा सुदाम तिचा कोणी नातलग आहे कीं काय? का नवराच आहे तिचा! थट्टेनें मीं त्याला सुदाम ह्मणतां ह्मणतां खराच सुदाम ठरायचा हा एखादे वेळीं ! तर्कवितर्क करायला वेळ नाहीं! कंकण किंकिणीकडे आधीं जाऊन पोंचावयाचा नाहींतर ! हा समारंभ एकदां उरकला ह्मणजे. तिला तेवढें वृंदावनाचें रहस्य एकटीला सांगितलें पाहिजे ! (जातो.)

प्रवेश तिसरा.

[स्थळ—किंकिणीचें घर. वीणा घेऊन बसलेली किंकिणी प्रविष्ट].

किंकिणी—(स्वगत) अशी वीणा घेऊन सरस्वतीसारखी बसलेलीच बरी का चित्रांतल्या कौसल्येसारखी मनगटावर पोपट घेऊन बसूं ? पण आयत्या वेळीं पोपट कुठला मिळायला ? मग राजासारखी वीरासन घालून नुसतें फूलच घेऊं असें हातांत ? तें मेलें जरा आडदांडासारखें दिसेल ! अशी पडून, पंख्यानें वारा घेत राहिलें तर? पण अशा थाटाला पंखा करायला ऋद्धिसिद्धीसारख्या दोन बाजूला दोन दासी हव्या! वृंदावन बघायला आले तेव्हां कालिंदीबाईसाहेब कशा बसल्या असतील कुणास ठाऊक-? अलीकडे तर नेहमीं मूल मांडीवर घेऊनच बसलेल्या असतात; आतां लग्नाआधीं मी कुठलें आणूं मूल ? बरी आहे ही वीणाच झालें ! साजसोंगामध्यें कांहीं तीळ उणा नाहीं, कालिंदीबाईसारखा हा गालावर तीळ नव्हता तोसुद्धां रेखाटला! अगबाई, हे दोघेही आले दोन्ही बाजूंनीं! आतां काय करूं ? वीणा वाजवितांही येत नाहीं! तारा जमविण्याचें सोंग करावें झालें आतां !

[कंकण व नूपुर येतात.]

कंकण—(स्वगत) येतांना लगबगींत हा एक कपटा खालीं पडला; हा वरचा तळचा ? जुळणी थोडी मोडणारसें वाटतें ! फिकीर नाहीं, वरच ठेवावा झालें ! आधीं तिच्या रूपाचें वर्णन करायचें आणि मग त्या रूपानें आपण कसे बेदिल झालों आहों हें सांगावयाचें, झालें ! रूपवर्णनाला सुरवात नखापासून करायची !

नूपुर—त्या वीण्यापेक्षां गोड आवाजाचा एकादा शब्द ऐकायला मि-ळेल का ?

कंकण—हां, असा लघळपणा करायचा नाहीं आतां !

नूपुर—हें बेताल गाणें नको होतें मला ! असा आग लागल्यासारखा काय ओरडतोस ?

किंकिणी—असें आरडूं ओरडूं नका बाई ! कालिंदीबाई ह्मणतात प्रेमाच्या नुसत्या कानगोष्टी असाव्यात; अन् तुमच्या तर या डंकानौबती झडताहेत !

[तोसे लागी नजरिया०]

कधिं वदे प्रणय का । कठोर विकटहि वचना । रुचतसे तया मृदुरचना ।। ध्वनि तिथें कलह तो माना ।। धृ० ।। कळे न वळे न कुणासि जें । वच असेंहि वदतां लाजे । कुलीन त्या-प्रति जग समजे । पतित इतर जन मनीं गणाना ।। १ ।।

नूपुर—बरें; एकदम कार्याला सुरवात करू ! कंकणा, वडिलकीचा मान तुझा; हो पुढें आणि आपलें प्रेम प्रकट कर.

कंकण—किंकिणी, ऐक आतां ! हे प्राणेश्वरि, तुझ्या रूपाचें वर्णन कोणाला करितां येईल ? हजार जिभांचा ब्रह्मदेव, चार तोंडाचा शेष—(जरा आठवून) आणखी एक कोणसा, हे सारे थकून जातील !

नूपुर—लागली शिदोरी सुटायला !

कंकण—हे सुंदरि, तुझीं नखें भुंग्यांसारखीं आहेत !

किंकिणी—ह्मणजे काळीं कीं काय ?

नूपुर—वाः, पदकमलांभोंवतीं ही भ्रमरांची गर्दी असावयाचीच !

कंकण—तुझे चरण पोंवळ्याप्रमाणें आहेत; ऊरु कमलाप्रमाणें—

नूपुर—हे ऊरु कोण ?

कंकण—ऊरु ह्मणजे ऊर ! आतां मध्यें बडबडूं नकोस ! ऊरु कम-लाप्रमाणें आहेत; तुझी गति कदलीस्तंभाप्रमाणें आहे !

नूपुर—ह्मणजे एका जागीं खिळलेली ! पुढें ?

कंकण—तुझी कंबर हत्तीसारखी आहे ! तुझी छाती सिंहासारखी शोभते आहे !

नूपुर—आज सुंदर स्त्रीला शृंगाराऐवजीं वरिरसांतच बुचकळून काढ-ण्याची तुझी तयारी दिसते !

किंकिणी—तुह्मी मध्यें थांबवूं नका त्यांना.

कंकण—तुझे हात घटासारखे आहेत !

नूपुर—हें अगदीं रास्त आहे ! हातांचा घागरीशीं संबंध काव्यांत मान्य नसला तरी व्यवहारांत तंतोतंत पटलाच पाहिजे ! (स्वगत) हा एकच अनुक्रम चुकल्यासारखा दिसतो; मीं घोंटाळा केला होता त्याचें काय झालें ? (उघड) हं, हात घागरीसारखे—

कंकण—घटासारखे ! तुझा कंठ कमलनालाप्रमाणें—

किंकिणी—ह्मणजे कमळाच्या देंठाप्रमाणें ?

नूपुर—हं; पुढें मुखकमळाला या देंठाचा आधार लागणारच ! कंकणा, चालूं दे; कंठानंतर आवाज ! स्वर !

कंकण—तुझा आवाज शंखासारखा आहे; ओंठाची शोभा कोकिळे प्रमाणें आहे !

किंकिणी—(हंसून) अगदीं काळेकुळकुळीत ना ?

नूपुर—ओंठांच्या कोकिळा झाल्या ह्मणजे त्यांची, या दाढीमिशीच्या जंगलांत घरटीं बांधायची मुबलक सोय झाली !

कंकण—दंतांची मजा धनुष्याप्रमाणें; नाक गुलाबासारखें; गाल कुंद-कळ्यांसारखे; तुझे डोळे पिकलेल्या तोंडल्यासारखे आहेत ! तुझें कपाळ हरिणासारखें आहे !

नूपुर—शिंगांसकट कीं शिंगें तुझ्या डोक्यावर जायचीं ? (स्वगत) आणि कपाळाचा अर्धचंद्र आतां केसांना मिळणार कीं काय ? लग्न ठर-ण्याच्या गडबडींत, या वैधव्याच्या अलंकाराचा हा शुभ आहेरच ह्मणा-यचा ! (उघड) कंकणा, आतां पुरे ! तिच्या रूपाचें वर्णन झालें ! आतां पुढें काय ह्मणणें आहे ?

कंकण—मला हिणवूं नकोस असा ! किंकिणि, मी आहें आपला शिपाईगडी ! बोलण्यांत मी तितका वाकबगार नाहीं ! माझें तुझ्यावर प्रेम आहे खरें ! तुझ्या रूपाच्या शिकारखान्यांतलीं जनावरें हिकडचीं तिकडे झालीं असतील किंवा बगिच्यांतल्या वेलींची नीट मांडणी झाली नसेल

तर त्याबद्दल मला माफ कर! जिभेचा पट्टा चालवून तुझें हृदय कसें जिं-कावें हें मला माहीत नाहीं! तेंच, त्याच्यावर तलवारीचे पट्टे फिरवायला सांग; तूं हूं ह्मणण्यापूर्वीं तुझ्या हृदयाचे राईराईएवढे तुकडे करून देतों!

नूपुर—किंकिणि, हो ह्मण; प्रेमाच्या हृद्रोगावर हें राईचें रोगण ठीक आहे!

किंकिणी—नूपुर, त्यांच्याबद्दल नका बोलूं तुह्मी! तुमच्याबद्दल काय सांगायचें असेल तें सांगा पाहूं!

नूपुर—ठीक आहे! हे चारुगात्रि, तुझ्या ललित–ललित–मधु–मधुर –रूप–सौंदर्यानें या दासानुदासाचें मृदु–मृदुल–हृदयांदोलन होऊन कोम-लसरसलीला–विलासांनीं जगदरविंद सुगंधमकरंदरसनिमग्न झालें आहे! हे कंबुकंठि, ललना–ललामभूतलतिकावलि–मृदुलदलदलितहृदये, मला प्रेमानें ब्रह्मांड आठवतें; ब्रह्मांड प्रेमसोल्लसितहसित–वृत्तिशून्य झालें, प्रे-माचें ब्रह्मांड विलसून ब्रह्मांडाचें प्रेम झालें!

किंकिणी—ब्रह्म–घोटाळा ह्मणतात तो हाच वाटतें?

कंकण—आपल्याला एक अक्षरसुद्धां उमगलें असलें तर शपथ!

नूपुर—दोस्त, मीसुद्धां आपल्यावर प्रेम करीत असेन तर शपथ!

किंकिणी—मला तरी कुठें कळलें काय बोललां तें?

नूपुर—हे चंद्रिकाधवलतनुलतनुलतिके, हें काव्य आहे; काव्याचा अर्थ कळल्यावर कवीची काय मातबरी राहिली बरें? महाकवींनीं वापर-लेले कोवळे कोवळे संस्कृत शब्द, योजन योजन लांबीचे समास एकमे-कांत कालवले, कीं झालें काव्य! हा कविसांप्रदाय आहे! आणि काव्या-च्या पोटींच प्रेम असतें! तात्पर्य, असलें संस्कृत, प्रौढ प्रेम आहे माझें!

किंकिणी—मला नको हा भारदस्त भडिमार! त्यापेक्षां कंकणाचें चुकलें माकलें प्रेमच पुरवलें! कंकण, प्राणेश्वरा, माझें तुमच्यावर एका क्षणांत अनिवार प्रेम बसूं पाहत आहे; जीवितेश्वरा, या दासीला संभा-ळून घ्या!

[छांडो छांडोजी०]

सदा हृदयीं या रंगे। तरंगे। प्रसन्न अंतरंगें। कदा न भाव भंगे ॥ ध्रु० ॥ मूर्ति सुंदरा। मदनमदहरः। गुणां। नटावि

नरवरा । कुणा । भुलवि न मधुरा । प्रणयरागें ॥ १ ॥ प्रेम-
विव्हला । हतबल अबला । प्रिया । शरण पदतला । प्रिया ।
हृदयिं द्या स्थला । न तरि भागे ॥ २ ॥

कंकण, तुमच्याशीं लग्न करायचें—

नूपुर—हां किंकिणि, मला दूर कर वाटेल तर, पण त्याला इतक्यांत वचन देऊन फसूं नकोस! तुला निर्दोष नवरा पाहिजे ना? मला नुक्तीच याच्याबद्दल एक बातमी लागली आहे! तुझी खात्री करून देतों, कीं हा चांगला माणूस नाहीं ह्मणून. याला जायला सांग, ह्मणजे सांगतों एकटी-जवळ. मग तुलाच वाटेल, कीं याच्याशीं दोन हातांचे चार हात करण्या-पेक्षां याच्यापासून दोन हात दूर राहिलेलेंच बरें!

किंकिणी—असें का? मग कंकण, तुह्मी मला उद्यां भेटा; हे काय सांगतात तें ऐकून घेतें आणि मग तुह्मांला काय सांगायचें तें सांगेन! हं, आतां थांबूं नका! माझी प्रत्येक आज्ञा मान्य करणार ना तुह्मी?

कंकण—ठीक आहे, हा चाललों!

किंकिणी—चला नूपुर, आपण आंत जाऊं. (सर्व जातात.)

प्रवेश चौथा.

[ईश्वर प्रवेश करितो.]

ईश्वर—(स्वगत) वृंदावनाच्या तीव्र मनोवृत्ति शेवटीं अशा रीतीनें उचंबळून बाहेर आल्या! याच वेळीं मला इथें आणण्यांत देवाचा कांहीं तरी हेतु आहे असें आतां ह्मणावेंसें वाटतें! दामिनीनें किमयेची भलतीच कल्पना चालवून माझ्यावर देवाइतका विश्वास टाकल्यामुळें माझ्या विचाराला एकदम खोटें ह्मणतां येण्यासारखें नाहीं. नाहींतर दामिनीचा माझ्यावरचा विश्वास, सुदामाच्या तिच्यावरील अविश्वासापेक्षांहि निष्कारण आहे! कांहीं असो; चालू भानगडीचा शेवट होईपर्यंत मला दामिनीच्या सहाय्याची अपेक्षा लागेल. या निर्दोष असत्याचरणाच्या प्रायश्चित्तादाखल तिच्या मनाप्रमाणें तिला दागिन्यांचा एक साज दिला ह्मणजे झालें! (जातो).

प्रवेश पांचवा.

[स्थळ—वृंदावनाचा दिवाणखाना. कालिंदी प्रविष्ट.]

कालिंदी—(स्वगत)

[सुखचिति किति०]

अतिशय छळी दीन मनासि कां । तापद असा हा विचार ।।धृ०।।
विषमय गमे कां हृदयाहि या संतत सुखाचा विहार ।। १ ।।

किंकिणीनें सांगितलेलें खरें असेल का? छेः, असें भलतेंच कसें होईल? माणसाच्या बोलण्यांत आणि वागण्यांत इतकें अंतर असेलसें वाटत नाहीं! त्यांच्याबद्दल सांगीवांगीवरून असा विकल्प बाळगणेंसुद्धां पापच आहे! समक्षासमक्ष विचारून पाहूं का तिकडे? इतका होईल माझा धीर? पण अशा वेळीं धिटाईनें वागायचें नाहीं, तर मग वागायचें तरी केव्हां? माझ्या विचारण्यानें तिकडे राग आला तर? आणि कांहीं असलें तरी तिकडे माझें विचारणें खचित रुचणार नाहीं! खरें असलें तरी—खोटें असलें तरी—देवा, या वेळीं मला कोण बुद्धि देणार?

[वृंदावन येतो.]

कालिंदी—(उठून दूर जाऊन उभी राहते. स्वगत) या हंसतमुखावर संशयाला मुळींसुद्धां जागा राहत नाहीं!

वृंदावन—त्या दिवशीं मनमोकळेपणानें बोलण्याचें वचन दिल्यावरही आज अबोलाच पुन्हां? आज मी पहिल्या शब्दाची वाट पाहणार आहें! पुरुषांना बायकांसारखा हट्ट करणें कांहीं कठीण नाहीं. (कांहीं वेळ थांबून) माझ्या इतक्या शब्दांचें एका शब्दाइतकेंही मोल नाहीं वाटतें? कालिंदि, चराचर सृष्टि स्त्रियांच्या कृपाप्रसादासाठीं तपश्चर्या करीत असते; पण स्त्रियामात्र कटाक्षाकटाक्षाची किंमत वसूल करून घेण्याइतक्या दुराराध्य असतात. पुरुषांची गोष्ट दूरच राहो, पण अचेतन जगावरसुद्धां स्त्रियांची सत्ता चालते; नंदनवनांतल्या पारिजातावर स्त्रियांनीं चूळ टाकिली ह्मणजे ताबडतोब त्याची कळी उमलते; बिचारा अशोक तर नुसत्या लत्ताप्रहारानेंही फुलून जातो; मग मला आपला हट्ट सोडून बोलावें लागतें यांत काय नवल? कारण—

कालिंदी—कारण नको तें; एकाद्याला बोलायला शिकायचें असेल

तर आमच्या इथें येऊन बसावें त्यानें! किती चांगलें बोलायचें झालें आतां!—

[रंग उडावतले०]

रंग अहा भरला। सुबक भला। नाचत चंचल हा वरवरला ॥ धृ० ॥ भुलवुनि खुलवुनि हांसत खेळत। भारुनि केलें गुं ग जिवाला ॥ १ ॥ हंसवी फसवी नटवी माया। शोभत बाई ज्याची त्याला ॥ २ ॥ बांधुनि नजरा जादूगारा। दाखवितां हा खेळ कुणाला ॥ ३ ॥

वृंदावन—तुह्मां हरिणाक्षींच्या सौंदर्यसिद्धीसाठीं निर्दोष मृगबालकांना मारणाऱ्या विघात्याच्या हाताला लागलेल्या रक्तरंगाप्रमाणें, त्याच्या डोळ्यांतली वधकर्माची क्रूरताही तुमच्या डोळ्यांत उतरते असें मला वाटतें!

कालिंदी—तें कांहींही असेल मेलें; पण डोळे मृगाचे असतात एवढें बरीक खरें, एरवीं पुरुषांच्या गोड बोलण्याच्या मृगजळानें बायका फसल्या नसत्या! आतां असल्या साखरबोलांनीं मला आणखी भुरळ पाडूं नये!

[जो पिया आयेना०]

चतुरा चातुरी। तुमची न्यारी। भुलावणी खरीखुरी ॥ परि मारी। जिव्हारीं। दुधारी। सुरी ॥ धृ० ॥ भोळा भाव भुलाया टाकुनियां फांसा। केला डाव असा अवचित कां हो खासा। हा देव पावला आज कुणाच्या नवसा। रुसला कान्हा काय जिवाच्या रासा ॥ तुटली सारी। का दिलदारी। इतक्यावारी ॥ १ ॥

वृंदावन—बरें, माझा गुन्हा काय झाला हें मला सांग तरी!

कालिंदी—बोलण्यांत बोलणें नाहीं तिथें काय बोलायचें माणसानें! आपण आपल्या वचनाला उणें आणिलेंत.

वृंदावन—वः, वचन तूं मोडलेंस कीं मीं? आपण होऊन मला आलिंगन देण्याचें, पहिला शब्द बोलण्याचें वचन विसरलीस वाटतें?

कालिंदी—माझें वचन मीं पुरें करूं लागलें तर आपण माघार घेणार नाहींना?

वृंदावन—उलट मी आपण होऊन असा पुढें मात्र येईन.

कालिंदी—(त्याच्या गळ्यांत हात घालून) नाथ, माझी मिठी आपण सोडवणार नाहींना? मी ठेवीन तितका वेळ ही कायम राहील का?

वृंदावन—दोघांच्या गळ्यांत काळाची मगरमिठी पडेपर्यंत ही कायम राहील.

कालिंदी—माझ्या मनांत बोलायचें आहे; पण माझ्या बोलण्यानें राग आल्यामुळें माझा पहिला शब्दच शेवटचा होणार नाहींना?

वृंदावन—त्या क्षणींच मला मरण येणार असेल तरच तो शेवटचा शब्द होईल! काय बोलायचें असेल तें मोकळ्या मनानें बोल!

कालिंदी—आपण ह्मणे एका पतिव्रतेचा छळ करण्यासाठीं तिला—

वृंदावन—(तिला एकदम दूर लोटून देऊन) एवढ्यासाठींच हें लडिवाळ लघळपणाचें सोंग आणिलें होतें वाटतें? हात कलम करून टाकीन; जीभ मुळापासून उपटून काढीन! (कालिंदी तशीच पडून राहते; शेवटीं हुंदका देऊन एकदम रडते.)

वृंदावन—(स्वगत) रागाच्या झपाट्यांत मी भलतेंच बोलून गेलों! गोड शब्दांनीं हिचें समाधान केलें पाहिजे; नाहींतर रडक्या मुद्रेची ही ब्रह्महत्त्या डोळ्यांपुढून हलायची नाहीं! (तिचे हात धरून तिला उभी करितो व उघड) लाडके, तूं अशी भलतीच शंका घेतल्यामुळें मला राग कां येणार नाहीं बरें?

कालिंदी—पण माझी शंका अगदीं खोटी आहेना? तसें असेल तर आपल्या पवित्र रागानें या देहाची वाटेल ती दशा करून टाका; आपली पुण्याई अढळ असल्यावर माझ्या हत्येचें पाप आपल्याला कुठून लागणार? माझी शंका खोटीना?

वृंदावन—जितकी दारुण तितकीच खोटी! तुला वाहिलेल्या या हृदयाची साक्ष घेऊन पहा! (स्वगत) आतां मला वाटेल तितकें खोटें बोलण्याची हिंमत येत चालली आहे! या अशा गोष्टी हिला कोण सांगतें याची नीट चौकशी केली पाहिजे! बाकी मला एवढ्या सावधगिरीनें हें रहस्य संभाळण्याची कांहीं जरूर नाहीं! दाहीदिशांभर या गोष्टीची कोणी दवंडी पिटवीत बसलें तरी काय हरकत आहे? महाराजांचा माझ्यावर आतां इतका विश्वास बसला आहे, कीं अगदीं त्यांच्या मानेवर मीं तल-

वार ठेविली तर तेंसुद्धां त्यांना आपल्या हिताचेंच वाटेल. प्रसंग पडला तर सर्वांचेच मुडदे पाडायला किती वेळ लागणार ! (उघड) लाडके, अजून तुझी खात्री होत नसेल तर प्रत्यक्ष परमेश्वराची, आपल्या प्रेमाची, प्रेम आणि परमेश्वर यांच्या एकरूप मूर्तीची—चल, आपल्या केतनाची शपथ घेऊन तुझी खात्री करून देतों. (जातात).

प्रवेश सहावा.

[स्थळ—सुदामाचें घर. नूपुर प्रवेश करितो. रात्रीची वेळ.]

नूपुर—काय गुलामानें बंदोबस्त करून ठेविला आहे ! त्या खंदकांत पाय निसटून आंगभर चिखल झाला ! रात्रीं अपरात्रीं भटकतांना जरा पाय घसरला तर अंगावर शिंतोडे उडतात असें ह्मणतात तें खोटें नाहीं अगदीं ! हा सुदाम वस्ताद खरा ! इतके दिवस मला ताकास तूर लागूं देईना ! या दामिनीचीं त्या गोसावड्याशीं काय काय खलबतें चालतात तीं शोधून काढून सुदामाच्या कानावर घातलीं पाहिजेत. आतां दरवाजा-बाहेरून खुणांमागून खुणा करीत सुटावें; त्या कानफाट्यानें दामिनीशीं ठरविलेली एखादी खूण जमली तर अचूक बाहेर येईल ! (दरवाजावर खडे मारतो; नंतर खांकरतो; नंतर टिचक्या वाजवतो; टाळी वाजवितो. शेवटीं शीळ घालीत उभा राहतो; छपरावरून सुदाम उतरून त्याच्याजवळ जाऊन त्याची मान धरितो.)

नूपुर—भूत ! भूत !

सुदाम—अरे चोरा ! चांगला सांपडलास !

नूपुर—दूर हो, तूं जसा भूत नाहींस तसा मी पण चोर नाहीं; चोर असतों तर निदान अंग चोरून तरी पळालों नसतों का ?

सुदाम—मग कोण आहेस तूं ? कशाला आलास या वेळीं इथें ?

नूपुर—माझें वांसरूं चुकलें आहे तें हुडकायला आलों आहें !

सुदाम—वः, खंदक ओलांडून इकडे कशाला येईल तुझें वांसरूं ?

नूपुर—आमच्या गांवजोश्यानें हरवलेली वस्तु उत्तरदिशेकडे आहे ह्मणून सांगितलें.

सुदाम—हा कोंडवाडा आहे वाटतें हरवलेलीं जनावरें ठेवण्याचा ?

नूपुर—एकानें मला सांगितलें, कीं इथें एका गरीब गाईचा कोंडवाडा केला आहे ह्मणून !

सुदाम—असें काय ? बरें, दरवाज्यावर खडे मारिलेस ते कशाला ?

नूपुर—आपला खडा टाकून पाहिला वांसरू आहे का ह्मणून !

सुदाम—आणि आधीं खांकरलास, दारावर टिचक्या मारल्यास, शेवटीं टाळी वाजविलीस, तें कां ?

नूपुर—माझ्या खांकरल्याचा आवाज ओळखून चुटकीसरसें वांसरू येतें कीं काय हें बघितलें; आणि टाळी वाजविली तेव्हां आस्तिकाचा सर्पमंत्र ह्मणत होतों !

सुदाम—मोठा विलंदर आहेस ! तुझें नांव कायरे ?

नूपुर—माझें नांव चकोर !

सुदाम—हें नांव खोटें तर नाहींना ?

नूपुर—खोटें ? हें नांव खोटें ठरलें तर नांव बदलून देईन !

सुदाम—तें आपोआपच होईल. तसें नको; मी घरांतून दिवा आणून तुझी चेहरेपट्टी पाहून ठेवितों नीट; आणि उद्यां चांगली शहानिशा करून घेतों; पण दरम्यान तूं पोबारा केलास तर ? तसेंही नको; तुझी एकादी उपजत खूण सांग पाहूं अंगाची ?

नूपुर—मी पायाळू आहें ! उपजतच आहे खूण ही !

सुदाम—तिचा आतां काय उपयोग? हल्लीं अंगावर असलेली एकादी ठळकशी खूण सांग.

नूपुर—माझ्या हातापायांला मिळून एकवीस बोटें आहेत.

सुदाम—दम खा, मी मोजून पाहतों; पांच नी पांच दहा; आणि पायाचीं हीं पांच, पंधरा, आणि या पायाला हीं—अरे, पायाला ही हाताची करंगळी कशीरे ? (नूपुर पायाला करंगळी जोडतो.)

नूपुर—देवास करणी आणि नारळांत पांणी ह्मणतात तें असें; एकवीस बोटें असल्याचें नवल नाहीं; पण पायाला हाताची करंगळी उगवली हें विशेष आहें !

सुदाम—आतां मात्र इतका काळोख असूनही लख्ख प्रकाश पडला! तूं नूपुर नव्हेस का ?

नूपुर—ह्मणजे, तुह्मीं अजून ओळखलेंच नव्हतें वाटतें ? अगदींच चकलां ह्मणायचे ! बरें; मी मुद्दाम तुह्मांला एक जरूरीची सूचना देण्यासाठीं आलों आहें. तुह्मी कोण काय सारें कळलें आहे मला ! तुमच्या कुटुंबाला तुह्मीं या भलत्या भानगडींत कशाला गुंतविलें आहे ? पहा बुवा. कनकाच्या लोभानें कांताच गमावून बसाल झालें !

सुदाम—(घाबरून) कां, कशावरून हो ?

नूपुर—कांहीं विशेष कारण नाहीं तसें; पण एकंदरींत थोरांचा आश्रय कांहीं फारसा बरा नाहीं. थोरांच्या डोळ्यांवर संपत्तीचा धूर आला ह्मणजे त्यांच्या आश्रितांच्या डोळ्यांतून पाणी येतें ! आणि त्यांतून या वृंदावनाचा आश्रय तर फारच वाईट; केवळ कळकाच्या झाडाची सांवली! त्याची बायकांबद्दल नीट नजर नाहीं !

सुदाम—वसुंधराबाईच्या दिमतीला ती आहे आज फार दिवस; ह्मणून तिला मी नाहीं ह्मणत नाहीं !

नूपुर—पण वृंदावन सध्यां बायका बिघडविण्याच्या फंदांत पडला आहे; तेव्हां असा ओळा पडलेला कांहीं ठीक नाहीं.

सुदाम—त्या कंकणाला एकदां परीक्षा पहावयाला सांगतोंच लौकर; ह्मणजे जीव जरा खालीं पडेल. एकदां वाटतें, परीक्षेनें सोक्षमोक्ष करून टाकावा; पुन्हां मनांत येतें, कीं विषाची परीक्षा पाहणें कांहीं चांगलें नाहीं.

नूपुर—आज संध्याकाळीं वृंदावनानें सगळ्या नौकरमाणसांवर जरा करडी नजर ठेवण्याचें ठरविलें आहे अशी बोलवा आहे. पहा बुवा !

सुदाम—चला, आतां सकाळींच कंकणाला सांगतों, कीं करून टाक एकदां परीक्षा ! मग होयं तशी जाय ! चला. (दोघेही जातात.)

प्रवेश सातवा.

[स्थळ—तळघर. वसुंधरा; दीनार निजलेला. जवळ बुरखा पांघरलेली दामिनी कामांत.]

वसुंधरा—(दीनाराला उद्देशून) बाळा दीनारा, इतक्यांत तुला झोंप लागली ? तूं असा निजूं लागलास तर मला एकटेपणानें हुरहुरल्यासारखें वाटेल ! नको गडे, असे डोळे मिटून घेऊं नकोस !

[कान्हा मुखसे०]

आतां न करी ह्या चाळा । टाकि छंद वाळा ।। धृ० ।। शांति-
सुखाची झोंप कशाची । भीति मजसि ही जाची । घाली
आळा ।।१।। धीर मला दे मंजुळ नादें । हांस परतवी वीरा
निर्दय काळा ।। २ ।।

तिकडून तुला माझें रक्षण करायचें सांगणें झालें आहे तें विसरलास वा-
टतें ? बाळ, आपलें नातें आतां बदललें आहे ! जागत्या डोळ्यांनीं आतां
तूं माझ्याभोंवतीं पाहरा करायचा ! अस्सें; असेच डोळे उघडे ठेव ! आतां
कसा बरें मला धीर आला ! त्यांचें नेहमीं ह्मणणें असायचें, कीं काळो-
ख्या रात्रीं, चांदण्या देवाच्या तेजाची साक्ष पटवितात; तसेंच या तळघ-
राच्या काळोखांत माझ्याभोंवतीं तळपणारी त्यांच्या तेजाची जागती जोत
या तुझ्या चिमुकल्या चांदण्यावांचून मला दुसरीकडे कुठें दिसणार सांग
बरें ! बाळ, वृंदावन आपल्या राक्षसी मनानें माझा आणि तुझा अंत पाहूं
–बाळ, मला बोलवत नाहींरे ! कळलें ना तुला सारें ? देशील ना मला
त्या वेळीं धीर ? राधेसाठीं गोकुळींचा कान्हा लहानाचा मोठा आणि मो-
ठ्याचा लहान झाला; द्रौपदीसाठीं त्यानें अदृश्यरूपानें उभें राहून तिची
लाज राखिली ! बाळा, त्या भिन्न प्रेमांचीं आज एका मातृप्रेमांत मिळवणी
करून कृष्णासारखा माझ्या धांवण्या धांवशील ना ? या वेळीं तूंच माझा
कृष्ण !

[बोल मोरे राजारे०]

बोल ब्रिजलालारे कांहीं हंसुनी बोल ।। भ्यालें जनाला । भ्यालें
मनाला । सुटला माझा तोल ।। बोल० ।। करि उरिं धडधड
रहा मनिंच तूं । हांसुनि भिरभिर वद नयनांनीं । नवलाखा-
चा बोल ।। बोल० ।। १ ।।

अहाहा, अशी मूठ वळविलीस ! एकाएकीं देवानें का तुझ्या मनांत ही
प्रेरणा केली ? भरसभेंत दुःशासनानें पदर ओढल्याबरोबर, भीमसेनांनीं
दशसहस्र नागांच्या बळानें वळविलेल्या वज्रमुष्टीकडे पाहून, द्रौपदीदेवीला
वाटला नसेल, इतका धीर तुझ्या गोजिरवाण्या बाळमुठीनें माझ्या हृद-
यांत थरारला आहे ! आतां मात्र माझा दीनार मंडलेश्वर भूपालांचा वीर-

पुत्र—अगबाई, हंसायला काय झालें असें? चुकून तिकडचें नांव माझ्या तोंडून निघालें ह्मणून हें हंसें! या गोष्टी सुद्धां कळायला लागल्या वाटतें? वः, मला तुझी चोरी आहे का त्यांचें नांव घ्यायला? मला नाहीं खपायचें असें हो! चांगलें मोठ्यानें नांव घेऊन हांक मारतें, आणि बोलावून विचारतें! भूपालमहाराज!—(वृंदावन प्रवेश करितो.)

वृंदावन—वसुंधरे, तूं कोणाला हांक मारिलीस! (दामिनी जाते.)

वसुंधरा—मीं माझ्या परमेश्वराला हांक मारिली!

वृंदावन—तुझा परमेश्वर इतका दूर आहे, कीं कल्पांतापर्यंत त्याच्या नांवानें तुला सारख्या हाका माराव्या लागतील! या प्रलयसंकटानें हिंमत खचून तुझां परमेश्वर मेल्यापेक्षांहि मेलेला झाला आहे!

वसुंधरा—प्रळयानंतरची ही पहा त्यांची अंगुष्ठमूर्ति! माझा बाळ मला त्यांची साक्ष देईल!

वृंदावन—त्याचीच व्यवस्था करण्यासाठीं मी आतां आलों आहें! वसुंधरे, आज तीन चार दिवस मी तुला सारखा विनवून सांगत आहें; माझ्या विनंतीचा विचार केलास का?

वसुंधरा—वृंदावन, आर्य पतिव्रतेला ज्या पातकी शब्दांचा कोणीं उच्चार केलेला कानांनीं ऐकूंच येत नाहीं, त्यांचा विचार कसा करितां येईल? असल्या नीच शब्दांना कोणती आर्या आपल्या हृदयांत जागा देईल? माझ्या पातिव्रत्याबद्दल भलती कल्पना! वृंदावन, तशी कल्पना मनांत घोळवूं लागलां तर साक्षात् परमेश्वरसुद्धां उभा जळून जाईल!

वृंदावन—वसुंधरे, तुला भ्रष्ट केल्याशिवाय माझा सूड थांबणार नाहीं! नुसता माझ्या गळ्यांत हार घालण्यानेंसुद्धां माझें समाधान होईल!

वसुंधरा—अभद्र कल्पनेनें परपुरुषाकडे नुसतें पाहिलें तरीसुद्धां आर्यस्त्रीचे डोळे फुटून जातील! वृंदावन, तुह्मांला काय वाटेल तें करा! पण मला हे भलते शब्द ऐकवूं नका!

वृंदावन—वसुंधरे, माझा कठोर निर्धार तुला कळवूं का? ऐक, नीट लक्ष्य देऊन ऐक; मी उगीच कांहींतरी सांगत नाहीं!

वसुंधरा—(स्वगत) आज चार दिवस पाहतें आहें, वृंदावन बोलतांना मधून मधून माझ्याकडे पाहण्याचें कां बरें टाळतात? बोलतांना

मध्येंच अडखळतात कां ? हें सारें उसनें अवसान तर नाहीं ? (उघड) तुह्मांला बोलायचा धीर होत नाहीं वाटतें ?

वृंदावन—जें करायला तयार झालों आहें तें बोलून दाखवावयाला कसला धीर लागणार? वसुंधरे, उद्यां रात्रीं याच वेळीं मी पुन्हां तुझ्याकडे येईन. माझ्या ह्मणण्याला रुकार दिला नाहींस तर तुझ्या दीनाराचा तुझ्या डोळ्यांदेखत प्राण घेईन. तुझ्या बापानें ज्या माझ्या मातेची नीच शब्दांनीं अवहेलना केली, तिच्या चरणांला स्मरून शपथेवर पुन्हां सांगतों, कीं उद्यां माझ्या विनंतीचा अपमान झाला तर मी दीनाराचा बळी घेतल्या-वांचून राहणार नाहीं! काळाच्या डोळ्यांची एक उघडझांप होण्याच्या अवधींत तुझे डोळे उघडले तर ठीक आहे, नाहींतर दीनार मेलाच ह्मणू-न समज!

वसुंधरा—प्रत्यक्ष काळ तुमच्या रूपानें डोळे फाडून पाहूं लागला तरी मला कांहीं वाटणार नाहीं ! उद्यांची मुदत कशाला हवी ? वृंदावन, तुह्मांला आतांच सांगून टाकितें, कीं दीनार तुमच्यापुढें पडला आहे ! तुह्मांला काय वाटेल तें करा !

वृंदावन—माझें बोलणें तुला अजून विश्वासाचें वाटत नाहीं; पण उद्यां या वेळीं दीनार मेलेला दिसेल !

वसुंधरा—देवाची दया तशी असेल तर तसेंही होईल ! भूपालांच्या वीरपुत्रा, ऐकलेंस हें नीट ?

[दिलदार दिलारा०]

रणवीरकुमारा निकट विकट रण हो झणिं सिद्ध तया। यदपि वय न तव उघडिं नयन निज हरुनि भया मज दे अभया ॥ धृ० ॥ प्रसंग घोर पाहुनियां भीत माता। तुझाच एक धीर तिला आतां। तात तुझे त्यजुनि मला दूर जातां। प्रभुस्वरूप तूंच जगीं, तूंच त्राता ॥ १ ॥

(वृंदावन जातो.)

अंक चवथा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळ—वृंदावनाचा महाल; वृंदावन निजला आहे. कालिंदी प्रवेश करिते.]

कालिंदी—(स्वगत) नाथांनीं शपथेवर सांगितलें, पण माझ्या मनांतली कसकस अजून हटत नाहीं ! त्यांच्या मनाची आज दोन दिवस अशी दारुण दशा झालेली दिसते, कीं त्यांनीं कुठल्यातरी घोर विचाराचा निश्चय केलेला असावासें वाटतें ! माझ्याशीं घाईत एकाददुसरा शब्द बोलून ते माझ्यापासून दूर होतात ! किंकिणीनें पुन्हां आतांच सांगितलें, कीं दीनाराचा घात करण्याची नाथांनीं शपथ घेतली आहे ह्मणून ! असें अघटित पातक त्यांच्या हातून झालें तर कल्पांतापर्यंत तरी त्यांच्यावर देवाची कृपा होईल का? मनाचा घडा करून, साता जन्मांची पुण्याई एकवटून, मीं त्यांना या पातकापासून परत फिरविण्याचा पुर्ता संकल्प केलेला आहे ! (पाहून) नाथांना झोंप लागल्यासारखी दिसते; अगबाई, पण ही कसली झोंप ? तोंड किती भेसूर दिसतें आहे ! या पापविचारांनीं, मनांत खळबळ उडविल्यामुळें झोंपेंतही यांच्या निर्मल मनाला अशा यातना भोगाव्या लागत आहेत ! देवाधिदेवा, पांचा बोटांनीं तुला कधीं मनोभावें पूजिलें असेल तर आज मला प्रसाद दे; मला आज बोलण्याचें बळ दे !

वृंदावन—(झोंपेंत मोठ्यानें) वसुंधरे, अजून तरी हा हार माझ्या कंठांत घाल; दीनाराचे प्राण आतां कंठाशीं आले आहेत ! एकदां ही कट्यार दीनाराच्या पोटांत शिरली ह्मणजे तिला सुखानें बाहेर काढणें काळाच्याही हातीं राहणार नाहीं ! नाहीं ऐकत तूं ? डोळे फाडून नीट पहा, ही कट्यार एकदम—(दचकून) कोण तूं ? कालिंदी ! कालिंदी, दीनाराच्या आणि माझ्यामध्यें येऊं नकोस ! दीनाराला मारण्याबद्दल मीं माझ्या मातेची शपथ घेतली आहे ! दूर हो, दूर हो; काय ह्मणतेस ? हा दीनार

नाहीं, आपला केतन आहे! या वेळीं मला तुझ्या केतनाची काय किंमत! लाथेनें त्याला असा उडवून टाकीन. (कालिंदी त्याच्या जवळ येते.) आणि तुझा असा हात धरून (हात पुढें करितो व कालिंदीचा हात धरितो. एकदम दचकून जागा होतो.) काय, खरोखरींच कालिंदीचा हात माझ्या हातांत?

कालिंदी—लग्नाच्या वेळेपासून, देवापितरांच्या शपथेनें हा हात आपण जन्माचा हातांत घेतला आहे! नाथ, नाथ, आपण हें काय मांडिलें आहे? केवढें भयंकर पातक हें! झोंपेंतलें आपलें बोलणें ऐकून मला आपली अघोर इच्छा पुरती कळली आहे!

वृंदावन—जागृदवस्थेंत जिंकलेल्या मनोवृत्तींनीं स्वप्नसृष्टींत अखेर माझा पुरा, पुरा पाडाव केला!

कालिंदी—नाथ, असे खिन्न होऊं नका. माझ्यापासून आतां कांहीं-एक लपवूं नका.

वृंदावन—चल, दूर हो! आतां कोणापासून कांहींच लपवायचें नाहीं! माझा विचार कायमचा ठरलेला आहे.

कालिंदी—प्राणेश्वरा, हा कसला विचार! हा अविचारांतला अविचार आहे! काल केतनाच्या शपथेनें आपण वचनाला गुंतलां आहां, बोलला बोल खोटा करून ब्रीदाला बोल लावून घेऊं नका; परस्त्रीच्या पापी अभिलाषानें अघोर पापें करून नीतीला पायांखालीं तुडवूं नका! नीतीचा नाश झाला तर जीवाचा सत्यनाश होईल!

वृंदावन—नीति, कसली नीति! देवाच्या कल्पनेनें भकलेल्या भेकडांनीं, शास्त्रें शिकलेल्या शिळपटांनीं, थकलेल्या थेरड्यांनीं निर्मिलेल्या नीतीच्या बंधनांनीं माझ्या मनाच्या मर्दुमकीला बांधून ठेवूं?

कालिंदी—ही असली मर्दुमकी! हा दुष्टपणा—हा भेकडपणा आहे! अनाथ अबलेचा छळ करायचा, अजाण अर्भकावर कट्यार चालवायची, ही मर्दुमकी! हाच तुमचा पुरुषार्थ, हाच का सारा पराक्रम! पतिराज, पुरुषाचा पराक्रम अबलांच्या रक्षणासाठीं असतो!

[नेक नजर मोरा०]

धिक् जगतिं शतधा शुभयशा । त्या वीरकर्मा यापरि जरि

नरवर कृति करिति अधमाधमा ॥ धृ० ॥ अनाथ अबलाज-
नालागिं छळितें जें । शिशुवरि शस्त्रा धरुनि जें । हृदयिं लव-
हि न लाजे । तरि त्या धिक् ॥ १ ॥

वृंदावन—कालिंदि, या वडबडण्यानें काय होणार! मला जें करायचें तें मीं करणारच!

कालिंदी—मी नाहीं करूं द्यायची! आपल्याप्रमाणें माझाही निश्चय झालेला आहे!

वृंदावन—संबंध काय तुझा माझा! तूं कोण आणि मी कोण!

कालिंदी—मी आपली धर्मपत्नी! आपण माझ्या जिवाचे धनी! मीं आपल्या सर्वस्वाची स्वामिनी! आपल्या भविष्याची भाग्यदेवी!

वृंदावन—मग त्या स्त्रीधर्मानें वाग म्हणजे झालें! नसत्या उठाठेवी करीत बसूं नकोस! नदीचें पाणी मूळचें गोडें असलें तरी समुद्राला मिळतांच तिचें–त्याचें एकजीवन होतें हें लक्ष्यांत ठेव! पतीच्या इच्छेशीं विरोध करणें हा आर्यस्त्रीचा धर्म नव्हे!

कालिंदी—परस्त्रीचा छळ करण्यासाठीं बायकोची बेअदबी करणें हें सुद्धां आर्यपुरुषाचें लक्षण नाहीं. आपली इच्छा चांगली असली तर मी आपली केवळ छाया! आपण पुण्यमार्गानें चालूं लागलां म्हणजे आपल्या कोमल चरणांपुढें मी आपल्या हृदयाचा गालिचा पसरून ठेवीन; पण आपण आडमार्गानें निघालां म्हणजे लग्नाच्या नाजूक बंधनांनीं मी आपल्याला जखडून टाकीन! बायको म्हणजे नवऱ्याच्या पुण्यदृष्टीला मनोहर सुखदात्री चंद्रिका, पण परस्त्रीकडे पाहणाऱ्या पतीच्या पापदृष्टीला कडाडून दिपवून टाकणारी वीज आहे!

वृंदावन—बायकोची बडेजावी माझ्याजवळ मुळींच चालणार नाहीं! माझ्या मनाच्या मनांतली इच्छा पुरी होण्याच्या रंगांत आली असतां मी या बोलक्या बाहुलीची बडबड ऐकत बसूं, या चालत्या चित्राच्या चेहऱ्याकडे पाहून भिऊन जाऊं? नाहीं! कालिंदी, बायको म्हणजे केवळ सुखाची एक वस्तु! विसाव्याच्या वेळीं मनाची करमणूक करण्यासाठीं घराच्या पिंजऱ्यांत कोंडलेली मंजुळ मैना! बायको नेहमीं नवऱ्याच्या मुठींतच असली पाहिजे!

कालिंदी—नवऱ्याच्या मुठींत असणें ह्मणजे हा तिचा बहुमान झाला! बायको ह्मणजे पायांची दासी!

वृंदावन—मग तिनें बाहेरच्या घडामोडी करण्याचें कांहीं कारण नाहीं; पायांपुरतें पाहिलें ह्मणजे झालें!

कालिंदी—आणि ह्मणूनच हें पाऊल मी वांकडें कधींही पडूं देणार नाहीं! अशी मिठी घालून बसेन! या पायांवर माझी सत्ता आहेना?

वृंदावन—लाथेच्या एका झपाट्यानें त्या पायांपासून तुला कायमची अशी दूर झुगारून देईन! (तिला लाथेनें दूर लोटतो.)

कालिंदी—इथून टाहो फोडून सारखी आपल्या जीवाची आळवणी करीन.

वृंदावन—मनाची मर्जी मोडणाऱ्या या मंजुळ मैनेची मान मुरगाळून तिचें तोंड बंद करायला मला किती वेळ लागणार? कालच बजाविलें आहे, कीं जीभ मुळापासून उपटून टाकीन ह्मणून, तें विसरूं नकोस!

कालिंदी—अशानें भिऊन तोंड बंद ठेविलें तर परमेश्वर मला शापून भस्म करील! आपणच माझ्या मुक्या मनाला तोंड दिलें! माझ्या वाणीचा उपयोग आतां करूं नको तर केव्हां करूं? बायको चुकत असली तर नवऱ्यानें तिला संभाळावी, नवऱ्याचा तोल चुकत असेल तर बायकोनें त्याला संभाळावें ह्मणून त्यांनीं एकमेकांच्या हातांत हात दिलेले असतात, एवढाच पतिपत्नीधर्म मला समजतो! माझा अपराध होण्याचा आपल्याला नुसता संशय आला असता तर आपण आकाशपाताळ एक करून सोडलें असतें; आणि आपण प्रत्यक्ष रौरवाचें अक्षय साधन करून घेत असतांनाही मला ओरडायला नको का? स्त्रीजातीनें असें कोणतें पातक केलें आहे, कीं नवऱ्याच्या हितासाठीं—त्याच्या जिवाचा अधःपात टाळण्यासाठीं सुद्धां—तिनें त्याच्यापुढें बोलूं नये? पतीवर तिची इतकीसुद्धां सत्ता कां नसावी? आपल्या हातून असें पातक घडलें तर देवाला तरी आपला उद्धार करितां येईल का? धडधडीत आपला अधःपात होत असतां, मी डोळे झांकून कशी बसूं? नाथ, उघड्या डोळ्यांनीं प्राण जात नाहींत हो! आपण माझें तोंड बंद केलें तर पंचप्राण डोळ्यांत एकवटून आपल्याशीं बोलूं लागतील.

वृंदावन—डोळ्यांच्या खांचा करून तुझ्या पंचप्राणांना त्यांत गाडून टाकीन! तुझें माझें खऱ्या जिवाचें कांहीं एक नातें नाहीं! वसुंधरेला आधीं संशय येऊं नये ह्मणून तिला चकविण्यासाठीं मीं तुझ्याशीं नुसतें नांवापुरतें लग्न केलें, समजलीस? माझ्या इच्छेच्या आड आलीस तर एका क्षणांत तुझा प्राण घेऊन मोकळा होईन!

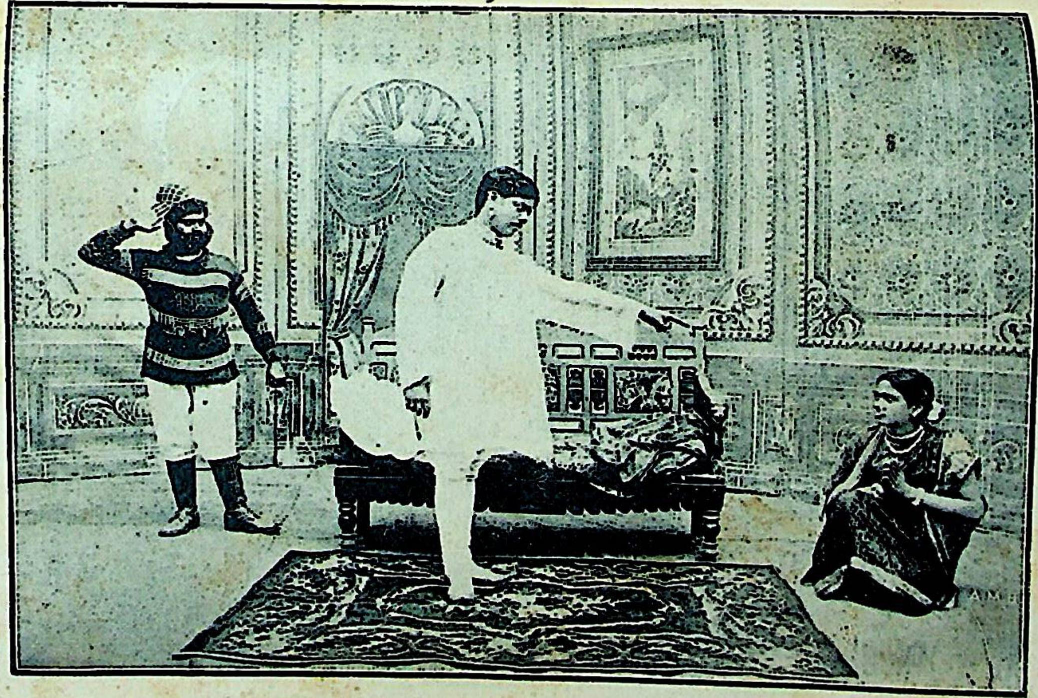
कालिंदी—माझे प्राण खुशाल घ्या! आपल्या इच्छेपुढें त्यांची काय किंमत! मी माझ्या सुखासाठीं मुळींच बोलत नाहीं! कोणत्या आर्य पतिव्रतेनें स्वतांच्या सुखाची कधीं आशा ठेविली आहे? पतीच्या सुखासाठींच प्रत्येक आर्यस्त्रीचा अवतार असतो. मोठ्या आनंदानें माझे प्राण घ्या! आपल्या मनाजोगत्या स्त्रीशीं विवाह करून पुण्यसुखाचा आजन्म उपभोग घ्या! पण नाथ, हा पापमार्ग सोडून द्या! एवढें अभयवचन मला द्या आणि त्याच हातांनीं माझी मान मुरगाळून टाका! आपल्या सुखासाठीं, आपल्या पायांजवळ, आपल्या हातांनीं, असें सौभाग्याचें मरण लाभलें तर माझ्या भाग्याला पारावार नाहीं! साजऱ्या हातांनीं कुंकू लुटीत मी वैकुंठाला जाईन; आपल्या नव्या संसाराचा, पुण्यावतार संपवून पवित्र देहानें आपण स्वर्गांत येईपर्यंत, आपल्या सहस्रनामांची ओंवणी जपत बसेन; स्वर्गप्रवेशाच्या वेळीं अप्सरा आपल्यावर कल्पवृक्षाचीं फुलें उधळतील त्यावेळीं चोरट्यासारखी बाजूला उभी राहून ही भाग्यशाली कालिंदी आपल्यावरून जिवाचीं फुलें ओंवाळून टाकील! पण नाथ, या अघोर पापांची कल्पना नका हो नका करूं! पतिपतिव्रतेला दुभागून जीवकुडींची तुटी घालूं नका! मी पापाच्या मार्गापासून परावृत्त होईन एवढें वचन मला द्या आणि मग खुशाल त्या वचनाच्या एकेक शब्दासाठीं माझ्या प्राणाप्राणाचें मोल घ्या! एवढीच आपल्या दासीची विनंति आहे.

वृंदावन—एका दीडदमडीच्या रां–तुझ्या प्राणांशीं माझ्या शब्दांचा मोबदला देऊन माझ्या एकाच इच्छेला तिलांजली देऊं काय! कालिंदि, तुला अखेरचें बजावून सांगतों, कीं माझा निश्चय अढळ आहे!

कालिंदी—अशा अभद्र शब्दानें पतिव्रतेच्या नांवाची अमर्यादा करितां!

[तव मति चळली०]

अनुचित वचनें ऐशीं। सतीतें व्यर्थ वदुनि अवगणुनि तिस

वृंदावन—कंकण, या बेमुर्वतखोर बायकोला पकड आणि बागेंतल्या बंगल्यांत कोंडून ठेव!

B. A. P. Works.

जोडितसां कां यापरि पातकराशि ॥ ध्रु० ॥ पवित्रतेच्या मंगलधामा । पतिव्रतेच्या शुभनामा । अभद्रवचनीं विषसम विषमा । विडंवितां कां जोडुनि या पापासीं ॥ १ ॥

पतिराज, मी पण आपलीच अर्धांगी आहे! केतनाच्या रूपानें मीं आपल्याला अवतार दिलेला आहे! मी पण आपणांला वजावून सांगतें, कीं माझाही निश्चय आपल्याइतकाच अढळ आहे! आपल्या हातून हें पाप मी होऊं देणार नाहीं! कंठरवानें ओरडून ब्रह्मांडाला जागें करीन. अशी महाराजांजवळ जाऊन दाद मागेन. त्यांनीं आपल्याला बंदिवासांत घातलें तरी चालेल! मोकळेपणानें अशीं पातकें करण्यापेक्षां आपण निर्दोष बंधांत राहिलां तर आपला अधःपात तरी होणार नाहीं!

वृंदावन—तुझ्या अमर्यादपणाची मजल इथपर्यंत आली आहे काय? अशा स्वच्छंद वृत्तीनें मी तुला वागूं देणार नाहीं! कंकणा, इकडे ये. (कंकण येतो.) संसारांतली सुरेल सतार मांडीवर बसवली, छातीवर ठसविली, हृदयाशीं हंसविली तरी तिच्या जिवाच्या तारा पिळून काढल्यावांचून मनासारखे सूर निघत नाहींत ते नाहींतच! कंकणा, या बेमुर्वत बायकोला पकड आणि बागेंतल्या बंगल्यांत कोंडून ठेव आणि चहूंकडे जाऊन सांग, कीं बायको बदचालीची दिसल्यामुळें वृंदावनानें तिला कोंडून ठेविली आहे!

कंकण—धनीसाहेब, अशानें—

वृंदावन—अधिक बोलूं नकोस आतां; माझ्यापुढें तिला घेऊन चल! लग्नाची बेडी तुटतांना इतका खळखळाट हा व्हायचाच!

(सर्व जातात).

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ—सुदामाचें घर—सुदाम प्रविष्ट.]

सुदाम—नशिबाचा तारा आहे पहा! कंकणाला आज बोलावून परीक्षा पहायला सांगावें ह्मणून विचार केला तर वृंदावनांनीं त्याला कालिंदीबाईभोंवतीं पाहरा करण्यासाठीं खुंटवून ठेविला! आणि तेवढ्यासाठीं

त्याच्या जागीं मी जाईन तेव्हां तो निघणार, असा आडवा डाव झाला! माझ्या मनानें, परीक्षेच्या वेळीं मी पण भुयारांतून ऐकत बसलों असतों ह्मणजे ठीक झालें असतें. कंकणावर भरंवसा ठेवायला तशी हरकत नाहीं ह्मणा, दोस्तीच्या पोटीं तो दगलबाजी करायचा नाहीं, पण मनाला तेवढी रुखरुख राहिली! बरें आहे; त्याला इथून परतायला जर विलंब लागला तर आपण त्याची जागा सोडून तडक इकडे निघून यावें झालें; कालिंदी-बाईच्या कोठडीला कुलूप ठोकलें तरी भागेल. (उघड) दामिनि, अंमळ अशी ये बघूं! हं, बुरखा राहूं द्या तोंडावर! (दामिनी येते.) हें पहा, मला जरा निकडीनें जायचें आहे बाहेर, आणि त्या पंडिताकडून पोथ्या घेऊन त्याचा माणूस इतक्यांत इथें येईल; तेव्हां तूं जरा घरांतच बसून रहा. बुरखा काढूं नकोस आणि जागची हलूं नकोस! समजलीस?

दामिनी—बरें! (सुदाम जातो.) (स्वगत) हा मेला बुरख्याचा नसता त्रास झाला आहे! उद्यां त्या ईश्वरांनीं दागिने दिले तर घालायचे तरी कसे अंगावर! मी तिकडे हट्ट घेऊन बसणार, कीं एक दिवस तरी बुरख्याशिवाय मी हिंडून येणार! अन् इतक्याउपर नाहींच ह्मटलें तर बुरख्यावरून घालीन सारे दागिने! हंसेना कोणी! हंसतील त्यांचे दांत दिसतील! कोण, किंकिणी? (घाईघाईनें किंकिणी येते.)

किंकिणी—दामिनि, मोठा घात झाला बाई! कालिंदीबाईंना काल रात्रीं धरून कोंडून ठेविलें आहे धनीसाहेबांनीं; आणि कंकणांना ठेविलें आहे पाहऱ्यावर; एकाद्याशीं लग्नाचें ठरलें तर तें कसें सांगायचें ह्मणून मघांशीं त्यांना विचारायला गेलें, तों कंकणांनीं मलासुद्धां बंदी केली!

दामिनी—अग असेल त्यांचें तसेंच कांहीं कारण; त्यांत तुझा कसला घात झाला एवढा?

किंकिणी—कारण कसलें कपाळाचें; तुझ्या घरांतलीच परवड!

दामिनी—कायग, त्यांच्या अंगाखांद्यावरचें सारें उतरून ठेवलें असेल नाहीं वृंदावनांनीं? बापडीवर वेळ कठीण तर खरीच!

किंकिणी—तुह्मां गरीबांना दागिन्यांची भारी हांव! कालिंदीबाई कधीं नाहीं अशा हपापल्यावाणी करीत! पुढें ऐक; आणि त्यांच्या सोडव-णुकीचा उपाय सांग एखादा! कोंडून ठेवलें आहे त्यांना पण कोंडमारा

झाला आहे माझा! कुण्यावेळीं कसें वागायचें हें कुणाजवळ शिकूं मी आतां? ह्मणून ह्मणतें, कीं कसेंही कर आणि त्यांची सुटका करण्याचा रस्ता शोधून काढ!

दामिनी—अशा गोष्टींत मी तरी काय सांगणार बाई?

किंकिणी—असा माझा हिरमोड नको करूं गडे! मी एवढ्या आशेनें तुझ्याकडे आलें; तूं गरीब दासी, तुझ्यासुद्धां पायां पडतें वाटेल तर, पण कांहीं उपाय सांग!

दामिनी—माझे गुरु ते ईश्वर आहेत ना, ते बरीक सांगतील कांहीं उपाय?

किंकिणी—मग ऊठ, याच पावलीं त्यांच्याकडे जा! इथेंच कुठेंसे राहतातना ते?

दामिनी—(जरा थांबून) पण मला इथेंच बसून रहायला सांगून जाणें झालें आहे; तो कोणसा पोथ्या घेऊन येणार आहे. त्या वेळीं मी नव्हतें असें कळलें तर लगेच कांहींच्या कांहींच व्हायचें मेलें!

किंकिणी—मला आतां रडें कोसळायच्या बेतांत आलें आहे!

दामिनी—दम खा, आतां असें कर, तो दुसरा बुरखा पांघरून तूं बैस माझ्या जागीं; तो माणूस आला ह्मणजे तेवढ्या पोथ्या घेऊन ठेव! मी अशीच येतें. बसतेस का?

किंकिणी—बसतें, पण तूं जा कशी आधीं! (दामिनी जाते; किंकिणी बुरखा पांघरून बसते.) देव करो आणि हिच्या गुरूला तरी कांहीं इलाज सांपडो ह्मणजे झालें! माझा जीव कसा उडून गेला आहे अगदीं! कालिंदीबाईशीं बोलायला मिळालें ह्मणजे त्यांच्या शिकवणीनें कंकणांना सांगतें लग्न ठरल्याचें! कंकण आपले सरळमार्गी आहेत एवढेंच; नूपुर ह्मणतात तसे वाईट कांहीं नाहींत ते! पाऊल कुणाचें वाजलें बरें? तो माणूस आला वाटतें? (कंकण येतो.) अगबाई, हे तर कंकण! हे कां इथें आले आहेत या गरीब दासीच्या घरीं! (उठून उभी राहते.)

कंकण—दामिनि, तुझा नवरा घरांत नाहीं अशी संधि साधून मी मुद्दाम आलों आहें; मला आतां वेळ नाहीं; पण थोडक्यांत सांगतों सुं-

दरि, तुझ्यामुळें मीं बेहोष झालों आहें; माझें तुझ्यावर अलोट प्रेम आहे!

किंकणी—पण तुमचें किंकिणीवर प्रेम आहेना?

कंकण—भलतेंच! मी तिच्याशी लग्न करणार आहें!

किंकिणी—आणि प्रेम मुळींच नाहीं तिच्यावर?

कंकण—लग्नाच्या बायकोवर पुरुषाचें कधीं प्रेम ऐकलें आहे कुणीं! प्रेम असें चुलीपाशीं बसायचें नाहीं; तें वारा खात, बाहेर तरंगत फिरतें!

किंकिणी—आणि किंकिणीला हें कळलें तर?

कंकण—तिला कोण कळवायला बसलें आहे? ती थोडीच हें ऐकायला बसली आहे!

किंकिणी—(स्वगत) कालिंदीबाईनीं इतकें ऐकून मुळींच धीर धरिला नसता! (बुरखा काढून उघड) तीच ऐकते आहे बरें हें सारें! चांगला गळा कापणार होतां माझा हो!

कंकण—तूं कशी इथें? सुदामानें मात्र माझा गळा कापला खरा! किंकिणि, खरोखर मी हें खरें बोलत नव्हतों! दामिनीची परीक्षा पाहण्यासाठीं ह्मणून मी तें सोंग आणिलें होतें.

किंकिणी—तर तर! आतां नाहीं मी फसायची! मी नाहीं तुमच्याशीं लग्न करायची कधीं! तुमचें माझ्यावर खरें प्रेमच नाहीं! मघांशीं तुह्मीं मला बाईसाहेबांनाच भेटूं दिलें नाहीं!

कंकण—हें काय भलतेंच होऊन बसलें! किंकिणि, खरें खरें सांगतों, माझें तुझ्यावर प्रेम आहे; पायां पडतों; माझी परीक्षा पहा! कसलेंही काम सांग, पहा मी करितों कीं नाहीं तें! वाटेल तसें अवघड काम सांग! पण मला झिडकारून टाकूं नकोस!

[दामिनी येते.]

किंकिणी—थांबा जरा आतां! काय झालें, दामिनि?

दामिनी—(किंकिणीस एकीकडे) ईश्वर ह्मणतात, मला कालिंदीबाईची भेट घ्यायला मिळाली तर कांहीं प्रयत्न करून पाहतां येईल! पण तसें कुठलें जमायला?

किंकिणी—(कंकणास) कंकण, बोलाफुलालाच गांठ पडली अगदीं! मीं सांगितलेलें वाटेल तें काम करणार ना तुह्मीं?

कंकण—नुसतें सांगून पहा; उगीच विचारूं नकोस आतां!

किंकिणी—बरें तर, ते ईश्वर ह्मणतात ते साधु आहेतना, त्यांना एकदां कालिंदीबाईंची भेट घेऊं द्याल का? पहा, नाहींतर माझें प्रेम—

कंकण—अग, तुझ्यासाठीं ईश्वरालाच काय, पण पिशाचालासुद्धां सोडीन कालिंदीबाईंना भेटायला! पण एका अटीवर! हें कुणाला कळतां कामा नये; आणि कालिंदीबाईंना बाहेर मात्र येऊं देणार नाहीं!

किंकिणी—कांहीं हरकत नाहीं. दामिनि, चल, राहूंदे तें तुझें काम! कंकण, तुह्मी व्हा पुढें! आह्मी त्यांना घेऊन येतों तिकडे. (कंकण जातो.) दामिनि, आतां नाहीं ह्मणूं नकोस; मरूं दे त्या पोथ्या! चल एकदम कशी! पण एकदम नको गडे! दुःखांत नेहमीं कालिंदीबाई अगदीं हळू पावलें टाकतात!

[वदवे न मला०]

जडताच गडे शोभते असा प्रसंग ये तदा । त्वरा रुचे न तापदा । कुलीनतेसि ती कदा ।। ध्रु० ।। मंद पडत पद तरी । ओढ जिवा फार जरी । जडपदांहिं थोर पाहिं दाविती विषादा ।। १ ।।

[दोघी जातात. दुसऱ्या बाजूनें नूपुर प्रवेश करितो.]

नूपुर—(स्वगत) हा सुदाम शुद्ध गाढव आहे! एवढीं भुयारें खणतो; किल्ले रचितो, पण व्यर्थ! याच्या घरीं वाटेल त्यानें यावें! कंकण, किंकिणी आणि दामिनी यांचीं काय काय खलबतें झालीं कुणास कळे! आडून ऐकण्यांत हाच तर मोठा तोटा आहे; कधीं कधीं मुळींच ऐकूं येत नाहीं कांहीं! तसेंच, त्या गोसावड्याचें कोडें कांहीं अजून उकलत नाहीं! आतां करावी गंमत; दामिनीचा हा बुरखा घेऊन आपणच बसावें! तिचा एकादा चोरटा दोस्त एवढ्यांत आला तर अशी बहार उडेल! (बुरखा पांघरतो. भुयारांतून बुरख्यानिशीं सुदाम बाहेर येतो.)

नूपुर—(स्वगत) अशांत तो गोसावडाच आला तर नशीब उघडलेंच ह्मणायचें!

सुदाम—(स्वगत) पुन्हां नशिबानें गल्लत केलीच! किंकिणी मध्येंच आल्यामुळें आपल्याला तसेंच परतावें लागलें ह्मणून कंकणानें सांगि-

तलें! (पाहून) दामिनी इमानानें बसली आहे मात्र खरी ! आतां आपणच एक डाव खेळून पहावा ! (स्वर बदलून उघड) दामिनि, ए दामिनि !

नूपुर—(बायकी आवाजानें) कोण आलें आहे तें बुरखा घेऊन ?

सुदाम—मोठ्यानें बोलूं नकोस ! मी ईश्वर आलों आहें ठरल्याप्रमाणें!

नूपुर—ईश्वर, तुह्मी असे नेहमीं येतां; पण कोणाला दिसत तर नाहींना ?

सुदाम—(स्वगत) नेहमीं येतां ! स्त्रीजात तेवढी निमकहराम ! (उघड) कोणाच्याच कधीं दृष्टीस पडलों नाहीं अजून ! पण सुंदरि, मी आलिंगनाला अगदीं उत्सुक झालों आहें !

नुपूर—मग माझी का ना आहे ? (दोघेही जवळ येऊन एकमेकांचे बुरखे सरकवितात.)

सुदाम—अग सटवे !

नूपुर—अरे गोसावड्या ! (दोघेही एकमेकांस पाहतात.)

सुदाम—तुमची माझ्याबद्दलची कळकळ पाहून मला आनंद वाटतो! पण हा घोटाळा झाला कसा ? दामिनी आहे कुठें ?

नूपुर—दामिनीबाई कंकणाच्या मागें आणि किंकिणीबरोबर !

सुदाम—(स्वगत) मग कांहीं हरकत नाहीं ! कंकणानें सांगितलें तें खरें तर मग ! (उघड) चला आपण जाऊं आणि कंकणाला भेटून नीट खुलासा करून घेऊं.

नूपुर—मलाही तुम्हांला कांहीं सांगायचें आहे चला. (दोघेही जातात)

प्रवेश तिसरा.

[स्थळ—बागेंतील बंगला. कालिंदी व ईश्वर प्रविष्ट.]

कालिंदी—त्या वेळीं माझ्या केतनासह तिथें जायला मिळेल तर मी खात्रीनें दीनाराला वांचवीन ! जातां येईल का मला तिथें ?

ईश्वर—रात्रीं वसुंधरेच्या दिमतीला दामिनी असते; तेव्हां तिच्या ऐवजीं तुम्हांला जाऊन बसतां येण्यासारखें आहे.

कालिंदी—पण दामिनीच्याबद्दल मला आंत कसें जातां येईल ? केतनाला बरोबर कसें घेऊन जातां येईल ? शिवाय, मला तिथें त्यांनीं किंवा वसुंधराबाईनीं ओळखलें तर कसें होईल ?

ईश्वर—कालिंदीबाई तुमचा माझ्यावर विश्वास आहे का ?

कालिंदी—हं !

ईश्वर—मग दामिनीला दागिने मिळवून देण्याचें कबूल करून तुमच्या या खोलींत आणून ठेवितां येईल; या खोलींत आज रात्रीं एक महापुरुष प्रकट होऊन दागिन्यांचा सर्व संग्रह येथें टाकणार आहे असें तिला सांगितलें म्हणजे झालें ! सुदामाच्या आज्ञेवरून दामिनी अष्टौप्रहर बुरख्यांतच वावरते तेव्हां कोणी ओळखण्याची धास्ती नाहीं. तसेंच केतनालाही बुरख्याखालीं झांकून नेला म्हणजे झालें ! तुम्ही या बेताला अनुकूल असाल तर संध्याकाळीं दामिनीला इथें आणितों आणि तो बुरखा पांघरून तुम्ही माझ्याबरोबर चला म्हणजे झालें. किंकिणीनें सांगितलें म्हणजे मला आणि दामिनीला कंकण केव्हांही आंत सोडील ! इथून निघाल्यावर प्रहर रात्र पडेपर्यंत माझ्या आश्रमांत राहतां येईल !

कालिंदी—तुमची योजना मला मान्य आहे. हें पहा, थोडीशी अफू मात्र आणून ठेवा !

ईश्वर—ती कशाला ?

कालिंदी—तिथें गेल्यावर केतनानें रडूं नये म्हणून त्याला अफूची बाळगोळी दिली पाहिजे ! थोडीशी गुंगी आली म्हणजे सोईचें होईल !

ईश्वर—बरें आहे. मग मी ठरल्याप्रमाणें व्यवस्था करूं तर ?

कालिंदी—देव तुम्हांला यश देईलच असें वाटतें ! (ईश्वर जातो.)

कालिंदी—(केतनाला मांडीवर घेऊन स्वगत) बाळा केतना, माझी अघोर इच्छा कळली ना तुला ? लाडक्या, तुला माझा राग नाहींना आला ? का हें तुलाच विचारतें म्हणून रागावला आहेस ? एकदां हंसून मला धीर दे पाहूं ! तुझ्याखेरीज मनांतलें हितगुज मीं कोणाशीं बोलूं बरें ? या अफाट जगांत एवढी दीड वितीची दौलतच काय ती माझी आहेना ? मग माझ्या जिवाच्या धन्यासाठीं ही जिवाची जहागीर देवाला वहावयाला नको का ? बाळ, सतीचें वाण घेऊन निघाल्यावर दुःखाच्या आगींत

उडी टाकण्यासाठीं तुझ्या कोंवळया कायेची धर्मशाळा करायला मी तयार झालें ह्मणून रागावूं नकोस ! हा सतीचा खडतर मार्ग आहे ! तुझ्या पित्याच्या उद्धारासाठींचना तुझा जन्म ? वसुंधराबाई भूपालांच्या नांवासाठीं दीनाराच्या जीवावर उदार झाल्या; मग तुझ्या वडिलांचा सर्वस्वी अधःपात होत असतांनाही दीनाराच्या जागीं तुला उभें रहायला नको का ? तिकडच्या स्वप्नावरूनच मला ही कल्पना आठवली. शिवाय पतिहृदयाशीं माझें हृदय एकरूप करण्याची त्यांनीं मला आज्ञा केलेली आहे, ह्मणूनच मी अशी पाषाणहृदय झालें आहें. बाळा, क्षमा कर ! पण—

[कान्ह रहे अपने पास०]

मार्ग दुजा नच जगांत । अतुल पातक नातरि आतां । घडवित पितरां निरयपात ॥ धृ० ॥ थोर कुलीं जन्म ज्यास । सौख्य· लेश नाहिं त्यास । कष्टदशा त्याला । अशिच नशिबाला । नातरि कुल तें विलया जात ॥ १ ॥

[पडदा पडतो.]

प्रवेश चवथा.

[ईश्वर प्रवेश करितो.]

ईश्वर—(स्वगत) दामिनी अजून कशी येत नाहीं ? परमेश्वरा, या सत्कार्याच्या सिद्धीसाठीं असत्याचरण करीत आहें त्याची क्षमा कर ! ज्या वैराग्यवृत्तीला, परहित हाच आचारधर्म आहे तिच्या अवश्यकर्मासाठीं परब्रह्मस्वरूप सत्याचाही क्षणभर संन्यास केल्यावांचून चालणार नाहीं ! कालिंदि, तुझी कल्पना माझ्या पूर्णपणें लक्ष्यांत आली ! ती जितकी पवित्र आहे तितकीच दुःखदायक आहे ! दीनाराच्या ऐवजीं केतनाचा तूं बळी देणार ? शाबास तुझ्या पतिभक्तीची ! (दामिनी येते.) ये, दामिनि, जरासा वेळ केलास. दीनाराला आणलें आहेसना ?

दामिनी—हो ! पण त्या खोलींत आज रात्रीं तुम्ही म्हणतां तसा महापुरुष प्रगट झालाच नाहीं तर ?

ईश्वर—असें कधींच व्हायचें नाहीं! तूं मात्र रात्रभर जागी रहा! तो महापुरुष तुला दिसणार नाहीं; तेवढें दागिन्यांचें गांठोडें मात्र तुझ्या-पुढें पडेल! पण ही हकीकत कोणाला कळल्याबरोबर साऱ्या सोन्याची रक्षा होईल एकदम!

दामिनी—मग आज रात्रीं हा सोन्याचा दिवस खचित उगवणार म्हणतां? पण गुरुमहाराज, पाटल्या तोडीच्या असतील का आपल्या पूर्णाच्याच?

ईश्वर—तें आतां सांगतां येणार नाहीं! आतां वेळ घालविण्यांत अर्थ नाहीं, चल लौकर. (जातात.)

प्रवेश पांचवा

[स्थळ—तळघरांत वसुंधरा, बुरखा घेतलेली कालिंदी.]

वसुंधरा—(स्वगत) मघांपासून दीनाराला एकदां जवळ घेऊन डोळे भरून, निरखून पहावा असें मनांत येत आहे; पण नको हा मोह! नाहींतर माझी पवित्र निर्दयता एखादे वेळीं वितळून जाईल! (उघड) दामिनि, बाई, तूं आज अशी अगदींच कोमेजल्यासारखी कां झालीस?

कालिंदी—(रडत) बाईसाहेब हाताखांद्यावर झेललेलें हें लेणें आज असें उतरून ठेवायची—(रडूं लागते.)

वसुंधरा—दामिनि, रडूं नकोस अशी! त्यांत मनाला इतकें अवघड तें काय वाटतें? होणारासारखें व्हायचें टळत नाहीं; रडणें कधींतरी नशिबीं ठेवलेलेंच असतें! मी प्रत्यक्ष याची आई, मग माझें काय व्हायला पाहिजे आतां? माझ्या गळ्याची शपथ आहे; तूं रडूं लागलीस म्हणजे माझ्या जिवांत कालवाकालव होऊं लागते; तूं मला धीर द्यायला नको का? धीरानें डोळे पूस आणि मनाचा अगदीं दगड कर! रोज दीनाराला निजविण्यासाठीं गाणें म्हणतेस तसें आजही एखादें चांगलेंसें म्हण पाहूं! आपला दीनार आज काळझोंप घेणार आणि आपण चांगलें मंगल गीत म्हणायचें सोडून असें मुळुमुळु रडत बसायचें? तें अभिमन्यूचें गाणें येतेंना तुला? तेंच म्हण!

कालिंदी---मला मधलीं मधलीं कडवीं येतात; सगळें आतां आठवत नाहीं!

वसुंधरा---म्हण चुकतमाकत जेवढें येईल तेवढें! अगदीं हुंदका देऊं नकोस!

कालिंदी---(स्वगत) बाळा केतना, माझें हें अखेरचें गाणें कसेंतरी गोड करून घे. (उघड)

"सकाळीं उठुनी धर्मांनीं काय केलें। अभिमन्यूसी बोलविलें। संसप्तकीं अर्जुनासी नेलें। मग कौरवसैन्य सिद्ध झालें। मग द्रोणांनीं काय पण केला। धरुनी देऊं धर्माला। चक्रव्यूहाची युक्ति आहे तुजला। जावें बाळा युद्धाला। गेला अभिमन्यू-मन्यू वीर रणीं। चक्रव्यूह केला द्रोणांनीं गेला अभिमन्यू॥"

पुढें काय बरें आहे?

वसुंधरा---पुढें धर्माला नमस्कार करून, सारथ्याला रथ आणायला सांगितलें; ते जाऊं देत; पुढें म्हण!

कालिंदी---

"रणीं मिसळला सुभद्रेचा सूत। सैन्य पाडिलें असंख्यात। शरांनीं शिरें किती उडवीत। राजे झाले भयाभीत। सोळा वर्षांचें वय दिसे लहान। युद्ध केलें निर्वाण॥ गेला अभिमन्यू--मन्यू वीर रणीं। चक्रव्यूह केला द्रोणांनीं॥"

पुढें मग द्रोणांनीं येऊन---[वृंदावन येतो.]

वसुंधरा---थांब जरा आतां. वृंदावन आले।

वृंदावन---वसुंधरे, तुझा काय विचार ठरला?

वसुंधरा---माझा विचार मीं कालच तुम्हांला सांगितला! कालपासून मीं पुनः दीनाराकडे पाहिलेंसुद्धां नाहीं! भूपालांच्या वज्रदेही नांवावरून ओंवाळून टाकिलेला हा उतारा काळासाठीं काढून ठेविला आहे! भूपालांच्या नांवासाठीं मीं अपत्यस्नेहाचा संन्यास केला आहे!

वृंदावन---वसुंधरे, अजून ऐक! हा हार काय तो माझ्या गळ्यांत

घालायचा ! एवढ्यासाठीं प्रत्यक्ष पोटच्या पोराला काळाच्या तोंडांत लोटतेस ?

वसुंधरा—माझ्या पातिव्रत्यासाठीं साऱ्या जगावर, स्वर्गांतल्या तेहतीस कोटी देवांवरसुद्धां मी उदक सोडीन ! मग दीनाराची काय कथा ! पितरांच्या उद्धारासाठींच पुत्राचा जन्म असतो ! अशा वेळीं या वीरपुत्रानें उडी टाकायची नाहीं तर काय करायचें ? वृंदावन, भूपालांच्या नांवासाठीं, वसुंधरेच्या पातिव्रत्यासाठीं—आर्यपतिव्रतांच्या पुण्यपरंपरेसाठीं—माझा दीनार अशा वीरमरणाला तयार आहे !

वृंदावन—अस्सें काय ? दामिनी, तो दिवा दूर नेऊन ठेव आणि दीनाराला इकडे आण ! (कालिंदी दिवा नेऊन ठेविते.)

वृंदावन—वसुंधरे, अजून, अजून विचार कर ! सुटलेला तीर पुन्हां सांपडणार नाहीं !

वसुंधरा—वृंदावन, तुम्हांला वीरगर्जनेनें शेवटचें सांगतें, पातिव्रत्याचें रक्षण करण्यासाठीं दुःखाचे डोंगर पोटांत गिळायला मी तयार आहें ! माझ्या पातिव्रत्यापुढें मला कशाचीही किंमत नाहीं.

वृंदावन—दामिनी, आण दीनाराला इकडे ! वसुंधरे, अजून तुला थोडा वेळ आहे !

कालिंदी—(स्वगत) देवा या वेळीं मला धीर द्या ! बाळा केतना, आल्या प्रसंगाला तयार हो ! (केतनाला घेऊन वृंदावनाजवळ जाते.)

वृंदावन—वसुंधरे, कसला विचार करीत आहेस तूं ?

वसुंधरा—माझ्या बाबांच्या मरणकाळीं, आजोबा शिवलीलामृतांतल्या रुद्राध्यायाचा पाठ करीत होते; तो अकरावा अध्याय मी आठवतें आहें !

वृंदावन—वसुंधरे, या राक्षसी हट्टानें दीनार फुकट मरत आहे ! या कट्यारीनें त्याच्या पोटांत ठाव घेतल्याबरोबर चहूंकडे रक्ताचीं कारंजीं सुरू होतील—

वसुंधरा—भूपालांचें नांव त्या कारंजांखालीं न्हाऊन पावन होऊन जाईल. वृंदावन, या शब्दांनीं मला हिणविण्याचा का प्रयत्न करितां आहां ? का तुमच्या पुरुषार्थाला थरकांप सुटला आहे ? तुम्हांला माझें

सत्वच पहायचें असेल, तुमच्या कपटी कट्यारीला माझ्या दीनाराला मारण्याची लाज वाटत असेल तर मला सांगा–भूपालांची ही वीरपत्नी, आपल्या हातानें दीनाराचा नाश करील !

वृंदावन—दामिनी, नीट उभी रहा ! वसुंधरे, नीट पहा, माझी लाजलेली कट्यार दीनाराच्या पोटांत तोंड खुपसून लपून बसत आहे ! (कट्यार बाहेर काढितो.)

वसुंधरा—

" अश्वशाळा गजशाळा संपूर्ण। सर्व संपत्तीसहित गृहदान। महानंदेनें स्नान करून। भस्म अंगीं चर्चिलें ॥ रुद्राक्ष आंगीं लेऊन। हृदयीं चिंतिलें शिवध्यान। हर हर शिव म्हणोन। उडी निःशंक घातली ॥ "

देवा, वृंदावनांना क्षमा कर !

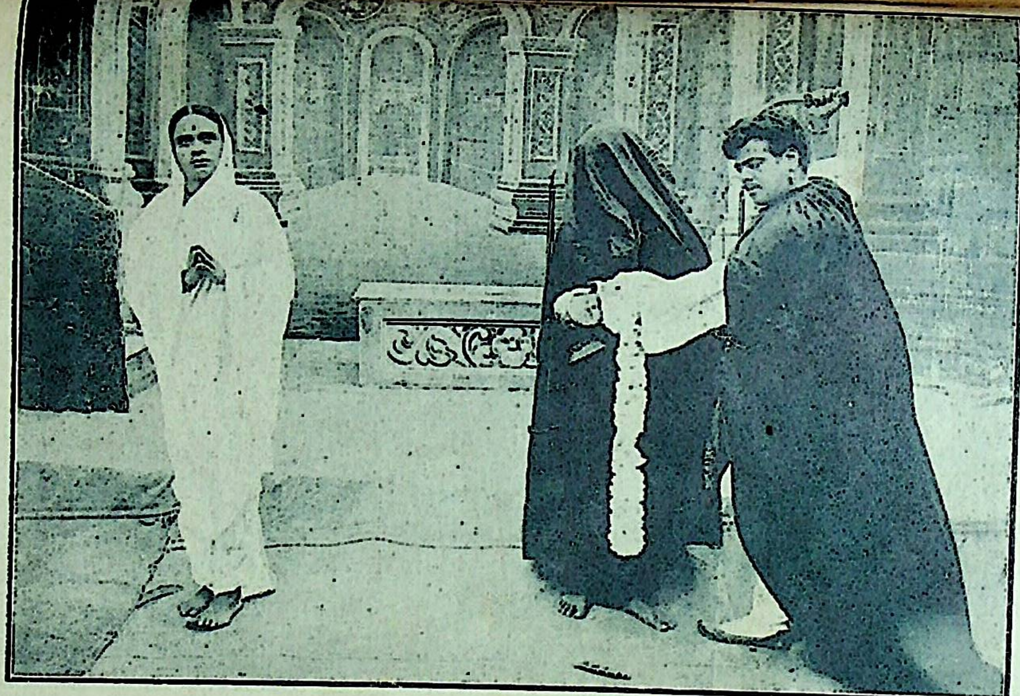
[वृंदावन तोंड बाजूला करून उजव्या हातानें कट्यार खुपसतो व डाव्या हातानें डोळे पुसतो.]

वसुंधरा—(स्वगत) वृंदावन डोळे कां पुसताहेत ? अहाहा, देवा, असाच–असाच मला धीर दे ! (उघड) दामिनि, दीनाराला पाळण्यांत नेऊन ठेव !

वृंदावन—(स्वगत) या अंधकारानें केवढा उपकार केला हा ! निर्दोष दीनाराच्या वधामुळें ही कट्यार रक्ताचे अश्रु ढाळीत आहे ते मला दिसत नाहींत आणि माझे अश्रु वसुंधरेला दिसत नाहींत ! (कट्यार ठेवतो.)

कालिंदी—(केतनाला पाळण्यांत ठेवून स्वगत) बाळा, नीज आतां कल्पांतापर्यंत नीज ! आकाशाची झालरमोत्यांची झूल घालून उद्यां माझ्या हातीं तुला झांकून ठेवीन !

वृंदावन—वसुंधरे, आतां यापुढें दुसरा प्रश्न ! उद्यां या वेळीं असाच प्रसंग भूपालावर येणार आहे ! तुझें पातिव्रत्य किंवा तुझ्या पतीचा प्राण यांपैकीं एकाचा तरी उद्यां नाश होईल ! ऐकलेंस नीट ? आतां तरी तुझ्या हृदयाला पाझर फुटेल ना ?

वसुंधरा—"अश्वशाळा गजशाळा संपूर्ण । सर्व संपत्तीसहित गृहदान ।
महानंदेनें स्नान करून । भस्म अंगीं चर्चिलें ।"

B. A. P. Works.

वसुंधरा—माझ्या हृदयाच्या रक्ताचा पाझर, दीनाराच्या हृदयांतून वाहत आहे ! पाळण्यांतल्या दीनाराला माझ्या हृदयाची साक्ष विचारा !

वृंदावन——ठीक आहे ! भूपालाचीसुद्धां प्राणनाशाला तयारी आहे का म्हणून विचारतों ! स्वतांचा प्रश्न असल्यामुळें त्याचे डोळे खास उघडतील !

वसुंधरा—माझ्या पतीचें धैर्य हिमालयासारखें अढळ आहे.

वृंदावन—उन्हाळ्याच्या तापानें हिमालयाच्यासुद्धां गंगायमुना वाहूं लागतात. अचेतन सृष्टीलासुद्धां प्राणांचा मोह आवरत नाहीं ! ऐन दुपारच्या उन्हाचे चटके बसूं लागतांच निर्जीव छायासुद्धां माणसाच्या पायांचा आश्रय घेते ! दामिनि, या गोष्टीपैकीं एक अक्षर बाहेर आलें तर तुझेही प्राण जातील हें लक्ष्यांत ठेव ! (जातो.)

कालिंदी—बाईसाहेब, किती तुमचें उदार हृदय ! तुम्ही त्यांना शाप द्याल असें वाटलें होतें मला !

वसुंधरा——दुष्टांचें पारिपत्य करण्यापेक्षां, सज्जनांना सुख देण्याबद्दल नेहमीं देवाजवळ भाक मागावी असें मला वाटतें ! पण दामिनी, तुझें गाणें म्हण पुनः ! तुझ्या गोड गाण्याच्या गुंगींतच माझ्या बाळाचा जीव काळझोंपेंत विरून जाऊं दे !

कालिंदी——(पाळणा हलवीत) कुठवर बरें आलें होतें ? हं;——

"मग द्रोणांनीं तोडिलें धनुष्य । फाडिलें अंगींचें कवच ।
मोडिला रथ केला विरथ । धांवुनि आले षड्रथ ॥ दुःशासन
पुत्रें गदाप्रहार केला । अभिमन्यू रणीं पडला । पडला अभि-
मन्यू–मन्यू वीर रणीं ! शोक बहु केला पांडवांनीं ॥"

वसुंधरा—नको हें रडगाणें ! पांडवांनीं शोक केला असेल, मला करायचा नाहीं ? दीनाराच्या वीरमरणाला शोभण्याजोगें गाणें ह्मण एखाद.

कालिंदी—(पाळणा हलवीत)

[अजि अक्रूर हा नेतो०]

निज बाळा रे गाणें गाते आई । करि आतां जोजो गाई ॥ ध्रु ॥
तुज जन्म दिला बाळा त्यांची स्वारी । लाखांत शिपाई भारी ।
वघ गरदी ही बुरुजांची तुजभवतीं ॥ दगडाची त्यांची छाती ॥

कलिकाळाशीं झगडणार खंबीर ॥ हे तुझेच हिरवे वीर ॥चाल॥ जीवांच्या जळल्या ज्योती । आकाशीं तारा होती । मोलांचीं माणिकमोतीं । त्या डोळ्यांनीं देवराय तुज पाही । करि आतां जोजो गाई ॥ १ ॥ दों दिवसांची ही दुनियेची वसती । सारखीच असती नसती ॥ तुजऐसा हा बाळ नऊ नवसाचा हातचा फिरे जायाचा ॥ ऋणानुबंधाच्या तुटल्या आतां गांठी ॥ मग कुठल्या भेटी गांठी ॥ चाल ॥ हें देवाघरचें लेणें । नशिवानें देणें घेणें । कुणितरी कुणास्तव रडणें । तीं रडणारीं रडतिल धाईधाई ॥ करिं आतां जोजो गाई ॥ २ ॥

[पडदा पडतो.]

अंक पांचवा.

प्रवेश पहिला.

[सुदाम व नूपुर प्रवेश करितात.]

सुदाम--स्नेहधर्माला जागून तुम्ही चांगलीच चूक माझ्या पदरांत घातली ह्मणायेंची ! दामिनी रात्रभर बाहेर होती ह्मणतां ?

नूपुर--सगळी रात्रभर ! इतकेंच नाहीं पण कंकणाचेंही अंग आहे या कारस्थानांत ! माझी तर खात्री झालेली आहे, कीं कंकणाची तुमच्या घराकडे सोज्वळ दृष्टि कांहीं नाहीं ! तसाच तो गोसावी अगदीं खटपटींत असल्यासारखा दिसतो ! मग गुलामानें काय खलवत आहे नकळे ! तुह्मांला हीं येणींजाणीं नीट कळत नाहींत. अहो, एरवीं कंकण तुमच्या घरीं वरच्यावर कशाला येत बसेल ? हें बघा, नवऱ्याशीं दोस्ती करणारांपैकीं पुष्कळांची नजर निराळीकडेच लागलेली असते !

सुदाम—दामिनी रात्रभर बाहेर राहिली असेल तर मोठा अनर्थापातच ह्मणायचा ! आतां जातों आणि बारकाईनें चौकशी करितों ! (स्वगत) हा ह्मणतो हें खरें असेल तर आतांच्या आतां कांहींतरी

युक्ति योजून दामिनी जगावेगळी केली पाहिजे. नाहींतर बिघडलेल्या बायकोच्या नवऱ्याइतका दुर्दैवी प्राणी जगांत नसतो असें ह्मणतात त्याचा मलाच अनुभव यायचा कदाचित्! (जातो.)

नूपुर—(स्वगत) आतां किंकिणीला जाऊन सांगावें, कीं कंकण दामिनीच्या नादीं लागला आहे आणि कंकणालाही देतों सांगून, कीं किंकिणीचें सुदामाशीं सूत आहे ह्मणून! आणि हेंसुद्धां कांहीं अगदींच खोटें नाहीं! काल किंकिणी जी सुदामाच्या घरीं आली ती कांहीं दामिनीला भेटण्याला नव्हे! एवढ्या कारणावरून त्या दोघांचें जमलेलें लग्न पुनः मोडून काढितां येईल अजून! हो, असेंच करावें झालें. (जातो.)

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ—तळघर—भूपाल प्रविष्ट.]

भूपाल—(स्वगत) पत्नीचें पातिव्रत्य आणि स्वतांचे प्राण! या दोहोंपैकीं कोणाचा त्याग करूं? रणांगणांत वाद्यांच्या दणदणाटानें बुद्धीची चेतना बंद झाल्यामुळें विचारमूढ आवेशस्थितींत मी कैकवेळां प्राणांवर उदार होऊन लढलों; रक्ताच्या उसळत्या लहरींचे बुद्धीला हेलकावे बसल्यामुळें तशा स्थितींत तिला विचार करण्याइतकी स्थिरता मिळत नाहीं; पण शांत रक्तानें सुखासुखाचे हिशेबी आंकडे टाकून गणितबुद्धीनें या प्राणांचा मोह सोडणें कोणालातरी साध्य आहे का? पातिव्रत्य कीं, प्राण? प्राणत्यागाला तयार होऊं का? पण प्राणहानीचे परिणाम बुद्धिगम्य आहेत! प्राणांच्या अभावीं सचेतन देहाला प्रेतकळा येत असल्यामुळें प्राणांचें द्रव्यत्व तर्काच्या कसोटीला पटण्यासारखें आहे! तसें पातिव्रत्याचें आहे का? पवित्र आर्य-संस्कारांनीं भरलेल्या वातावरणाला माझ्या विचारांचे श्वास विखारून टाकतील कीं काय, अशी भीति वाटते. पण पातिव्रत्याविरहित स्त्रीदेहाचें अस्तित्व असंभवनीयच आहे का? नाहीं, ही केवळ संस्कारहानि आहे! जगाच्या विशाल पृष्ठभागावर अशा राष्ट्रसंस्कृति कितीतरी आहेत, कीं ज्यांच्या पातिव्रत्याविषयींच्या कल्पना आमच्याहून शिथिल आहेत! इतकेंच नाहीं, पण पातिव्रत्याशीं विपर्यस्त कल्पना ज्यांच्यांत प्रचलित आहेत

अशींही राष्ट्रें सांपडतील ! प्राणांच्याबद्दल कल्पनेची अशी अनेकविधता आहे का ? संस्कारजन्य पातिव्रत्यासाठीं प्रत्यक्षगम्य प्राणांचा विनिमय करणें विचारवादाला सोडून आहे ! कोण या प्रश्नाचें उत्तर मला देईल ? प्राण कीं पातिव्रत्य ? बुद्धीला प्रमाण मानूं, कीं हृदयाचें समाधान करूं ? विचार आणि विकार यांतून कोणाला प्रधानपदावर बसवूं ? [वृंदावन येतो.]

वृंदावन—भूपाल, माझ्या प्रश्नाचें उत्तर मागावयाला मी आलों आहें !

भूपाल—थांब वृंदावन, वसुंधरेची आणि माझी भेट घालून दे ! हा प्रश्न आह्मां दोघांचा आहे ! तिची भेट मला घेतां येईल का ?

वृंदावन—वसुंधरेची तुझी भेट व्हायला माझी मुळींच हरकत नाहीं; पण तुमचा निर्णय मात्र लौकर कळला पाहिजे ! ही संधि मी कालक्षेपाकरितां देत नाहीं हें लक्षांत ठेव ! चल माझ्याबरोबर !

भूपाल—चल ! हरहर, कोणत्याही मनुष्यावर असें चमत्कारिक संकट आलेलें नसेल ! [जातात.]

प्रवेश तिसरा.

[ईश्वर प्रवेश करितो.]

ईश्वर—(स्वगत) दामिनी रात्रभर बाहेर राहिली आणि तिला दागिन्यांचा साज मिळाला, यामुळें संशयी सुदाम इतका खवळून जाऊन त्यानें असें अनन्वित अकांडतांडव करावें हें त्याच्या स्वभावाला साजेसेंच झालें ! सर्व गोष्टींचा नीटपणें खुलासा करण्याचें अभिवचन देऊन त्याची समजूत घालतांना मला पुरेसें झालें ! किंकिणीमुळें कंकण आणि या गोष्टीमुळें सुदाम आतां पूर्णपणें माझ्या कह्यांत आलेले आहेत; भूपालाच्या वाड्यावर त्या दोघांचाच आळीपाळीनें पाहरा असल्यामुळें. आतां प्रसंग पडलाच तर वाड्यांत केव्हांही प्रवेश करणें अगदीं सुगम झालें आहे ! आतां भूपालाला वृंदावनानें वसुंधरेच्या तळघराकडे कां नेलें त्याचा तपास करावा ! [जातो.]

प्रवेश चवथा.

[स्थळ—तळघर; वसुंधरा दीनाराच्या रिकाम्या पाळण्याला झोंके देत आहे.]

वसुंधरा—

[नीज सुखें विश्रांतिसि०]

नीज गुणी बाळा झणीं शांत यावरी। गाउं किती कुंठित माति नीज झडकरी ॥ १ ॥ हृदयाचा केला हा पाळणा नवा। बांधाया ममतेचा पाश मग हवा। हृत्तरंग हलवि तया करुनि मृदुरवा। ब्रह्मसगुण बाळरूप रमत अंतरीं ॥ १ ॥

(स्वगत) दामिनीला तें गाणें म्हणूं नकोस म्हणून मी सांगितलें, पण माझ्या मनांत तें सारखें नाचत आहे! त्यांतली शब्दांची शोभा नको, अर्थाकडे लक्ष्य लागत नाहीं; नुसतें गाणें म्हणत रहावेंसें मात्र वाटतें! एकेकदां वाटतें, कीं हृदयांतून उचंबळून निघणाऱ्या त्या गाण्याच्या सुराबरोबर अश्रूंचा पूर ओतून हा रिता पाळणा वत्सलरसानें तुडुंब भरून काढावा! देवा, मी काय करूं?

[पियाके मिलनकी०]

जिवास बसुनि हा घाय। दयाघना। घडिघडि छळित कसा अजुना रुजत ना। हृदय करिल हें काय ॥ धृ० ॥ निकटिं न तान्हां। फुटला स्तनिं पान्हा। आतां होई निरुपाय। नावरे मना ॥ १ ॥

पण अशानें स्वीकारलेल्या कठोर व्रताचा भंग होईल! त्या गाण्यांत एवढी काय जादू आहे कुणाला ठाऊक! अभिमन्यू कुमार रणांगणीं पडले; "कृष्ण अर्जुन आले शिबिरांत" त्यांना पाहतांच सगळ्यांना ब्रह्मांड कोसळल्यासारखें वाटलें! "राजे बसले अधोमुख." एवढे मोठे बळिवंत भीमसेन! अर्जुनानें विचारल्याबरोबर बिचाऱ्याला मोठ्यानें बोलवेना. "पुसे भीमाला बाळ कुठें गेला."

[भूपाल मागें येऊन उभा राहतो.]

भूपाल—वसुंधरे, आपला बाळ कुठें गेला?

वसुंधरा---" हळूच सांगे बाळ रणीं पडला. " असा प्रसंग वैऱ्यावर सुद्धां येऊं नये!

भूपाल---(मोठ्यानें) वसुंधरे, आपला दीनार कुठें आहे ?

वसुंधरा---(उठून पाहून स्वगत) कोण माझे अर्जुन! या एवढ्याच प्रसंगाला मी भीत होतें! देवा, या वेळीं मला यमाची निष्ठुरता दे! अश्रूंनों, आतां माझा घात करूं नका!

भूपाल---आर्ये, आपला दीनार कुठें आहे ?

वसुंधरा---नाथ, कोणाचा दीनार ? दीनार आपला नव्हता! दीनार माझा नव्हता; दीनार देवाचा होता!

भूपाल---आपल्या पहिल्या प्रीतीचा साक्षीदार---

वसुंधरा---आपल्या प्रेमाची, माझ्या उज्ज्वल शीलाची साक्ष देण्या-साठीं तुमच्या नांवाची द्वाही फिरविण्यासाठीं देवाच्या दरबारीं निघून गेला! आईच्या अब्रूसाठीं आपला चिमणा शिपाई लढतां लढतां गारद झाला! संसाराच्या सारीपटांतला प्रेमाचा पहिला डाव देवगजाननाला दिला! देवाचें देणें देवाघरीं पावतें झालें! देवाचा आत्मस्वरूप दीनार देवाशीं एकजीव झाला! जड जगाचा देहमात्र दीनार मेला! आपला प्रेमस्वरूप दीनार या पाळण्यांत खेळत आहे!

भूपाल---वसुंधरे, या रिकाम्या पाळण्यांत मला दीनार कसा दिसणार ?

वसुंधरा---मग या रिकाम्या जगांत आपल्याला परमेश्वर तरी कसा दिसणार ? नाथ, असे मायावश होऊं नका! इहलोकीं क्षणमात्र संलग्न होणें एवढाच खरा संबंध असतो!

[सावरियाने जियरा०]

क्षणैकमात्र जरि हे संलग्न जीव झाले। तुटे परी प्रसंगीं संबंध अचिरकालें ॥ धृ० ॥ वसतिस्थल एक तरी असति दशा विविध तयां। भिन्नकार्य जीवजात भिन्नगतिहि जगतीं या। खिन्नता न उचित विरहिं, दुर्जय जरि माया। फस-वीत मोहजालें ॥ १ ॥

पतिव्रतेची जबाबदारी जाहीर करण्यासाठीं देवानें दीनाराला जन्माला घातलें; त्याची वेळ आल्याबरोबर आपलें कार्य आटोपून, देवाचा निरोप

कळवून त्याला जावें लागलें! जगाच्या जामदारखान्यांत एक रत्न कायमचें जमा झालें! दीनाराच्या इथल्या वसतीपुरतें तें जोखमीचें जवाहीर देवानें आपल्या विश्वासावर टाकिलें हेंच आपलें महाभाग्य! देवांच्या कार्यासाठीं स्वर्गांतून पाताळाकडे अमृतकुंभ नेतांना गरुडानें यमुनातटींच्या कदंबावर क्षणमात्र विसांवा घेतला आणि त्या अमृतकुंभाच्या स्पर्शमात्रानें कदंबवृक्ष अमर झाला; त्याप्रमाणें दीनाराच्या नामस्पर्शानें आपण अजरामर होऊं! लोकांत मुलाला आशेनें ' चिरंजीव ' ह्मणतात पण आपल्या मुलानें आपल्याला खरोखरींच चिरंजीव केलें! एवढ्यानेंच आपण धन्य झालों! स्मरणमात्रापुरताच दीनार खराखुरा आपला! हें भाग्य सुंदर नाहीं का?

भूपाल--आर्ये, पुत्रशोकाच्या भ्रमानें का तूं हें बोलत आहेस? साक्षात् कालकन्या रात्रीसुद्धां दिवसाच्या उदयकाळीं आपलीं तेजस्वी बाळें पटापट मरतांना पाहून ढळढळां दवाचीं आंसवें ढाळते! आणि तुझ्या डोळ्यांतून अश्रूचा एक बिंदुसुद्धां कां पडत नाहीं?

वसुंधरा--एवढ्यामुळेंच रात्रीला ' निशा ' असें म्हणतात. नाथ, मी कां रडूं? दीनाराचें एकाद्या रोगराईनें बरेंवाईट झालें असतें तर मात्र आपल्या मातेच्या यौवनाचा नाश करून पित्याच्या दृष्टिसुखाआड येणाऱ्या त्या क्षुद्रकीटकाचा माझ्या पोटीं जन्म झाला ह्मणून धाईधाई रडत बसलें असतें. पण आतां मी कां रडूं? दीनार क्षात्रमरणानें वीरांच्या सद्गतीला गेला, ऐशीं वर्षें कुजत पडून राहणारालाही दुर्मिळ यश आठ महिन्यांच्या चिमण्या आयुष्यांत मिळवून माझा बाळ हंसत चालता झाला आणि ह्मणून मी रडत बसूं? नाथ, मला रडण्याचा अधिकार नाहीं! मी कोणत्या नात्यानें रडूं? एकदां एका अनाथ पतिव्रतेच्या लज्जारक्षणासाठीं बाबांनीं पन्नास आडदांड बेशरमांच्या हत्यारबंद टोळींत एकट्यांनीं उडी टाकून कपाळावर जखम करून घेतली! पुढें वीरसभेंत बसतांना त्या जखमेचा वण झांकून जाऊं नये ह्मणून मंदिलाचा मोत्यांचा शिरपेंच बाबा नेहमीं काढून टाकीत; नाथ, त्या वीरपुरुषाची मी वीरकन्या! एकदां आपण शक्तिसेनाबरोबर त्यांच्या दिवाणखान्यांत बोलत असतांना एक

फाटक्या कपड्यांची भिकारीण तिथें आली. आपल्याला पाहून छातीवरचा फाटका पदर नीट सावरण्यासाठीं तिनें ओढला तोंच दुसऱ्या फाटक्या भागामुळें तिची गरीब लाज बाहेर पडली आणि हें पाहून शक्तिसेन हंसले ! स्त्रीजातीच्या एवढ्याशा उपमर्दामुळें खवळून आपण शक्तिसेनासारख्या बलाढ्य सरदाराचा तिथल्या तिथें शिरच्छेद केला ! नाथ, आपणांसारख्या स्त्रीजातीच्या अभिमानी वीरसिंहाची मी वीरपत्नी ! आठ महिन्यांच्या अल्पावयींतच माझा दीनार आईची लाज राखण्यासाठीं क्षात्रमरणानें देहाचें सार्थक करून, अलोट पुण्याई संपादून देवलोकीं गेला ! नाथ, दीनारासारख्या वीरबालाची मी वीरमाता ! वीरकन्या, वीरपत्नी, वीरमाता, सांगा, नाथ, सांगा, मी कोणत्या नात्यानें रडूं ? माझें जिव्हाळ्याचें जग पुत्राच्या मंगल मरणोत्साहानें मला हंसायला सांगत नाहीं का ? शिवाय, मीं जर आंसवें गाळलीं तर त्या उदकामुळें जें देवाचें देणें होतें त्याला दानाचें रूप येईल ! दीनाराला मारणारा देव आपला लागणेकरी होता, आपल्या दारचा भिक्षेकरी नव्हता ! मग दीनारासाठीं रडण्याचें काय कारण आहे बरें ! नाथ, एका दीनाराची काय कथा, पण केसागणिक दीनारांचासुद्धां आपल्या नांवासाठीं बळी देतांना मी रडलें नसतें !

भूपाल—देवि, आज तुझ्या जिभेवर ही कोणाची रसवंती नाचत आहे ? तुझ्या मातृप्रेमपूर्ण कोमल हृदयांत हा राक्षसी क्रूरपणा कुठून आला ?

वसुंधरा—हा क्रूरपणा दीनाराच्या आईचा नाहीं, पण भूपालांच्या पत्नीचा आहे ! हा कर्तव्याचा पवित्र क्रूरपणा आहे ! संसारधर्माच्या कर्तव्यासाठीं—अवश्यकर्मासाठीं प्रियतम सुखाचा हा संन्यास आहे ! हा सर्वस्वाचा त्याग आहे ! हा जर राक्षसी तर तुमच्या वीरधर्माच्या शौर्यालासुद्धां ' राक्षसी कसाबकरणी ' म्हणावें लागेल ! ज्या कर्तव्याच्या नांवावर रणांगणांत वीरांचे बळी घेतां येतात त्याच कर्तव्यासाठीं आपल्या जिवलग जिवावर ही उदार व्हावयाला नको का ?

भूपाल—अहाहा, आर्ये, देवि,

[पूर्वी अधरोष्ठावरि०].

पुण्यमया तव मूर्ति पहातां खनि जी केवल तेजाची । इंद्राहि झांकिल नेत्रसहस्रा काय कथा मग इतरांची । देवी त्रिपुरे·

श्वरी प्रतिष्ठा करि का देहीं या साची । दर्शनमात्रें जाळुनि टाकी विश्वें सारीं पापाचीं ॥ १ ॥

धन्य, धन्य माझें भाग्य, कीं, या पवित्र देहाच्या आलिंगनानें मला माझ्या जन्मजन्मांतरींचीं पातकें जाळून टाकितां येत आहेत ! दाशार्हकलावतींच्या आलिंगनाचा चमत्कार आज मृत्युलोकाच्या पुन्हां दृष्टीस पडेल !

[तिला आलिंगन द्यावयास जातो.]

वसुंधरा—नाथ, क्षमा करा, मी व्रतस्थ आहें ! दीनाराच्या देहानें या अघोर व्रताचें उद्यापन झालें कीं नाहीं तें अजून मला पहावयाचें आहे ! देवाची अजून माझ्यावर पूर्ण कृपा झाली नाहीं !

भूपाल—ईश्वरी इच्छेच्या महामंत्राचा पुरुष नुसता जप करितांत पण त्याचा विधि करणें मात्र आमच्या या गृहदेवतांनाच शक्य आहे ! वसुंधरे, असा कोणता परमेश्वर आहे, कीं जो तुझ्याकडे अजून कृपादृष्टीनें पहात नाहीं ? (वृंदावन पुढें येतो.)

वृंदावन—भूपाल, माझ्या प्रश्नाचें उत्तर मिळायला वेळ होत आहे ! तुझे प्राण कीं वसुंधरेचें पातिव्रत्य ? कशाला बळी देणार सांग ?

भूपाल—वृंदावन, हे पहा माझे प्राण तुझ्या स्वाधीन आहेत !

वृंदावन—(स्वगत) शाबास मंडलेश्वर ! माझा हात धरून, मला धीर देऊन रणांगणांत नेणारा माझा सेनापति—चुकून तुला मुजरा केला असता तर—वसुंधरेच्या बापाचा निर्णय बरोबर होता; हीच मान वसुंधरेच्या हाराला योग्य आहे. (उघड) कोण, मघांचा विचारी भूपालच बोलतो आहे का हें ?

भूपाल—मघांचा पंचप्राणांचा लोभी धनी नाहीं, तर या पतिव्रतेच्या महापूजेचा अधिकारी परमेश्वर ! या क्षुद्र जीवाचा लोभ धरला तर मी या महापूजेला अपात्र ठरेन ! या देवीनें आपल्या हृदयाच्या सिंहासनावर, पंचप्राणांच्या प्रभावळींत बसविल्यामुळें मला आज परमेश्वराची योग्यता आली आहे !

वृंदावन—मघांच्या तुझ्या बोलण्याचा तुला विसर पडला वाटत ! प्राणाचें महत्व इतकें क्षुल्लक आहे का ? प्रत्यक्ष प्राणनाशाला तयार होत आहेस ?

भूपाल—त्या विचाराची आतां आठवणसुद्धां नको !

[घोर घोर गरजत०]

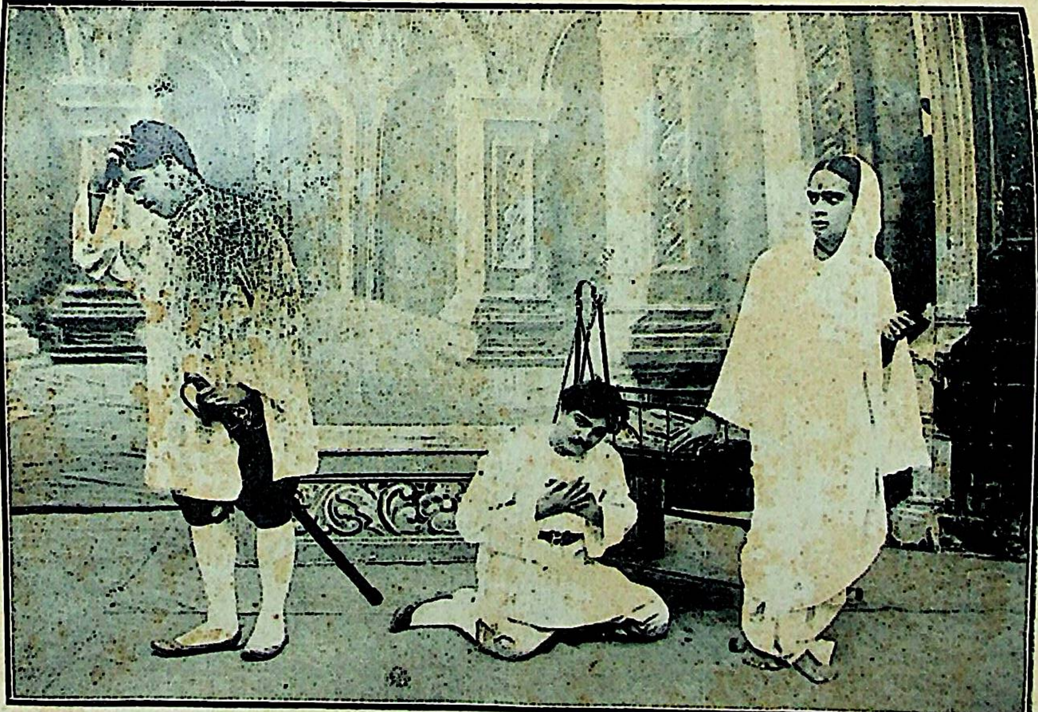
प्राणनाश नच परि जन्म नवा । या मरणें मिळवी मिरवि तेविं जन दिव्य पुण्यप्रभावा ॥ धृ० ॥ हृतलाभाहुनि त्याग सुखाचा शतपट बरवा ॥ १ ॥

या योगिनीचा पुण्यप्रभाव काय करणार नाहीं ? वृंदावन, पतिव्रतांच्या प्रभावामुळें पुरुषार्थाचा परमेश्वर जागृत होतो ! आतांच या देवतेनें काय सांगितलें ? गृहस्थधर्माच्या अवश्यकर्मासाठीं मला प्राणांचाही त्याग करायला नको का ? शुष्क बुद्धिवादानें जग चालणार नाहीं ! भावनांच्या रसरंगांत बुद्धीचें तेज मिसळलें तरच हृदयाचें समाधान होतें ! तेजाला रसाची जोड देण्यासाठीं, मानवी करामतीनें कारंजाच्या जलधारांतून दीप किरणें खेळविलीं आहेत ! बुद्धितेजाचा हृदयरसाशीं प्रीतिसंगम पाहण्याची हौस पुरविण्यासाठीं, मानवी कल्पनेनें, तेजोमय चंद्रकांताला शीतळ पाझर फोडिलेले आहेत ! वृंदावन, आतां उशीर करूं नकोस ! ही पहा माझी मान ! उपस आपली तरवार ! मात्र अशा सफाईनें हात फिरविशील कीं माझें तुटलेलें मस्तक नेमकें वसुंधरेच्या पायाशीं जाऊन पडेल ! देवि, तूं आपली पुण्यदृष्टि माझ्याकडे लाव; म्हणजे मरतांना शेवटीं डोळ्यांत एकवटलेल्या जीवाच्या तेजस्वी तारा, तुटतां तुटतां तुझ्या दृष्टीच्या किरणांशीं एकरूप होतील !

वृंदावन—वसुंधरे, तुझ्या अविचारी नवऱ्याचा हा निश्चय तुला कबूल आहे का ? तुझीसुद्धां या प्रकाराला संमति असेल तर मात्र परमेश्वराचें नांव घेण्याची नाटकी संधि दिल्यावांचून मी याचें मस्तक उडवून टाकीन !

वसुंधरा—(स्वगत) देवा, आतां मी काय करूं ? पतीचे प्राण किंवा पतिभक्ति ? बांधलेली पूजा मोडूं कीं देवाची मूर्ति फोडूं ? काय करूं ? देवा, सर्वसाक्षी देवा, आतां मात्र माझा धीर खचला !

भूपाल—नको, नको, पतिव्रते, या नश्वर रक्तमांसाच्या लोभानें आतां भलता विचार मनांतही आणूं नकोस ! माझी एक विनंति मात्र मान्य कर ! आर्ये, देवि,—नाहीं, अपरिचित शब्दानें तुला संबोधल्याबद्दल मला पुरुषजातीनें दोष दिला तरी चालेल; दश पुत्रांना जन्म देणाऱ्या पत्नीला

भूपाळ—आर्ये, माते, माते, माझ्या मस्तकावर हात ठेवून मला आनंदानें निरोप दे.

पतीनें मातृपदानें संबोधून तिचा सत्कार करावा अशी धर्माज्ञा आहे; पण एकाच पुत्राला योग्य मरण दिल्यामुळें मी तुला त्या पदीं बसवीत आहें; अनसूयेनें पातिव्रत्याच्या पुण्याईनें ब्रह्माविष्णुमहेश्वरांना बाळरूपानें मांडीवर खेळविलें. हा पहा पुरुषार्थाचा भलता अभिमान सोडून दिला. आर्ये, माते, माते, माझ्या मस्तकावर हात ठेवून मला आनंदानें निरोप दे ! (तिला वंदन करितो—वृंदावन तोंड फिरवितो.)

वसुंधरा—(स्वगत) काय पाहिलें मी हें ? डोळ्यांत तरंगणारा अश्रुबिंदु लपविण्यासाठीं वृंदावनांनीं तोंड फिरविलें ! खास, वृंदावनाचें अंतःकरण अजून पुरतें मेलेलें नाहीं ! त्यांची राक्षसवृत्ति वरवरची आहे ! ते माझ्याकडे किंवा माझ्या पतींच्या तोंडाकडे पहात नाहींत. क्रूर निश्च-याचे शब्द उच्चारतांना ते घुटक्या गिळतात, त्यांच्या पापण्या जलदीनें उघडझांप करितात; मघाशीं नाथांच्या आवेशाकडे ते दचकून सादर दृष्टीनें पहात होते; आणि आतां नाथांनीं मला वंदन करितांच त्यांच्या डोळ्यांत पाणी आलें ! वृंदावन, या एकाच अश्रूंत तुमच्या अन्यायांच्या कोटि उजळून निघतील !

वृंदावन—वसुंधरे, तुला काय बोलायचें तें लौकर बोल !

वसुंधरा—वृंदावन, माझ्या पतींचे प्राण घेऊं नका ! तुम्ही सांगाल त्या वेळीं तुमची भेट घेण्याला मी तयार आहें !

भूपाल—आर्ये, काय बोलतेस हें ?

[आइलो कालि घटा०]

हृदया कापितसे तापद वच व्यापि तसें विष जिवासि ॥धृ०॥
देवि, उदार मनें दे आज्ञा या जनासि ॥ १ ॥

वसुंधरा—नाथ, तुम्हांला माझी शपथ आहे, तुम्ही अगदीं निर्धास्त असा !

[कान्हा मुरली वाजे०]

नाथ भय न राही । तिळहि कांहीं ॥ दुरित हरिल तो हरि लवलाहीं ॥ धृ० ॥ साक्ष तदीय पटुनि झणिं अंतरिं । जरि संकट घन धीर यें तरिहि ॥ १ ॥

अंतरींच्या आणभाकेला गुंतलेला भगवान् मला अंतर देणार नाहीं !

आधीं असा दडून बसला नसतास, मग मला रामराम केला नसतास आणि अखेरीस असें वेड्यासारखें विचारलेंही नसतेंस !

नूपुर—भल्या मनुष्या, बरोबर ओळखलेंस तूं ! मी खरेंच गस्तवाला नाहीं ! मी या नगरचा राजा असून सध्यां वेषांतर करून नगरसंचारार्थ फिरत आहें. मला नेहमीं राजवाड्याची संवय म्हणून संकेत विचारला.

राजा—राजवाड्यांत तरी राजा संकेत विचारतो वाटतें ? आणि मी परगांवचा असलों तरी आपल्या महाराजांना चारसहा वेळां पाहिलें आहे.

नूपुर—वेषांतर केलें आहे ना मी ?

राजा—वेषांतरानें फार झालें तर तरुणाला वृद्धाचें सोंग आणितां येईल; पण वृद्धाला तरतरीत तरुण कसें होतां येईल ? तूं राजाचें नांव चोरतो आहेस ?

नूपुर—शाबास, तुला आपल्या महाराजांचा मोठा अभिमान आहे ! तुला खरें सांगायला हरकत नाहीं ! मी राजाच्या विश्वासांतला राजवल्लभ आहें.

राजा—माझा नाहीं विश्वास बसत या बोलण्यावर !

नूपुर—तुझा कशावरच विश्वास बसत नाहीं तर ती बाबतच सोडून दे ! तूर्त मी तुला निराळीच गोष्ट सांगतों. कान कर तुझा इकडे पाहूं. (कानांत सांगतो.)

राजा—(स्वगत) हा म्हणतो तें खरें असेल तर जाऊन पाहिलेंच पाहिजे. (उघड) हें तरी खरें आहे का ?

नूपुर—चल प्रत्यक्षच पहा ! (दोघेही जातात)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—[स्मशान; कालिंदी ' अभिमन्यू ' हें गाणें पुटपुटत कुदळीनें खळगा खणीत आहे; जवळच मुलाचें प्रेत. शेजारीं अर्धवट जळत असलेली चिता.]

कालिंदी—(थांबून) पांडव चांगले पुरुषासारखे पुरुष असून त्यांनीं अभिमन्युबाळासाठीं कां बरें असें रडावें ? अर्जुनासारख्या नामवंतानेंसुद्धां

त्यावेळीं टाहो फोडला ! " अरेरे भीमा मोठा घात झाला । हिरा पदरीचा सुटुनि पडला । पुत्रवियोगें देह विपरीत झाला । येउनि कृष्णांनींच धरिला " प्रत्यक्ष भगवंताच्या तोंडून अठरा अध्याय गीता ऐकूनसुद्धां अर्जुनाची ही दशा झाली, मग स्त्रीजातीच्या सुभद्रामाईनें फार आक्रांत केला यांत काय नवल ! " माझा सौभद्र मजवरि कां रुसला । स्तनीं माझ्या पान्हा आला । बाळ लहान रणीं कुणीं नेला । काय पाहूं उत्तरेला ! " धन्य आमच्या वसुंधराबाईंची ! देखतडोळां एवढा अनर्थ झाला पण माउलीनें डोळ्याला पाणी येऊं दिलें नाहीं ! उलट मलाच तिनें रडूं नकोस म्हणून धीर दिला ! बुरख्याबाहेरच्या दामिनीला ती आज्ञा ऐकावी लागली, पण बुरख्याच्या आंतल्या कालिंदीच्या जीवाचें मात्र आंतल्याआंत पाणी झालें. पण त्यावेळीं आंतल्याआंत गिळिलेले अश्रु–हे पहा आलेच ! देवी वसुंधरे, क्षमा कर ! आतां माझ्यानें धीर धरवत नाहीं ! नका, हे अनंतयुगसाक्षि तारांनो, या अभागिणीकडे अशा वसुंधरेच्या रागानें पाहूं नका ! तुम्ही तिनकाळच्या साक्षिणी आहां ! सत्वधीर हरिश्चंद्राची ताराराणी, राजबिंड्या रोहिदासाचें अशाच रात्रीच्या वेळीं सरण रचतांना, ढळढळां रडलेली तुम्हीं पाहिली आहेना? चिमुकल्या चिलयाला चिरतांना त्याच्या रक्ताच्या ओघांत, यतिवेषी कैलासनाथानें आज्ञा करण्याच्या आधींतरी, चांगुणेनें आपल्या अश्रूंचा ओघ मिळविल्याचें तुम्हीं ऐकलें आहेना ? झालें तर मग, मोठमोठ्या मायमाउलींना असें झालें; मग या अजाण पोरीचा अंतरंगींचा उमाळा असा उचंबळून अनावर झाला तर तिला कां बरें दोष देतां ? हृदयाचेंच पाणीपाणी झाल्यावर त्याचा उचंबळा कसा आवरणार !

[राजा व नूपुर येतात.]

राजा—(नूपुरास एकीकडे) असें एकीकडे उभे राहून या अर्धवट उजेडांत आधीं नीट पाहूं या.

कालिंदी—उगीच रडून काय होणार ? सुभद्रेची पुण्याई सबळ; तिची किंकाळी ऐकतांच, नरनारायणांनीं उठून, चंद्रज्योतीच्या उजेडांत सारें रणांगण पायांखालीं घातलें आणि अभिमन्युबाळाला हुडकून काढिलें ! आणि इथें ही एवढी अर्धवट जळती चिता कायती माझ्या बाळावर

आपला उजेड पाडीत आहे; पण ही जीवज्योति असल्यावर त्या नुसत्या चंद्रज्योति घेऊन काय करावयाचें आहे:! हे जळत्या जीवराजा, या असहाय अबलेवर यावेळीं केवढा उपकार केलास; तिचा दुबळा आशीर्वाद तुला स्वर्गलोकापर्यंत सोबत करील.

नूपुर—(राजास एकीकडे) अहो, मला वाटतें एकदम पुढें होऊन करावा सुरु चौकशीचा मारा !

राजा—(नूपुरास एकीकडे) थांबाहो, तुम्हांला काळवेळ कांहीं कळते कीं नाहीं !

नूपुर—(राजास एकीकडे) तुमच्यासारखा जख्खड बरोबर असल्यावर तरुणांना काळवेळेचें काय भय ! अहो राजे, तुम्हांला स्मशानवैराग्य प्राप्त झाल्यासारखें दिसतें !

कालिंदी—झाला हा खळगा तयार ! आतां चार धोंडे जमविले पाहिजेत ! (इकडे तिकडे पाहून) अगबाई, हा शेजारींच कोरडा पडलेला चिमणासा झरा आहे वाटतें ? सरित्पतीच्या हितासाठीं धांवतांना, एकाद्या नदीनें तर आपलें हें अर्भक कडेवरून टाकलें नसेलना ? अहाहा, या स्मशानांतलें हें बालनिर्झराचें प्रेत माझ्या बाळाला अक्षयींची खाशी सोबत करील ! बाळा केतना, हा पाहिलास तुझा नवा खेळगडी ! अगबाई माझ्या राजसानें असें तोंड कां बरें वाईट केलें ? जीवंत झऱ्याची सोबत पाहिजे वाटतें माझ्या लबाडाला ? हो, हंसला गुलाम ! केतना, असें करायला अवघड का आहे ? अंतरंगीं तळमळणाऱ्या माझ्या अश्रूंच्या ओघानें या इवल्याशा झऱ्याला कायमचा अलोट पूर आणीन ! पण या निर्झराला अक्षयजीवन देण्यासाठीं, हृदय फोडून माझ्या अखंड अश्रूंचा झरा मी आटवूं लागलें तर माझ्या करुण किंकाळीनें आकाश फाटून त्यांतून अमृताची झरणी लागेल, तिच्या स्पर्शानें तुझी कोंवळी काया पुन्हां थै थै नाचूं लागेल आणि असें झालें म्हणजे पुत्रदेवा, माझी पतिदेवतेची पूजा मोडेल ! देवाला वाहिलेलें फूल पुन्हां वेलीच्या अंगीं लागत नाहीं. या पहा, स्मशानलतिका तुझ्याभोंवतीं उभ्या आहेत, यानांच विचार. अनोळखी प्रेताच्या राखेवर केलेली फुलांची पांखरण त्या कधीं परत घेतात का ? अशानें हातीं येत चाललेला पुण्यप्रभाव ढासळणार नाहीं का ?

(मोठ्यानें) अहाहा, हे स्मशानांतल्या वेलींनों, धन्य तुमच्या परोपकाराची ! मागें राहिलेल्या आप्तांचे निराश विरहाचे कडू श्वास मृतांच्या रक्षेभोंवतीं घुटमळूं लागले म्हणजे तुमच्या फुलत्या सुगंधि श्वासांनीं तुम्ही त्यांना मधुर करितां; विझालेल्या चितेंतून तळमळणाऱ्या आगीची अखेरची धग पसरूं लागली म्हणजे तुमच्या मकरंदाच्या जीवंत रसवंतीनें तिला निववून, रक्षेंतल्या रूक्ष जीवितांत तुह्मी जिव्हाळयाचा ओलावा आणतां ! वनदेवीच्या मुलींनों, माझ्या हृदयींचें राजसरूप बाळदैवत मीं आतां तुमच्याच ओटींत निरविलें आहे ! या अभागिणीची आठवण ठेवून या अनाथ देहाची मायममतेनें जोपासना करा ! इथून पुढें तुह्मीच त्याला माझ्या जागीं व्हा एवढीच तुमच्याजवळ याचना आहे !

राजा—(स्वगत) अहाहा, हा करुणाविलाप ऐकून या वेली खचित फुलांचे अश्रु ढाळीत असतील ! हरहर, काय बापडीवर प्रसंग कोसळला आहे ! माझ्या राजकर्तृत्वाला शतधा धिक्कार असो !

नूपुर—(एकीकडे राजास) कायहो आतां तरी व्हायचें का पुढें ? बघा, हातचें सावज निसटतें आहे. एकदां तिनें मुद्देमाल जमिनींत गाडून नापत्ता केला ह्मणजे शाबिती करणें थोडें आटाआटीचें होईल ! चला, मी होतों पुन्हां गस्तवाला आणि देऊं या घोशा उडवून, झालें !

राजा—(एकीकडे नूपुरास) आपल्या महाराजांच्या अमदानींत असा अंधार चालायचा नाहीं ! त्यांची कदर जरा ध्यानांत घ्या !

नपुर—(एकीकडे राजास) महाराज गेले मसणांत ! या स्मशानांतल्या अंधारांत आपला अंधार सहज झांकून जाईल. तुह्मांला वाटत असेल त्यांचा बाऊ; मला महाराजांची मुळींच दरकार वाटत नाहीं ! एकदां तर बोलबोल म्हणत महाराजांना मी असें खड्डयांत घातलें होतें ह्मणतां ! उगीच महाराजांच्या ऐकीव गोष्टी नका सांगू मला !

राजा—(एकीकडे नूपुरास) जरा कृपा करून तुमचें तोंड बंद ठेवा आतां !

कालिंदी—आतां उगीच वेळ वाढवून काय उपयोग ? बाळा केतना, चल, हो तयार आतां । तुमचाआमचा ऋणानुबंध सरता झाला. कुठें आहेस तूं ? (प्रेत उचलते.) अहाहा, “बाळ धरणीवरि लोळे ।

केश रक्तानें भरले ॥" (त्याचें चुंबन घेते) "धरिं पोटाशीं चुंबन दे त्याला। वदनचंद्र धुळीनें भरला। शिरिं पाहे तों गदेचा टोला।" (स्फुंदत) 'गहिंवर देवाला आला" देवा! सुभद्रामाईच्या अभिमन्यूला पाहून तुह्मांला गहिंवर आला, आणि मज अभागिणीच्या अनाथ बाळाला पाहून मात्र तुम्हांला कांहींच का वाटत नाहीं? देवा, असा पक्षपात तुमच्या ठायीं कां बरें असावा? रणांगणीं पडलेल्या अभिमन्युबाळानें कृष्णनामाचा मंजुळ पाठ चालविला होता आणि माझें बाळ तुमचें नांव घेत नाहीं म्हणून का त्याच्यावर इतका राग? पण सर्वसाक्षी देवा, माझ्या राजसाला कांहींतरी कळतें आहे का? अभिमन्युकुमार सोळा वर्षांचे होते आणि माझें बाळ सोळा महिन्यांचें सुद्धां नाहीं! स्तनपान करायलासुद्धां त्याला शिकवावें लागतें! देवा, क्षमा करा, पण तुम्ही निष्ठुर आहां; निर्दय आहां; अगदीं माझ्या पतिराजांसारखे निर्दय, निष्ठुर—अगबाई, काय हें बोलतें मी? त्यांची निंदा आणि देवाची निंदा! देवा नारायणा, क्षमा कर, क्षमा कर, दुःखानें भांबावलेल्या या वेड्या पोरीला क्षमा कर! तुझ्याकडे तरी काय दोष? माझें भोक्तृत्व असेल तें भोगल्याखेरीज सुटका नाहीं! पूर्वजन्मींचीं पापें या जन्मीं दुःखाच्या रूपानें छळल्याखेरीज कधीं राहतील? ऊठ कालिंदि, ऊठ! हें कठिण काम कसेंतरी आटोपलेंच पाहिजे!

[हमारे नभी आज०]

अभागी जिवा शोक आतां पुरे हा ॥ धृ० ॥ नशिबीं आलें। त्यापरि झालें। मन कां वृथा हें मनाशीं झुरे ॥ १ ॥ रडणें हंसणें। एकच जाणे। नातें न आतां जगाशीं उरे ॥ २ ॥

बाळा केतना, यापुढें या मातीच्या पाळण्यांतच तुला निजावें लागणार! नको, आतां अखेरच्या वेळीं आतां रागावून पाहूं नकोस! मी आनंदानें का तुला माझ्या हातानें या खांचेंत लोटीत आहें? हे वनदेवींनों, हे गगनदेवतानों, तुमच्या फुलांच्या आणि ताऱ्यांच्या डोळ्यांनीं तुम्ही सर्व कांहीं पाहत आहां—तुम्ही साक्षी आहांत, कीं माझ्या पतिदेवतेच्या उद्धारासाठींच मी हें अघोर कर्म करीत आहें! आई, आकाशांतून माझ्याकडे पाहून रागावूं नकोस! तुझ्याकडून शिकलेला मायममतेचा धडा

मी विसरलें नाहीं; पण पतिव्रतेच्या निर्दयपणानें मातृप्रेमाला असें खाईत लोटावें लागत आहे त्याला मी काय करूं ? बाळा केतना, माझ्या मातृप्रेमाबद्दल तुला संशय येत असेल तर देवाच्या घरीं जाऊन तुझ्या वडिलांना सद्बुद्धि देण्यासाठीं त्याच्या पायांजवळ आळा घेऊन बैस आणि मग पुन्हां या अभागिणीच्या उदरीं जन्म घे म्हणजे माझें प्रेम किती अखंड आहे याची तुला साक्ष पटवून देईन ! पण हो, स्वर्गांतल्या अमृतस्नानानें ही गालबोटाची खूण मात्र धुवून टाकूं नकोस हं ! (त्याच्या गालावर डोळ्यांतल्या काजळाचें गालबोट ओढते) असा या खुणेसकट माझ्या पोटीं ये म्हणजे तुझ्या पुढच्या अवताराची मला ओळख पटेल ! पण तुझ्या जन्मदात्यांची सेवा तुझ्या हातून होईपर्यंत मात्र या खाचेंत असाच पडून रहा ! (त्याला खाचेंत ठेवते.) तुझें पुनर्दर्शन होईपर्यंत, माझ्या हृदयाच्या पायघड्या पसरून त्यांवर वठविलेल्या तुझ्या देवपावलांची मी अष्टौप्रहर मानसपूजा करीत राहीन ! झालें, आतां हा दगड घ्यावा आणखी–(खाचेंत दगड टाकणार तोंच मोठ्यानें ओरडून दगड खालीं टाकते.) अगबाई, काय करितें हें मी ? माझ्या केतनाच्या कोमल देहावर हा कठीण धोंडा टाकून–! देवारे देवा ! काय हा प्रसंग आणिलास माझ्यावर ? प्रत्यक्ष आईच्या हातांनीं बाळाच्या देहावर दगड टाकायचा !

नूपुर––(एकीकडे राजास) अहो महाराज, आतां तरी होणार का पुढें ? मूल मेल्याबद्दलचा दाखला मागण्यापासून सुरवात करूं म्हणजे झालें ?

राजा––(नूपुरास एकीकडे) आणि मेलेलें मूल पुढेंच आहे तें ?

नूपुर––(एकीकडे राजास) तुम्हाला चौकशीचे पांचपेंच कळत नाहींत ! अहो, दाखला नसला म्हणजे नुसत्या मुडद्यावरूनच मनुष्य मेल्याची खात्री करून घेऊन भागत नाहीं ! दप्तरी दाखला हा पाहिजेच ! चलतांना पुढें ? नाहींतर मी होतों पुढें एकटाच !

राजा––(नूपुरास एकीकडे) माझ्या कमरेला तलवार आहे हें लक्षांत आहेना ?

नूपुर––(राजास एकीकडे) स्मशानवैराग्य मावळून आतां तुमच्यांत

स्मशानांतल्या एकाद्या समंधाचा संचार झाल्यासारखा वाटतो ! थांबा, इंद्दि वारें जाऊंद्या जरा.

कालिंदी—रजनि, आपले चिमुकले डोळे झांकून घे; नाहींतर माझें हें अघोरकर्म पाहून हे तुझे तेजस्वी डोळे भीतीनें काळवंडून काळे ठिक्कर पडतील आणि मग या अमावास्येच्या काळोखांत, स्वर्गाच्या मार्गावर माझ्या बाळाला वाट दाखविण्यासाठीं एकही अक्षयदीप रहाणार नाहीं ! सांग, माते रजनि, जगाच्या आरंभापासून तूं आपल्या सर्वसाक्षी डोळ्यांनीं भूलोकावरचे सारे खेळ पहात आहेस; पण आईनें मुलाच्या अंगावर दगड टाकण्यासारख्या देखाव्याचा भयानक खेळ तूं कधीं पाहिला आहेस का? सांगा, स्मशानलतिकांनो, तुम्ही या स्मशानांत लक्षावधि हृदयभेदक प्रकार पाहिले असतील, पण माझ्या पुण्यप्रभावासारखा देखावा पूर्वी कधीं पाहिला होता का? पण हें मी तुम्हांला काय विचारतें? तुम्ही जितक्या नाजूक आहां तितक्याच धीराच्या आहां ! प्रत्यहीं कोमेजून पडलेल्या फुलांच्या मरून पडलेल्या तुमच्या मुलांच्या नाजूक निर्माल्यप्रेतांवर पिवळ्या पानांची समाधि बांधून आणि आपल्या अंगाची सांवली करून केवळ ईश्वरी इच्छेखातर तुम्ही समाधानाचे सुगंधि श्वास पसरीत सुखानें आयुष्य कंठितां ! तुमच्या पुण्यप्रभावापुढें माझी काय कथा ! द्या, वनदेवींनो, तुमचें तें फुलांचें नाजूक धैर्य घटकाभर मला द्या ! बाळा केतना, अखेर वेळ आली वरें !

[सबसे रामभजन०]

निरोप द्यावा आतां । बाळा । टाकुनि: जाते माता ॥ धृ० ॥
माझें माझें ह्मणुनि आजवर जें लेणें ल्यालें । बाळ गुणाचें हाय कुणाचें आज परी तें झालें ॥ १ ॥ हे तारांनो, उचंबळूं द्या करुणारसरंगा। अखंड वाहो नवतेजाच्या पुण्याईची गंगा ॥२॥ घटकेचा संसार संपला, लटका ठावठिकाणा । वनदेवींनों, पदरीं घ्या हा माझा राजसराणा ॥ ३ ॥ अनाथ दुबळा देह पडे हा आई नाहीं त्याला । फुलत्या फुलवंतीची यावर मायापांखर घाला ॥ ४ ॥ मुतें जागतां उठतां दचकुनि हृदयींचा हा ठेवा । काळ्या रातीं जित्या फुलांचा खडा पहारा ठेवा॥५॥

कळतें तुह्मां सारें कांहीं, अहां फुलांच्या माता । लोभ असूं द्या इथून पुढती, बोलत नाहीं आतां ॥ ६ ॥

राजा—(एकीकडे नूपुरांस) चला आतां पुढें.

कालिंदी—आला आता मला पुरता धीर! बाळा केतना, या दगडाची भीति मुळींसुद्धां धरूं नकोस! हा जरी दगड असला तरी स्मशानांतला दगड आहे! आजवरच्या इथल्या करुणालापांनीं याचें अंतःकरण फुलापेक्षांही मृदु झालें असेल! आणि अजूनही याच्यांत काठिणपणा असलाच, तरी दररोज माझ्या अश्रूंच्या अभिषेकाचें सिंचन करून या फत्तरालाही फुलें आणीन आणि त्या फुलांनीं—माझ्याबाळाच्या जिवाभावाच्या फुलांनीं—परमेश्वराची पूजा करून त्याच्याकडून तुझ्या वडिलांचा पापापासून उद्धार करीन! बाळा केतना, हो आतां सावध! (दगड उचलून टाकणार तोंच राजा मागें येऊन हात धरितो.)

कालिंदी—कोण माझा हात धरित आहे? माझ्या पवित्र धाडसाच्या आड येऊं नका; कोण आहे तें—ईश्वर?

राजा—नाहीं. ईश्वराचा पृथ्वीवरचा प्रतिनिधि! बाई, माझ्याकडे नीट पहा; मी या शहरचा राजा तुझ्या साहाय्यासाठीं आलों आहें! ऊठ.

कालिंदी—(स्वगत) अगबाई, खरेंच, महाराजच हे!

राजा—बाई, भिऊं नकोस! तुझें नांव काय?

कालिंदी—माझें नांव कालिंदी; मी—

राजा—मुली, लाजूं नकोस, प्रसंगाला तोंड हें दिलेंच पाहिजे! काय तुझ्या नवऱ्याचें नांव?

कालिंदी—वृंदावन.

राजा—काय, वृंदावनाची कालिंदी तूं? मग तुझ्यावर हें संकट कसें आलें?

कालिंदी—तें सांगावयाला फार वेळ लागेल. पण महाराज, माझ्या या संकटांत मला सहाय्य करण्यापेक्षां, माझ्यावरच्या दुसऱ्या मोठ्या संकटाचें निवारण करा!

राजा—दुसरें कोणतें संकट?

कालिंदी—माझे पति एका पतिव्रतेचा—वसुंधरेचा, मंडलेश्वरांच्या वसुं-

घरेचा छळ करीत आहेत; म्हणून महाराजांनीं आधीं तिची सुटका, आणि माझ्या पतींची पापापासून सुटका केली तर माझ्यावर अगणित उपकार होतील.

राजा—चल, आतांच्या आतां माझ्याबरोबर चल. वाटेनें मला आपली सर्व हकीकत साग. अहो, तुमचें नांव काय ?

नूपुर—माझें नांव नुपुर ! महाराज, माझा अपराध इतका मोठा आहे कीं, मला या खड्डयांतच जीवंत गाडला तरी—

राजा—तें राहूंद्या ! नूपुर, हें मूल घेऊन चौकीवर चला आणि पुढें मी सांगतों त्याप्रमाणें व्यवस्था करा । कालिंदी, चल, (सर्व जातात.)

प्रवेश तिसरा.

[कंकण प्रवेश कास्तो.]

कंकण—(स्वगत) त्या हरामखोर नूपुराला, किंकिणीबरोबर हिंडतांना एवढ्यांत पाहिलें तर खरें ! आतां इथेंच दबा धरून बसावें आणि गनीम आला कीं, घालावा छापा. तसेंच किंकिणीच्या मर्जीची जिकीर करण्यांत आतां कांहीं हंशील नाहीं. आज तिला धरावें तरवारीच्या धारेवर ! ही मनधरणी बस झाली. इतकी तकलीफ घेतली असती तर राजाची राणीसुद्धां घरीं चालत आली असती. आलाच तो बदमाष ।

[नूपुर व किंकिणी येतात.]

नूपुर—किंकिणी, काय सांगूं, आज मला कळलेल्या गोष्टी तुला जर रसाळपणानें सांगत बसलों तर आपला सारा जन्म सुखांत जाईल.

कंकण—(मागाहून येऊन) एवढ्या रात्रीं तिला कोठें घेऊन चाललास रे ?

नुपूर—(तिरस्कारानें) महाराजांनीं हिला आपल्यापर्यंत घेऊन यायला मला सांगितलेलें आहे. आतां मला राजाज्ञेचा आधार आहे.

कंकण—आतां राजाज्ञा राहील बाजूला आणि देवाज्ञा मात्र होईल तुला ! राहूं दे तिला इथें. मी घेऊन येईन तिला महाराजांकडे. किंकिणि, थांब तूं. हं, नूपुर, आपल्या वाटेला लाग ! पण थांब, हा हार कशाला

आणला होतास ? आण इकडे तो हार ! तुझ्या हारानें किंकिणीशीं लग्न लावतों. शत्रूच्या लुटीवरच गुजारा करणें हा खरा लष्करी पेशा आहे.

नूपुर--असा आडदांडपणा प्रेमशास्त्राला संमत नाहीं.

कंकण--चल, जा ! तुझें प्रेमशास्त्र आतां कत्तल झालें ! चल, निघ इथून आधीं. (नूपुर जातो.)

किंकिणी--कंकण, हें काय मांडिलें आहे तुम्हीं ?

कंकण--हं, जो लष्करी कायदा नूपुराला तोच तुला पण ! आतां युद्धकांडाला सुरवात झाली आहे. हा बघ हार आणि ही बघ तरवार ! हा हार माझ्या गळ्यांत घाल नाहींतर ही तरवार तुझ्या गळ्यांत पडेल !

किंकिणी--आणि माझें प्रेम जर तुमच्यावर नसेल तर ?

कंकण--आतां मला प्रेम नको आहे, तूं पाहिजे आहेस ! हें बघ प्रेम करायला लावतों. (तरवार उगारून) प्रेम करतेस कीं उडवूं गर्दन ? आहे कीं नाहीं प्रेम ?

किंकिणी--कंकण, किती सरळ स्वभाव तुमचा ? तुम्हांला छळलें त्याची क्षमा करा. माझें तुमच्यावर पहिल्यापासून प्रेम आहे ! आणा तो हार. कालिंदीबाईच्या वागण्याची शपथ घेऊन हा हार तुमच्या गळ्यांत घालितें. (त्याच्या गळ्यांत हार घालते.)

कंकण--कालिकामाताकी जय !

किंकिणी--(स्वगत) आतां शेवटीं गहिंवरून क्षमा मागावी झालें (उघड) कंकण, प्राणनाथ, मला क्षमा करा.

[भले आये कुंवर तोरे॰]

घडे नाथा प्रमाद जरी आतां क्षमाच तरी हो तया । झुरे देह म्हणुनियां । नुरे धीरच हृदया । हा जीव शरण चरणिं या । श्रमुनियां दमुनियां । श्रमुनिया ॥ धृ॰ ॥ हा सतत असो प्रेम-भर असा । शुभ आनंदलाभ तसा हा । दासी सदाची करी याचना । प्राण पहा वाही । अचल करुनि माति पदिं सदया । तरि दया । करुनियां ॥ १ ॥

[जातात.]

प्रवेश चवथा.

[स्थळः—भूपालाचें शृंगारमंदिर. वसुंधरा उभी आहे. वृंदावन प्रवेश करितो.]

वृंदावन—(स्वगत) या वेळेला राक्षसवेळा असें म्हणतात ! अजून-पर्यंत आली नसेल तर निदान आज तरी मी या रात्रीच्या नांवाला सार्थकता आणणार !

वसुंधरा—(स्वगत) देवाधिदेवा, आतां माझी लाज—माझी तरी कसची, देवा, तुझी लाज तुलाच ! या वेळीं माझ्या हांकेला जागला नाहींस, तर अनाथनाथा, तुझ्या ब्रीदाला बोल लागून तुझ्या कपाळीं कायमचा कलंक राहील ! नारायणा, द्रौपदीसाठीं जसे धांवत आलां तसेच या वेळीं माझ्यासाठीं धांवत या ! तुझ्या नांवाच्या तारणावरच या वेळीं माझ्या पतीचे प्राण राखण्यासाठीं मी या संकटांत येऊन पडलें आहें.

वृंदावन—वसुंधरे, या राक्षसवेळीं दिव्य तेजालासुद्धां राक्षसी रंग चढून बाहेर काळोखाचें ब्रह्मांड पसरलें आहे ! अंतरिक्षाच्या उदरांत चहूंकडे काळोखाच्या काळ्यानिळ्या राई माजून त्यांच्यावर धुरक्या ढगांची पालवी पसरल्यामुळें विश्ववनाच्या माथ्यावरचीं तारापुष्पें, पृथ्वीतलावरच्या प्रवाशाच्या नजरेच्या टापूबाहेर गेलीं आहेत ! तुझ्या अघोर दिव्यव्रताचें हें उद्यापन उरकून घेण्याला अमावास्येच्या मध्यरात्रीसारखी पर्वणी पाहिजेच होती नाहीं ?

वसुंधरा—वृंदावन, अजून तुमचा अघोर निश्चय कायम आहे का ? मला मोठी आशा होती, कीं इतका वेळ तुम्ही आलां नाहीं तेव्हां भर उलटून रात्र निवळत चालल्यामुळें तुमचें मनही निवळलें असेल !

वृंदावन—वसु, बाहेर पडलेल्या अंधकाराची तुला कल्पना असती तर ही वेडगळ कल्पना तुला आठवलीच नसती. वरून मेघांच्या पावलाखालीं दडपून गेल्यामुळें आजरात्रीच्या काळोखाचा गोठून काळा खडक होण्या-इतकी त्याची अंतराळांत दाटणी झाली आहे. अशा काळोखावर सारखी नजर ठरवून माझ्या शरीराच्या अणुरेणूंशीं मी त्याची इतकी एकजीव मिळणी करून घेतली आहे, कीं इच्छेच्या एकाग्रतेनें तुझ्याकडे सारखा पाहूं लागलों तर माझ्या डोळ्यांतून निघणाऱ्या काळ्या किरणांनीं तुझें सुंदर शरीर काळवंडून तुझ्या पातिव्रत्याचा नाश होण्यापूर्वींच तूं काळी

ठिकर पडशील ! काळोखाचा रस गिळून अशी तामसी तपश्चर्या करितांना तारांच्या तेजोदर्शनानें माझ्या कृष्णसमाधीचा भंग होऊं नये म्हणून मीं एकदांसुद्धां वर पाहिलें नाहीं ! पूर्वरात्रीच्या या अपूर्व तपोबळानें माझ्या निश्चयाला एकवृत्तीची बळकटी मिळाली आहे ! आतां माझ्या मनांत बदल होण्याचें नांवही काढूं नकोस ! पण वसुंधरे, काल हेक्यानें आपल्या पोटच्या पोराचा बळी देऊन आज अखेरीस अशा रीतीनें इथें येणाऱ्या तुझ्या मनांत मात्र बदल झाला आहे खरा. नवऱ्याचा बळी देतांना तुझा हेका लटपटला वाटतें ?

वसुंधरा--नाहीं, वृंदावन, आज मी माझ्या ईश्वराचा बळी देण्याकरितां आलें आहें !

वृंदावन—मी नाहीं समजलों तुझ्या म्हणण्याचा अर्थ ?

वसुंधरा--वृंदावन, माझा परमेश्वरावर पूर्ण भरंवसा आहे; त्याच्या सर्वरक्षी शक्तीवर विश्वास ठेवूनच मीं या घरांत पाऊल टाकलें आहे. आज माझ्या साह्याला ईश्वर धांवून आला नाहीं तर माझ्या अंतःकरणांतल्या ईश्वराबद्दलच्या साऱ्या कल्पना जाळून पोळून टाकीन.

वृंदावन--एकूण आज तूं ईश्वराचा अंत पाहणार तर ?

वसुंधरा--असेंच कां म्हणाना ! वृंदावन, परमेश्वर पतिव्रतांचा पाठिराखा असतो हेंच आजपर्यंत सारे पुण्यपुरुष सांगत आले आहेत ! गतकालच्या महापतिव्रतांना याच सत्याचा अनुभव येत गेला आहे ! पुण्यश्लोकांची वागीश्वरी खोटी व्हायला आणि पतिव्रतांची पुण्याई पोरखेळांत जमा व्हावयाला आजच पृथ्वीनें कांहीं पापानें पाय धुतले नाहींत ! पतिरूपानें पूजलेला परमेश्वर पतिव्रतांचा पाठीराखा असतो. माझ्या पतिपूजेंत—परमेश्वरपूजेंत या क्षणापर्यंत कायेनें, वाचेनें, मनानें, त्रेसावध स्वप्नांतल्या तरळत्या हालचालीनेंसुद्धां मीं रेषामात्र अंतर पडूं दिलें नाहीं ! कृतकर्माचा उच्चार करूं नये म्हणतात+ पण वृंदावन, हविर्भाग अर्पण करितांना मोठमोठ्या संयमी महात्म्यांच्या डोळ्यांतून होमधूमामुळें तरी पाणी येतें; पण माझ्या पूजायज्ञांत, माझ्या परमपुरुषाच्या नांवानें, प्रत्यक्ष पोटच्या गोळ्याची आहुति देतांना मीं तेंहि येऊं दिलें नाहीं ! मग या वेळीं मला अंतर देण्याचा परमेश्वराला तरी काय अधिकार ? परमेश्वर झाला म्हणून त्याला

तरी बंधनें आहेतच ना ? कर्मसूत्रानें आम्हां मनुष्यांना बांधणारा परमेश्वर स्वतांही भावभक्तीच्या बंधनांनीं जखडलेला असतो ! अजस्रदेही हत्तीला रुतून बसायला कोंवळया कमलनालांची तरी जरूर असते; पण विश्वस्वरूप विराट्पुरुष भक्तांच्या आशातंतूंच्या नुसत्या अदृश्य सुत्रांच्या जाळ्यांतच सांपडलेला असतो. (भूपालाच्या तसविरीकडे बोट दाखवून) वृंदावन, ही पहा माझ्या पतींची प्रतिमा ! पतीला परमेश्वराची प्रतिमा समजून मी आजपर्यंत दररोज भक्तिभावानें या प्रतिमेला असा हार घालीत आलें. आज परमेश्वरानें मला ऐन संकटांत सहाय्य केलें नाहीं तर पृथ्वीवरचें परमेश्वराचें प्रभुत्व संपवून तिच्यावर कलिपुरुषाची सत्ता सुरू झाली असें समजेन, तुह्मांला कलिपुरुषाची प्रतिमा कल्पून या हारानें तुमची पूजा करीन, आणि साऱ्या स्त्रीसृष्टींत पापाची ग्वाही फिरवून अट्टाहासानें ओरडून सांगेन, कीं जगांत ईश्वराचें अस्तित्व नाहीं आणि पातिव्रत्य ही चुकलेल्या मुर्खांची बाष्कळ वडवड आहे ! वृंदावन, करा पाहूं आपली मान पुढें !

वृंदावन—(स्वगत) अटीला पेटलेल्या शत्रूनें अगदीं तलवारीवर ठेवण्यासाठीं मान पुढें करायला इतक्या निकरानें सांगितलें असतें तर मीं खात्रीनें माघार घेतली नसती ! पण या एका अबलेनें हार घालण्यासाठीं मान पुढें करायला सांगितली असतां माझ्याकडून अगदीं नकळत, आणि क्षणमात्राचाच कां होईना, पण विलंब कां बरें व्हावा ? हिच्या विस्तीर्ण ललाटप्रदेशाकडे, निश्चयाच्या करारी नजरेकडे आत्मविश्वासाच्या बेमुरवत चेहऱ्याकडे आणि वैभवशाली वाणीकडे लक्ष्य जातांच हिच्या बोलण्यांत तथ्य नसलें तरी निदान तें एकावेंसं वाटण्याची इच्छा व्हावी हा मोठा चमत्कार आहे ! (उघड) वसुंधरे, तुझ्यासारख्या एका वाटेल त्या स्त्रीसाठीं अमावास्येच्या अशा काळोखांतून अंतराळ ओलांडून इथें यायला परमेश्वर खरोखरींच त्याच्या भोळ्या भाविक भक्तांपेक्षांही वेडा असला पाहिजे ! तुम्हां बायकांच्या किंमतीला कांहीं मिति आहेचना ?

वसुंधरा—वृंदावन, बायकांची किंमत तुम्ही काय समजतां ?

वृंदावन—पुरुषाच्या सुखासाठीं पसरलेल्या जगाच्या बाजारांतल्या पैशापासरीं विकल्या जिनसेपेक्षां मी स्त्रीचें महत्त्व ज्यास्त समजत नाहीं !

वसुंधरा—नाहीं, वृंदावन, नाहीं; मातृरूपानें तुम्हांला जन्म देणाऱ्या, पत्नीरूपानें तुमची जन्माची सोबतीण होणाऱ्या, कन्यारूपानें तुमच्या उदरीं जन्म घेणाऱ्या—तुमच्या आयुष्यांतल्या तीन्ही अवस्थांत तुम्हांला कोंवळ्या प्रेमाची साक्ष पटवून पुत्र, पति आणि पिता या चढत्या पदवींना नेणाऱ्या स्त्रीजातीची किंमत इतकी कमी समजूं नका. विश्वांतल्या प्रेमाच्या, मांगल्याच्या, कोमलतेच्या, सौंदर्याच्या आणि पावित्र्याच्या सारभूत सर्वस्वाची स्त्री ही एकरूप विजयपताका आहे! स्त्रीच्या प्रभावाची साक्ष जगांतली प्रत्येक गोष्ट देईल! स्त्रीच्या एका दृष्टिपाताबरोबर वैराण वाळवंटावर रमणीय उद्यानाची वसति झाली आहे. स्त्रीच्या नांवाच्या आधारानें नद्यांच्या खळखळाटाला वेदघोषाची पवित्रता आली आहे! स्त्रीनें तेजाला कोमलतेची जोड दिली आहे आणि स्त्रीनेंच सत्यावर सौंदर्याचा साज चढविला आहे! स्त्रीहृदयांत उचंबळणाऱ्या प्रीतीच्या पूराबरोबरच महाकवींच्या प्रतिमेचे प्रवाह वाहिले आहेत आणि स्त्रीसौंदर्याच्या रंगछटा नुसत्या छायारूपानें रेखाटण्यासाठीं कुशल चित्रकारांचीं कलमें आपल्या रंगांत गुंगून गेलीं आहेत! सुंदर इमारतीच्या गाभाऱ्यांत स्त्रियांच्याच देवतामूर्ति बसल्या आहेत आणि तरवारींच्या धारेवर जीवांचा नाच करणाऱ्या महावीरांच्या शस्त्रांना स्त्रियांच्याच डोळ्यांत खेळणारें पाणी दिलेलें असतें! स्त्रियांसाठीं पर्वत समुद्राच्या पाठीवर नाचले आहेत. साक्षात् परमेश्वरानें स्त्रियांसाठीं स्त्रीरूप घेतलें आहे! वृंदावन, पुरुषाच्या आणि परमेश्वराच्या—भक्तभगवंताच्या उत्तम भावनांचा स्त्रीच्या ठायीं प्रीतिसंगम झालेला आहे! पुरुषाच्या परमपावित्र्याची सीमा साधुत्वाच्या भक्तींत होते! निष्कामबुद्धीनें भगवंताची भक्ति करणाऱ्या सत्पुरुषांना पुरुषकोटींत परमोच्च पदवीवर बसवितात. आणि असे साधु तुम्हां पुरुषांत लाखांत एकसुद्धां सांपडत नाहींत. पण आत्मयज्ञांत आपल्या इच्छेच्या आहुति टाकून पतिमय परमेश्वराची केवळ त्याच्या इच्छेखातर निर्व्याज सेवा करणाऱ्या साध्वी आम्हां बायकांत घरोघरीं आढळून येतील! त्याचप्रमाणें, प्राणिमात्रावर परमेश्वर जें सहज प्रेम करून त्याची जोपासना करितो त्या निष्काम अपत्यस्नेहाची-ईश्वरी प्रेमाची-मुलाचें संगोपन करणारी माता भूलोकावर साक्ष पटविते! याप्रमाणें एका स्त्री-

देहांत पुरुष आणि परमेश्वर आपापल्या उत्कट गुणांच्या एकरूपानें वास करितात ! आपल्या करामतीचा कळस म्हणून म्हटलेल्या पुरुषाच्या संगोपनाची विश्वासाची जबाबदारी संभाळण्यासाठीं ईश्वरानें स्त्री निर्माण केली आहे ! पुरुषाची परंपरा चालविण्यासाठीं ईश्वरानें हा स्त्रीमय प्रेमळ अवतार घेतला आहे ! पुरुष परमेश्वराची कीर्ति आहे पण स्त्री परमेश्वराची मूर्ति आहे ! आणि म्हणूनच, वृंदावन, मनुष्यापेक्षां अधिक कौतुकाची नवीन सृष्टि निर्माण करण्याच्या कल्पनेंत समाधिस्त झाला असला तरीही पतिव्रतेची हांक ऐकतांच परमेश्वराला धांवून यावें लागेल ! वृंदावन, पहा माझ्या म्हणण्याचा प्रत्यय ! हा पहा माझ्या हातांतला हार ! करा पाहूं आपली मान पुढें !

वृंदावन---(स्वगत) शाबास, वसुंधरे, तुझ्या वडिलांनीं तुला पुरुषाप्रमाणें प्रगल्भ विद्या शिकविली तिचें तूं सार्थक केलेंस ! या वेळीं हिच्या मूर्तींत विरोधी गुणांचें अगदीं एकजीव मिश्रण झालेलें आहे ! फुलांच्या नाजुकपणाभोंवतीं हिमालयाची गंभीरता पहावयाची असेल, त्यानें या वेळीं हिच्या देहाकडे पहावें ! हिच्या वाणींतून सतारीच्या सुरेल गोडीवर रणवाद्यांची भीषणता ऐकूं येत आहे ! डोळ्यांतल्या पाण्यावर तरंगणाऱ्या निश्चयी तेजामुळें, तलावाच्या पाणभुईवर अग्निरसाचा तवंग पसरल्यासारखा वाटत आहे ! कालिंदि, अशी जीवंत वाग्देवी जर तुझ्या जिभेवर नाचत असती तर तूं या वृंदावनालाही आपल्या भोंवतीं नाचावयाला लावलें असतेंस ! पण या विचारानें माझ्या निश्चयाला थरकांप सुटून तोही नाचावयाच्या बेतांत येऊं पहात आहे ! वृंदावन, केवळ एका बोलभांड बायकोच्या बडबडण्यानें जर तुझें हृदय खळबळूं लागलें तर-(हंसून) तर नकोच; अशक्य गोष्ट मला तरी कुठून समजणार ? (प्रकट) वसुंधरे, स्त्रियांच्या पक्षपाती कानांना या तुझ्या शब्दांत श्रुतींचें सर्वस्व ऐकल्यासारखें वाटलें असतें; पण वस्तुमात्राच्या कसोटीनें विचार करणाऱ्या माझ्या मनाला एखादी जोरकस शब्दांची घोडदौड झाल्याचा मात्र भास झाला ! बायकांबद्दलच्या या तुझ्या बेफाम वरळण्यानें माझ्या मनावर छाप बसविण्याची तुझी कल्पना असेल तर ती मात्र या सर्व कल्पनांपेक्षां अद्भुतरम्य आहे खास ! वेडे वसुंधरे, ईश्वर तुझ्या मदतीला यायचा असता तर काल

तो तुझ्या दीनाराचा अंत असा आंधळया डोळ्यांनीं कां पहात राहिला असता ?

वसुंधरा--काल ईश्वर आंधळ्या डोळ्यांनीं माझ्या दीनाराचा अंत पहात नव्हता पण अगदीं जागत्या डोळ्यांनीं माझ्या श्रद्धेचा अंत पहात असला पाहिजे ! वृंदावन, श्रद्धेच्या कसोटीला उतरल्याखेरीज ईश्वर कधींच पावत नाहीं ! पातिव्रत्य ही आह्मां बायकांजवळ ईश्वरी अंशाची ठेव आहे ! काल दीनाराच्या लोभानें हें वैकुंठींचें ठेवणें लाथाडलें असतें तर मात्र आज मी देवाच्या दयेला अपात्र ठरलें असतें ! पण या घटकेपर्यंत माझ्या जीवाभावाच्या सर्वस्वानें मी त्याचा विश्वास संभाळला ! या वेळीं माझा सर्वस्वी निरुपाय झाला आहे आणि तो त्याला स्पष्ट दिसतही आहे ! आतां आपली ठेव संभाळण्याची सारी लाज त्याची त्याला ! अशा असहाय स्थितींत एका अनाथ अबलेचा निष्ठुरपणानें अंत पहात बसला तर देवाच्या उज्ज्वल ब्रीदाला कायमचा कलंक लागेल ! आणि मग देवा, तुझ्या पायांचा भरंवसा कोण धरील ? सज्जन आपल्या पवित्र वाणीनें तुझ्या नांवाचा उच्चारहि करणार नाहींत ! तुझ्या पाषाणमूर्तींची दृष्ट लागूं नये ह्मणून देवळावरून जातांना बायका आपल्या तान्हुल्यांना पदराखालीं झांकून घेतील ! श्रद्धेच्या माहेराचें मूळ तुटून भक्तीची सोयरीक सुटेल आणि संतांचा संसार मोडेल !

वृंदावन--वसुंधरे, काय हा वेडेपणा ! कोणता परमेश्वर ही तुझी दीन वाणी ऐकणार ? भाविकांनीं आपल्या हृदयांतून हांकलून हद्दपार केलेला देवळांत दडविलेला, दगडाखालीं दडपलेला,: देव का हें ऐकणार ? वेडे, अजून कोणीं कधीं पाहिला तरी आहे का तो देव कसा आणि कुठें आहे तो ?

वसुंधरा--वृंदावन, परमेश्वर कोणत्या रीतीनें आणि कोणत्या रूपानें माझी लाज राखील त्याची तुह्मांला कल्पनाही होणार नाहीं !

वृंदावन--असें काय ? मला न समजण्याजोग्या मार्गांनीं येणाऱ्या दैवी सहाय्याच्या नाटकी आशांना हृदयांतून काढून टाक ? वसुंधरे, आजच्या प्रसंगाची मी साऱ्या जन्मभर वाट पहात होतों आणि सारा जन्म या प्रसंगाशीं भिडण्याची तयारी करण्यांतच मी घालविला आहे ! आकाशांत

भिरभिरणाऱ्या घारीला नुसत्या नजरेच्या जरबेनें माझ्या मनगटावर मैनेप्रमाणें खिळून बसविण्यांत मी तरबेज झालों आहें ! एका क्षणांत आकाशपाताळ एक करणारी बिजली कडकडून कोसळतांना, तिच्याकडे डोळयाचें पातें हलविल्यावांचून, अगदीं बांधलेल्या नजरेनें पाहण्याचा मी अभ्यास केला आहे ! परस्परांच्या अंगांना विळखा घालून अधरामृतपानांत गढलेल्या जहरी जोडींतून ओढून काढलेल्या नागाचे चाबकाप्रमाणें फटकारे मारून खवळल्यामुळें, फोंफावणारी नागीण मुठींत धरून, तुझ्या हातांतल्या हाराप्रमाणें मनगटा भोंवतीं खेळविण्याचा मी चांगला सराव केलेला आहे. छाव्याचा मुडदा अंगावर फेकल्यामुळें जागी होऊन चवताळलेली वाघीण, हातानें पालथी पाडून पायांनीं जमीनदोस्त जखडून टाकण्यांत मी अगदीं तयार झालों आहें ! माझा कर्मयोग—माझा दुष्कर्मयोग इतका दांडगा आहे आणि त्याला आज रात्रीच्या काळया तपःसामर्थ्याची जोड करून दिली आहे; आणि म्हणून कपटाच्या जाळ्यांत पकडून या घरांत कोंडलेली ही अरुंधतीची वाघीण—नवऱ्याच्या नाशाच्या मंत्रानें, अशी उभी डांबून ठेवलेली ही इंद्रावतीची नागीण कितीही ओरडली, कितीही फोंफांवली तरी तिच्यासमोर मी अगदीं बेदरकार उभा राहीन ! वसुंधरे, गगनांत गिरक्या घेणाऱ्या तुझ्या कल्पनाशक्तीनें किंवा डोळ्यांत नाचणाऱ्या निश्चयाच्या निखाऱ्यानें फार झालें तर लपवून आणलेल्या एखाद्या हत्यारानें किंवा दडवून बसविलेल्या एखाद्या मारेकऱ्यानें जर तुझ्या मदतीसाठीं ईश्वराचें सोंग घेण्याचा प्रयत्न केला तर हा वृंदावन एका क्षणांत त्या नटव्या ईश्वराला नश्वर करून टाकील । सांग पाहूं, यांपैकीं तुझ्या दगलबाज देवाचें रूप कोणतें आहे तें !

वसुंधरा—तुमच्या या साऱ्या अघोर अभ्यासाचा या वेळीं कांहींच उपयोग होण्यासारखा नाहीं ! माझ्यांत नागिणीचें विषही नाहीं किंवा वाघिणीची क्रूरताही नाहीं. कोमलतेच्या चांदण्यासमोर क्रूरपणाचा काळोख क्षणमात्रांत विरून जातो ! वृंदावन, मीं कल्पनेनेंसुद्धां तुमचें अनिष्टचिंतन केलें नाहीं । आणि केलें तर अशा हिंसक हांकेला परमेश्वर जागणारही नाहीं । पवित्र, निर्मल आणि निर्दोष कल्पनांनाच परमेश्वराच्या पायाजवळ चिरंजीव सृष्टीचें स्वरूप मिळतें । परहिताला न दुखविणाऱ्या आपल्या

हितबुद्धीलाच ईश्वराच्या आशीर्वादाचें बळ मिळतें ! वृंदावन, तुमच्या जीवाला अपाय करून आपलें रक्षण करण्याची कल्पना माझ्या मनाला कधींच शिवली नाहीं ! माझी सारी शक्ति म्हणजे माझी निर्बलता ! माझें खरें साहाय्य करणारी माझी केवळ निःसहाय स्थिति ! स्त्रियांच्या दुबळेपणांतच त्यांचें खरेंखुरें बळ असतें ! दुबळया, अनाथ, निस्सहाय स्त्रीला संकटांत पडलेली पाहून, पुरुषाच्या अंगीं दिव्य पुरुषार्थाची प्रेरणा होते आणि तिच्या साहाय्यासाठीं साक्षात् ईश्वर अवतार घेतो !

वृंदावन—कोणत्या रूपानें ईश्वर इथें येणार ? या वाड्याभोंवतीं असा नेटाचा बंदोबस्त केला आहे, कीं तुझ्या ईश्वराला वाऱ्यावर वाहून ये-ण्याचीसुद्धां सवड सांपडणार नाहीं !

वसुंधरा—बाहेरचा ईश्वर कशाला यायला पाहिजे ! ईश्वर सर्व ठिकाणीं आहे.

वृंदावन—इथल्या प्रत्येक वस्तूवर मीं माझ्या विचारांची इतकी एक-जीवाची छाप बसविली आहे कीं, कुत्र्याच्या विषानें अंग भणभणलें म्हणजे मनुष्य कुत्र्याप्रमाणें भुंकतो किंवा सर्पाच्या विषाच्या लहरी अंगांत भिनल्यावर सर्पाप्रमाणें फूत्कार टाकितो त्याप्रमाणें इथल्या प्रत्येक वस्तूंतून वृंदावनाचेच विचार बाहेर पडतील ! रागानें या फरसबंदीच्या फत्तरावर पाय आपटून पहा—तुला वृंदावनाच्या हृदयाची साक्ष पटेल ! या धगधगणाऱ्या दीपज्योतीकडे नजर टाक—तुला वृंदावनाच्या नजरेंतला अंगार दिसून येईल ! हलवून पहा हा लोखंडी जंजीर—तो वृंदावनाची भाषा बोलायला लागेल ! चल, मार लाथ या खांबावर ! नरसिंहाच्या रूपानें त्यांतून ईश्वर बाहेर आला तर नजरेच्या एकाच फेंकीनें दबवून त्याला माझ्या पायांवर कुत्र्यासारखें लोळायला लावीन ! वसुंधरे, माझ्या शक्तीची तुला कल्पनाही नाहीं ! अशी बावरल्यासारखी इकडे तिकडे कां पहातेस ? वसुंधरे, सांग कोणत्या वस्तूंतून ईश्वर तुझ्या साहाय्याला येणार आहे तो ? ज्या वस्तूचें नांव घेशील ती वस्तु तुझ्यादेखत पायांखालीं तुडवून टाकतों ! सांग, कोणता ईश्वर इथें येणार ?

वसुंधरा—कोणता ईश्वर ? वृंदावन, तुमच्या हृदयांतला ईश्वर !

वृंदावन—(दचकून स्वगत) हां, हृदया, वृंदावनाच्या हृदया, अस

चरकूं नकोस ! भीतीनें असें दचकून कांपूं नकोस ! पण मला ही भीति तरी कसली वाटली ? ईश्वराची—वसुंधरेच्या ईश्वराची—वृंदावनाच्या हृद-यांतल्या ईश्वराची—माझ्याही हृदयांत ईश्वर आहेच का ? हृदयांत डोका-वून पहाण्यासाठीं आंत वळण्याचा डोळ्यांना धीरच होत नाहीं ! पण न होऊं दे—वृंदावन नुसत्या शब्दानें गांगरला असें कधींही होणार नाहीं ! (उघड) माझ्या हृदयांतला ईश्वर ? वसुंधरे, वृंदावनाच्या हृदयांत वृंदावना-खेरीज कांहींच नाहीं ! या देहाच्या प्रत्येक रोमांत, रक्ताच्या प्रत्येक लहरींत, श्वासाच्या प्रत्येक कंपनांत, एक वृंदावन, वृंदावन आणि वृंदावनच भरून उरला आहे !

वसुंधरा—आणि त्या वृंदावनांनाच मी ईश्वर म्हणतें, वृंदावन, तुमची सारी शक्ति, सारी निर्दयता, या दुबळ्या, अनाथ पण सात्त्विक वसुंधरेपुढें, या वेळीं तिचा छळ करण्यासाठीं एक क्षणभरही उभी राहणार नाहीं ! उलट तिचें रक्षणच करील. ते पहा, तुमचे हात जागच्या जागीं चळवळत आहेत. काय करावें आणि काय नाहीं याचा ते जणुंकाय विचारच करीत आहेत. माझ्या अंगाला शिवण्याची त्यांना अग्निस्पर्शासारखी भीति वाटून त्यांच्यांतून घामाच्या धारा वाहतील; पण माझ्या शीलरक्षणासाठीं मात्र ते आपखुषीनें काळाच्या दाढेंतही उडी टाकतील !

वृंदावन—(स्वगत) पुरुषांचा पराक्रम अबलांच्या रक्षणासाठीं असतो, हे कालिंदीचे शब्द माझ्या कानाभोंवतीं नाचायला लागले आहेत, पति-व्रतांच्या प्रभावामुळें पुरुषार्थांचा परमेश्वर जागा होतो, या भूपालाच्या शब्दांनीं भोंवतालीं सारखा गोंधळ मांडिला आहे ! नाहीं, मी ते शब्द ऐकणार नाहीं--(कानावर हात ठेवितो.) अजून तेच शब्द ! हृदयां-तसुद्धां त्या शब्दांनीं सारखें थैमान मांडलें आहे ! त्यांच्या मिश्र कोला-हलांतून " वृंदावन, वसुंधरेचें रक्षण कर; वृंदावन, वसुंधरेचें रक्षण कर " असा आक्रोश निघत आहे ! हा आक्रोश कोणचा ? त्या त्या वेळीं मनांतल्या मनांत मारून टाकिलेल्या त्या शब्दांचीं भूतें आज जागीं झालीं आहेत, कीं वृंदावनाच्या हृदयांतला ईश्वरच जागा—नाहीं ! कानावर हात ठेवून उपयोगीं नाहीं ! माझ्या मनाची चलबिचल माझ्या शरीराच्या अनिश्चित हालचालीमुळें वसुंधरेच्या लक्ष्यांत येईल. (उघड) नाहीं, वसुंधरे; या

हातांचा भरंवसा धरूं नकोस! हा पहा वृंदावनाचा इमानी हात! त्याच्या जीविताची ही शीर तोडिलीस तर आजच्या करणीसाठीं उत्साहानें उकळणाऱ्या त्यांतल्या रक्ताचा रंगसुद्धां माझ्या विचाराप्रमाणेंच काळाकुट्ट आहे असें तुला दिसेल!

वसुंधरा—मुळींच नाहीं! माझ्या निर्मल आणि करुण दृष्टीशीं त्याची दृष्टि मिळतांच आपल्या अघोरपणामुळें ओशाळून त्या काळ्या रक्तावर तावडतोब लज्जेची लाली चढेल! आतां विलंब करूं नका. वृंदावन, तुम्हाला दोनदां सांगितलें—तुम्हांला लाजविण्यासाठीं—तुमच्या दिव्य पुरुषार्थाला आपली ओळख पटवून देण्यासाठीं—तुमच्या पराक्रमशक्तीला तिची खरी योग्यता कळाविण्यासाठीं—तुमच्या हृदयांतल्या परमेश्वराला हांक मारण्यासाठीं—पुन्हां तिसऱ्यांदां सांगतें, माझ्या हातांतला हार तुह्मी मान पुढें करण्याची वाट पहात आहे. चला, वृंदावन, पतिव्रतेचा पावित्र्याचा हार स्वकिारण्यासाठीं आपली मान पुढें वांकवा! पराक्रमी नरसिंहा, या निःसहाय, अनाथ, निर्बल हारिणीच्या कोमल हृदयाच्या चिंधड्या करून आपल्या पुरुषार्थाला सार्थकीं लावा! उठा, बंधुराज, पापवासनेनें आपल्या भगिनीचा हात धरा! चला, वृंदावनस्वरूपी परमेश्वरा, आपल्या सैतानी पावलांखालीं माझ्या सात्त्विक पुण्याईला तुडवून टाका!

वृंदावन—(स्वगत) वीरावतीच्या रणसंग्रामांत, उभयपक्षांचे वीर, वैराच्या भरानें एकमेकांना आलिंगनें देत असतांना, हाताच्या अंतरावर नाचणाऱ्या तलवारीच्या आणि भाल्यांच्या टोंकांपुढें छाती करितांना मी मागेंपुढें पाहिलें नाहीं; पण वसुंधरेचा प्रत्येक शब्द आदळतांच हें हृदय हबकून मागें हटत आहे! यापुढें एक शब्दसुद्धां बोलूं नकोस ह्मणून सांगण्याचा मी विचार करीत आहें; पण माझ्याच तोंडांतून एक शब्दही निघेनासा झाला आहे! माझ्या मनाचा साऱ्या शरीरावरचाच ताबा पार उडून गेला आहे!

वसुंधरा—वृंदावन, इतका वेळ तुमच्या हातून क्रिया होत नव्हती; आतां तुमची वाणीसुद्धां बंद झाली! या हारांतली कळीन् कळी आतां पुरी उमलली आहे! पहा, तुमचें तोंड मिटलेलें पाहून हे वनस्पतींचे

तेजस्वी डोळेसुद्धां हंसून तुमचा उपहास करूं लागले आहेत ! तुमच्या त्या बांधलेल्या नजरेनें त्यांच्याकडे एकदां पहा तरी !

वृंदावन—त्यांचा पूर्ण विकास झाला आहेना ? आतां माझ्या स्पर्शानें त्यांना कोमेजवून करपून टाकायला कांहीं हरकत नाहीं ! वसुंधरे, मी तर त्यांच्याकडे पाहीनच, पण तुझ्या नवऱ्यालासुद्धां या प्रसंगीं येथें उभा करून हा देखावा दाखविण्याचा माझा विचार होता.

वसुंधरा—मग तो कां नाहीं सिद्धीस नेलात ?

वृंदावन—स्वतां भूपालानें मला कधींच दुखविलें नसल्यामुळें त्याला असें दुःख देतांना मला त्याची दया आली.

वसुंधरा—त्यांची दया आली नाहीं पण तुमची तुम्हांला लाज वाटली. तुमच्या पापी डोळ्यांना त्यांच्या निर्दोष तेजाची भीति वाटली. वृंदावन, कबूल करा अगर नका करूं, तुमच्या हृदयांतला ईश्वर आतां जागा झाला आहे.

वृंदावन—जागा झाला असला तरी त्याला पायांखालीं तुडवून जमीनदोस्त करून टाकीन.

वसुंधरा—आपलें हृदय आपल्या स्वतांच्याच पायांनीं केव्हांही तुडवितां येत नाहीं. भोंवतालीं पसरलेल्या वस्तुमात्रांतला ईश्वर एकाद्या पतितानें पायांखालीं तुडवून टाकला तरी निदान त्याच्या हृदयांतला ईश्वर जीवंत रहावा म्हणून विधात्यानें हृदयाची उभारणी पायांच्यावर केली आहे.

वृंदावन—माझ्या हृदयांतल्या ईश्वराला पायांनीं तुडवीत बसण्याचें कारणच उरलें नाहीं. आजवर हृदयांत पेटलेल्या सूडाच्या रखरखीत निखाऱ्याखालीं ईश्वराची जळून राखरांगोळी झाली आहे.

वसुंधरा—तुमचे शब्द इतके निर्जीव वाटतात, कीं तुमचा स्वतांचासुद्धां त्यांच्यावर विश्वास बसणार नाहीं. अगदीं पातकी मनुष्याच्या आयुष्यांतसुद्धां असा प्रसंग एकदां तरी येतोच येतो, कीं ज्या वेळीं त्याच्या पापाची परमावधि होऊन अगदीं क्षुल्लक कारणामुळें त्याची पुण्यमार्गाकडे प्रवृत्ति होते. वृंदावन, तुमच्या आयुष्यांतला तो प्रसंग या वेळीं, या घटकेला—असे कावरेबावरे होऊं नका—या क्षणाला, आतांच चाललेला आहे. तुमच्या पापाची सीमा संपली. तुमच्या शरीराची हालचाल, तुमच्या

मनाची चलबिचल--पलीकडच्या आरशांत पहा, तुमच्या पळून जाणाऱ्या पापाची ही भेदरलेली हालचाल पाहून तुमची तुम्हांलासुद्धां भीति वाटेल. तुमची ही दशा अट्टाहासानें ओरडून सांगत आहे, कीं माझ्या पतींना इथें न आणण्याची तुम्हांला सल्ला देणारी तुमची विवेकशक्ति या वेळीं तुमच्या शरीरांतल्या प्रत्येक अणुरेणूंत स्फुरण करूं लागली आहे.

वृंदावन—(स्वगत) माझ्या शब्दांत जोर नाहीं, हें वसुंधरेचें म्हणणें खरें आहेसें वाटूं लागलें आहे. माझी स्थिति खरोखरींच चमत्कारिक झाली आहे. एक विचार अर्धामुर्धा होतो न होतो तोंच दुसऱ्याचा आरंभ होतो. डोळे फाडून पाहिलें तरी समोर असलेली वस्तु दिसत नाहीं; मनांतल्या मनांत उच्चारलेले शब्द खोल विहिरींतून निघालेल्या आवाजाप्रमाणें भेसूर घुमत आहेत. स्मशानांत अंधाऱ्या रात्रीं वावरणाऱ्या भेकड मनुष्याला तिथलीं झाडेंसुद्धां वाऱ्यानें किंचित् हालतांच आपल्याकडे पाहून कुजबुजताहेत, जमिनीला खिळलेले फत्तर आपल्याकडे सभय मुद्रेनें टवकारून पाहण्यासाठीं उठून उभे रहात आहेत, प्रत्येक पाऊल पुढें टाकतांच मागें मागें सरणारा दाट काळोखसुद्धां आपल्याला त्या भयाण जागीं एकटें टाकण्यासाठींच पळून जात आहे असें वाटतें. त्याप्रमाणेंच माझ्या भोंवतालच्या वस्तूंकडे पाहतांच मलाही नसते भास होऊं लागले आहेत. तुझ्या नजरेचा आमच्यावरचा अंमल पार उडून गेला आहे असें बजावून सांगण्यासाठीं साऱ्या वस्तु माझ्याकडे स्वतंत्र दृष्टीनें पहात आहेत. त्यांचा आकारसुद्धां उपहासाचा दिसत आहे. त्यांना कोणतें प्रत्युत्तर देऊं ? आणि वसुंधरेला तरी काय प्रत्युत्तर देऊं ? (उघड) वसुंधरे, माझ्या शरीरांतल्या अणुरेणूंत परमेश्वराचा संचार झाला असेल तर त्याचे सारे अणुरेणु दाही दिशांत उधळून टाकून, नुसता मनोमय वृंदावन आपला हेतु तडीस नेईल.

वसुंधरा—मग माघारा कां घेतां ? शब्दांच्या रूपानें वाऱ्यावर वाहवणारी जीवनशक्ति कृतीच्या आकारांत कशी येणार ? माझ्या हातांतला हार मघांपासून तुमच्यासाठीं तिष्ठत आहे. हा पुष्पस्वरूप परमेश्वर तुमच्या पापाची कसोटी पाहून कंटाळून गेला आहे. तुमच्या पापाची त्याच्यावर कृपादृष्टि होऊं द्या.

वृंदावन—(स्वगत) स्वप्नांतल्या देखाव्यांत नुसत्या आकृतिच आप-

त्याला नकळत बदलत असतात, पण माझ्या भोंवतालच्या या पदार्थांचे तर गुणधर्म सुद्धां बदलूं लागले आहेत. इंद्रियांचें विषयाशीं नातें बदलून, प्रत्येक वस्तूची जाणीव अगदीं निराळ्या रूपानें होऊं पहात आहे. स्वतः वसुंधरेकडे पाहण्याची गोष्ट नकोच, पण तिच्या हातांतल्या हाराकडेसुद्धां पहाण्याची हिंमत होत नाहीं; फुलांतलें सुगंधिसौंदर्य डोळ्यांना दिसेनासें होऊन, मनाला त्यांच्यांतली निष्ठुर क्षणभंगुरता मात्र जाणवत आहे. त्यांचा शुभ्रपणा काळवंडून या हाराला कृष्णसर्पाचें भयंकर रूप आलें आहे. माझ्या डोळ्यांतला काळेपणा या फुलांवर चढला, कीं या जादुगारणीनेंच या हाराचा काळा सर्प करून टाकला आहे? या सर्पानें माझ्या गळ्यांत मिठी मारली तर—छेः, सुगंधि श्वासाच्या ऐवजीं याच्यांतून निघणाऱ्या विषारी वाफांनींच मी नखशिखांत करपून निघत आहें. हा दिवासुद्धां अगदीं बदलून गेला आहे; या दिव्यांतलें तेज मावळून त्याची दाहकता उत्कट होत आहे; आपल्या तेजानें भोंवतालचे पदार्थ नीट दाखविण्याऐवजीं याची दाहकता माझ्या डोळ्यांना दुरूनसुद्धां जाळीत आहे. या दगलबाज दिव्याला फुंकून टाकलें म्हणजे याचें हें दाहक तेज, आणि या कृष्णसर्पाचा हा विषारी काळेपणा या दोघांचाही लोप होऊन जाईल—(दिवा फुंकावयास जाऊं लागतो.)

वसुंधरा—नामर्द ! हा दिवा मालवून काय होणार ? हृदयांत प्रदीप्त झालेली ईश्वरी तेजाची जिवंत ज्योति हा दिवा मालवून विझेल काय ? वृंदावन, तुमच्या पापाची सीमा संपली; तुमच्या भेकड मनाच्यानें पापाच्या क्रूरपणाकडे आतां पाहवणार नाहीं. आज रात्रीं तुम्हांला तेजस्वी तारांकडे पाहवेना; माझ्या पतींना इथें आणण्याचा तुम्हांला धीर झाला नाहीं; तुम्हांला माझ्याकडे पहावत नाहीं; या हाराकडे पहावत नाहीं; या दिव्यानें तुमची दृष्टि दिपून जात आहे; तुमचें पाप इतकें भितरें आहे ! तुमच्या उद्धाराची वेळ हीच आहे, आणि वृंदावन-तुमच्याशीं आतां अनाथ वसुंधरा बोलत नाहीं, दीनाराची दुःखी आई बोलत नाहीं, तुमच्या ताब्यांत सांपडलेली दुर्दैवी पतिव्रता बोलत नाहीं, पण माझ्या शरीरांतल्या आणुरेणूंत संचारलेला, स्त्रीजातीचा पक्षपाती, पतिव्रतांचा पाठिराखा, स्त्रीस्वरूप परमात्मा, आपल्या पावित्र्याच्या अभिमानानें, स्वयंस्फूर्तीच्या उत्साहानें तुह्मांला निर्वाणीचे

शब्द सांगत आहे, कीं हाच वृंदावनाचा उद्धारकाल आणि वसुंधरा हीच वृंदावनाची उद्धार करणारी देवता ! माझ्या हातूनच तुमचा उद्धार होणार आहे !

वृंदावन—वसुंधरे, या बोलण्यानें माझ्यावर कांहीं परिणाम होणार नाहीं. हा पहा, माझ्या हातानें तुझा हात धरून या हाराचा स्वीकार करितों.

वसुंधरा—वृंदावन, या क्षणींच तें धाडस करा. व्हा पुढें. माझ्या कोंवळ्या दीनाराला कापून काढण्यासाठीं कट्यार उगारणारा हा तुमचा हात या वेळीं भीतीनें लटलटूं देऊं नका. आणखी वृंदावन, मी आतां अगदीं अधीर झालें आहें; एक क्षणाचाहि विलंब लावूं नका. तुह्मांला परमेश्वराची—तुमच्या पातकांची शपथ आहे, करा पुढें आपला हात !

वृंदावन—(स्वगत) आतां हिय्या केलाच पाहिजे. वृंदावन, हीच तुझ्या कर्तबगारीच्या कसोटीची वेळ आहे. (उघड) वसुंधरे, हा पहा मी तुझा हात धरून तुझ्या पातिव्रत्याला पायाखालीं तुडवून टाकतों.

वसुंधरा—दीनाराचा बळी घेणाऱ्या परमेश्वरा, आतां तुझी लाज तुलाच ! (डोळे झांकून घेते. वृंदावन आवेशानें जातो व एकदम तिचे पाय धरितो.)

वृंदावन—वसुंधरे, तुझा दीनार मेला नाहीं, तो अजून जीवंत आहे.

वसुंधरा—(डोळे उघडून) कुठें आहे माझा दीनार ?

वृंदावन—(उठून उभा राहतो.) हा पहा—अशी दृष्टि तरळूं देऊं नकोस. नाहीं तर वयानें वाढल्यामुळें तुझ्या दीनाराची तुला ओळख पटणार नाहीं ! मेला तो वृंदावन, आणि हाच तुझा दीनार ! नको, अशी संशयाच्या, रागाच्या, तिरस्काराच्या किंवा अनोळखीच्या दृष्टीनें आतां माझ्याकडे पाहूं नकोस ! मीं तुझा हात धरिला असता तर दोघांचा अधःपात झाला असता आणि तुझे पाय धरिले तर दोघांचाही उद्धार होईल !

[तिचे पाय धरावयास जातो; ती हातानें त्याला थांबवूं लागते.]

वसुधरा—वृंदावन—

वृंदावन—वसुंधरे, वृंदावनाचा अवतार मघाशींच संपला ! देवि, माझ्या उद्धाराच्या आड येऊं नकोस. (तिचे पाय धरितो.) माते, त्यां

दीनारावर तूं दुग्धामृताची वृष्टि केलीस, आतां या दीनारावर मंगल अश्रूंचा अभिषेक कर! त्या भाग्यशाली बालकाला हातावर झेललेंस; माते, मला दूर लोटूं नकोस! (तिच्या पायांवर डोकें ठेवितो.)

वसुंधरा—उठा, वृंदावन, काय हें?

वृंदावन—काय हें? पतिव्रते, हा तुझा पुण्यप्रभाव! पतिव्रतांची पुण्याई पातकी पुरुषालाही परमेश्वराच्या पदवीला पोंचविते आणि नरपशूला नारायणस्वरूप करिते! पतिव्रतेच्या पुण्याईपुढें पाप पांगळें पडून तिच्या पायांशीं अशी लोळण घेतें!

वसुंधरा—वृंदावन, तुमच्या उद्धाराबद्दल तुह्मी त्या पतितपावन परमेश्वराचे पाय धरा!

वृंदावन—नाहीं, माझा परमेश्वर तुझ्या पायांशींच आहे! माझा उद्धार व्हावयाला कारण तुझा पुण्यप्रभाव!

[राजा भूपाल, कालिंदी व मागाहून युवराज, सुदाम, दामिनी, कंकण, नूपुर व किंकिणी प्रवेश करितात. एकीकडून ईश्वर बाहेर येतो.]

राजा—आणि तुमच्या कालिंदीचाही पुण्यप्रभाव! वृंदावन, कालिंदीच्या तोंडून आणि आतां इथें राहून ऐकिलेल्या गोष्टींवरून तुमच्या अपराधाची तीव्रता बरीच कमी झाली नसती तर तुमचें तोंडसुद्धां पाहण्याचा मीं तिरस्कार केला असता.

वृंदावन—आणि, महाराज, या दिव्य पदांचा आधार मिळाला नसता तर मलासुद्धां आपल्याला तोंड दाखविण्याचा धीर झाला नसता. आज ईश्वरानेंच मला ही सद्बुद्धि दिली.

राजा—कालिंदि, तुझी हकीकत ऐकण्याच्या भरांत, तुला सहाय्य करणाऱ्या त्या ईश्वरांना बोलाविण्याचें तसेंच विसरून राहिलें. कोण आहे—

ईश्वर—महाराज, आपण नामोच्चार केल्यामुळें धन्य झालेला हा ईश्वर प्रणाम करीत आहे.

राजा—उठा, ईश्वर, तुह्मीं या पतिव्रतेला खरोखरींच मोठें साहाय्य केलें आहे. आतां सर्वांना साद्यंत वृत्तांत ऐकण्याची जिज्ञासा झाली आहे ती तृप्त करणें तुमच्याकडे आहे.

ईश्वर—वृंदावन, एका कठोर कार्यांत तुमच्या मनाविरुद्ध कालिंदी-

बाईंना साहाय्य केल्याबद्दल मला क्षमा करा. महाराज, यांनीं दीनाराला मारण्याची शपथ घेतल्यामुळें आह्मांला कपटमार्गानें जाण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें; ह्मणून ऐनवेळीं दामिनीचा बुरखा पांघरून कालिंदीबाई तळघरांत हजर राहिल्या; आणि वसू, आतां वृंदावनांनीं ह्मटल्याप्रमाणें तुझा दीनार खरोखरींच जिवंत आहे. दामिनि, इकडे ये पाहूं. (दामिनीजवळून दीना- ... णाया । दे नयन देतो.) वसुंधरे, हा घे तुझा दीनार!

... करणीला कठोर मानिलें त्याची क्षमा कर!

... दीनार!

—मग त्या वेळीं माझ्या हातून—(एकदम) कालिंदि, आपला केतन कुठें आहे ?

कालिंदी—नाथ, क्षमा करा. या सूर्यदर्शनानें इतर तारका नाहींशा होत असतील; पण तारकापदाला पोंचलेला आपला बाळ हा भाग्यशाली प्रसंग पाहण्यासाठीं अजून आकाशांत घुटमळत असेल. नाथ, आपण ज्याचा वध केला तो दीनार नव्हता—आपला केतन होता; आणि त्या क्रूर कृत्यांत दामिनीनें आपणांला साहाय्य केलेलें नसून आपल्या या अपराधी सहधर्मचारिणिनेंच तें केलें. नाथ, आपण बोलत कां नाहीं ? या अपराधाची मला क्षमा होईलना ?

ईश्वर—कालिंदीबाई, हा शोक आंवरून धरा. आणखी एक गोड कपट मला करावें लागलें. तुह्मीं बाळगोळी मागितल्यामुळें तुमच्या बेताची खरी कल्पना मला झाली. पुढें केतनाला घेऊन संध्याकाळीं तुह्मी माझ्या आश्रमांत आलां त्या वेळीं तुमची नजर चुकवून तुमच्या केतनाच्या जागीं त्याच दिवशीं मेलेलें एक मूल आणून ठेविलें. त्या मुलाला घेऊन नंतर आपण तळघरांत गेलों. वृंदावनांनीं निर्जीव हत्या केली आणि कालिंदीबाई—(दामिनीजवळून केतनाला घेऊन) हा घ्या तुमचा केतन!

कालिंदी—बाळ, माझ्याशींसुद्धां असें कपट केलेंस ? नाथ, या लबाडाला कांहीं शिक्षा करायची होती. अगबाई, आपलें तोंड असें गोरेंमोरें कां ! आपल्या कृपादृष्टीनें माझ्याकडे एकदां पहायचें होतें!

वृंदावन—पापाला वर पाहण्याचा धीर होत नाहीं आणि पश्चात्ता-

त्याची नजर खालीं वळलेली असते. देवि, दिव्यदर्शनानेंही न दिपून जाणारे डोळे मी कुठून आणूं ?

कालिंदी--नाथ, दयेचे डोळे पाण्यानें डबडबलेले असतात आणि क्षमा तर आंधळीच असते.

वृंदावन--महाराज, मी आपल्याजवळ कोणत्या तोंडानें क्षमा मागूं ?

राजा--आणि मी तरी तुह्मांला कोणत्या तोंडानें आणि नर... मी स्वतःच क्षमेची याचना करणारा आहें. आपण पांगळें पडून ... लांची क्षमा मागितली पाहिजे. भूपाल, वृंदावनांचा ... नेणता अपराध अगदीं अक्षम्य असले तरी--

भूपाल--महाराज, अक्षम्य असा अपराध कोणताच नाहीं. दुसऱ्याला क्षमा न करतां येणें हाच एक क्षमा न करतां येण्याजोगा अपराध आहे. महाराज, माझी क्षमा मागण्याऐवजीं आपण सर्वांनीं या परोपकारी पाहुण्यांना आधीं धन्यवाद दिले पाहिजेत.

ईश्वर--मंडलेश्वर, माझ्या जागीं दुसरा कोणताही मनुष्य असता तरी त्यानें असेंच केलें असतें; यांत माझे धन्यवाद कसचे ?

वसुंधरा--ईश्वर, त्या दिवशीं केलेली विनंति मी तुह्मांला आज पुन्हां करितें; या आनंदाच्या प्रसंगीं, पुनः संसारांत पडण्याचें तुह्मीं आह्मांला वचन द्याल का ? तुमच्या सुखानें आह्मां सर्वांचें सुख द्विगुणित होईल.

ईश्वर--वसू, क्षमा कर; सर्वांना सुखी व्हावयाला या जगामध्यें वाव नाहीं. (दोन्ही मुलें जवळ घेऊन) जगाच्या बागेंतल्या वृक्षलतांचे कोंवळे अंकुर खांद्यावर खेळविण्यासाठीं वठलेल्या वृक्षांचीही जरूरी असतेच. झालेल्या प्रकारांतच मी खरा आनंद मानितों.

इंद्रायुध--मंडलेश्वर, आज महाराजांच्या अनुज्ञेनें मीं आपणाला पुनः वंदन करितों.

राजा--भूपाल, वृंदावन, वसुंधरा आणि कालिंदी यांच्यासारख्या देवि जर वारंवार अवतरूं लागतील, आह्मां पुरुषांच्या निर्बूज नजरेला त्यांची नाजूक योग्यता दिसूं लागेल, या देवींच्या तेजाला घरोघरीं अवसर मिळूं लागेल, तर आह्मां आर्यांचें आर्यावर्त, देवांचें देवावर्त होईल भूपाल, परमेश्वरानें यापेक्षां आपलें कोणतें प्रिय करावें ?

भूपाल—आनंदातिशयामुळें परमेश्वराजवळ काय मागणें मागावें हेंच सुचत नाहीं. तथापि त्याच्या चरणांपाशीं एवढीच विनंति आहे कीं—

[जो नटवर भवहर०]

हे प्रभुवर धृतिवल वितरीं लोकीं त्यागास्तव खरतर । सुखि तरि विहित शुभ समया ॥ धृ० ॥ आर्यावर्तीं आर्यां । मान्या गणाया । दे नयपर सुमति पुरुषां । विनवित सविनय ॥१॥

ईशप्रार्थना.

:[ऐसी हरि करत०]

ब्रह्मार्पण करित राम निजसेवा । प्रभुवर सापताप हरि जें करि दीन जनांसि सहाय त्या चरणिं । ब्रह्मा० ॥ धृ० ॥ तत्व मायां चराचरसंघटना करित योग्यचि कालीं । ह्मणुनियां याचना अनुचित वाटे करिं नमनचि देवा ॥ १ ॥

समाप्त.

" ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ "

श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु श्रीभगवान् ।

long

Tasagan

gam wadi Math

Dated 19/6/